

С. О. Голованов, С. В. Костирко

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

6

клас

ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ
ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ
СТАРОДАВНІ ЄГІПЕТ
ПЕРЕДНЯ АЗІЯ
СТАРОДАВНІ ІНДІЯ І КИТАЙ
СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ
СТАРОДАВНІЙ РИМ
СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНИ
ТА ЇХНІ СУСІДИ

ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

СТАРОДАВНІЙ ІНДІЯ

ПЕРЕДНЯ АЗІЯ

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

ДО НАШОЇ ЕРИ

ПЛИН ЧАСУ

2 млн р. до н. е. 4 тис. р. до н. е. 3 тис. р. до н. е. 2 тис. р. до н. е. 1 тис. р. до н. е.

XXXV ст. до н. е.

XXIII ст. до н. е.

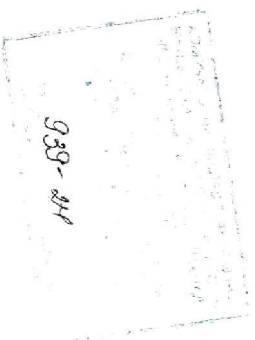

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Хто не знає свого минулого,
той не вартий майбутнього.

Геродот

Історія є своєрідним заповитом предків,
наступним поколінням, бо без знання минулих,
законів розвитку людства побудувати майбутнє
неможливо.

939-211

ІСТОРІЯ

ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ
ЗА ПЕРВІСНИХ
ЧАСІВ

СТАРОДАВНІЙ
ЕГИПЕТ

ПЕРЕДНЯ
АЗІЯ

СТАРОДАВНІ
ІНДІЯ
І КИТАЙ

С. О. Голованов, С. В. Костирко

СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

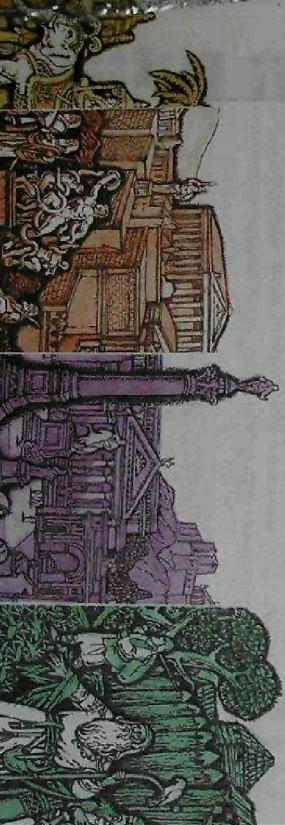
Підручник для 6 класу

Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України

СТАРОДАВНЯ
ГРЕЦІЯ

СТАРОДАВНІЙ
РИМ

СТАРОДАВНІ
СЛОВ'ЯНИ
ТА ЇХНІ СУСІДИ

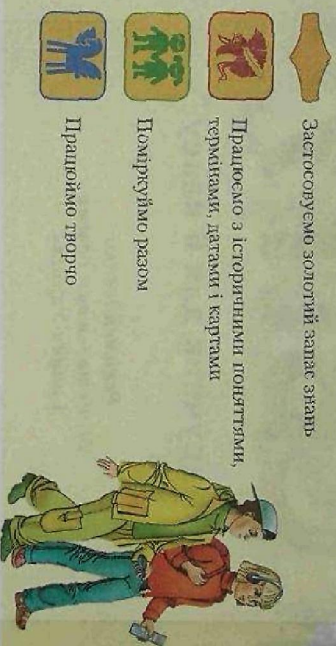

УДК 373.5:94(100)''...:05+94(100)''...:05''(075.3)
ББК 63.3(0)3я 721
Г61

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 6/2-10 від 22.05.2006)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Застосуємо золотий запас знань

Працюємо з історичними поняттями,
термінами, датами і картами

Повітряймо разом

Працюймо творчо

Навчати учнів мислити, аналізувати й зіставляти історичні події, формувати розуміння історичного минулого українського народу як об'єкту історії людства — такі основні засади методичної концепції авторів.

Ураховуючи новизну і певну складність вивчення історії для учнів шостою класу, підручник представлено у вигляді уявної мандрівки в часі, протягом якої школярі разом з Учителем можуть яскраво уявити історичні події так, ніби бачили їх на власні очі.

Завдання та завдання зорієнтовані на вікові особливості шестикласників і сприятимуть ґрунтовному засвоєнню навчального матеріалу.

Г61 Голованов С. О., Костирко С. В.

Історія Стародавнього світу: Підручч. для 6-го кл. — К.: Грамота, 2006. — 296 с.: іл.

ISBN 966-349-011-X

ISBN 966-349-011-X

© Голованов С. О., Костирко С. В., 2006
© Грамота, 2006

ББК 63.3(0)3я 721

ЗМІСТ

Подорож у минуле	7
§ 1. Вступ до історії стародавнього світу	8
ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ	16
§ 2. Виникнення людини	20
§ 3. Освоєння людиною теренів Європи	25
§ 4. Поява людей сучасного фізичного типу. Родова община	29
§ 5. Виникнення рільництва та скотарства. Розпад родових общин	33
§ 6. Перші землероби та скотарі на території України	39
§ 7. Первісна культура та вірування людей	45
<i>Вузлики на пам'ять</i>	49
СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ	50
§ 8. Утворення Єгипетської держави	53
§ 9. Господарське і повсякденне життя. Суспільство	58
§ 10. Розквіт могутності Єгипетської держави	61
§ 11. Релігія, міфологія та культура Стародавнього Єгипту	65
<i>Вузлики на пам'ять</i>	71
ПЕРЕДНЯ АЗІЯ	72
§ 12. Найдавніші держави Дворіччя. Стародавній Вавилон ..	75
§ 13. Ассирія	81
§ 14. Сирія та Фінікія в давнину	83
§ 15. Давньоєврейське царство	86
§ 16. Халдейське царство	90
§ 17. Перська держава	93
§ 18. Культура та релігія народів Передньої Азії*	98
§ 19. Кіммерійці та скіфи на території сучасної України ...	101
<i>Вузлики на пам'ять</i>	106
СТАРОДАВНІ ІНДІЯ І КИТАЙ	108
§ 20. Стародавня Індія	111
§ 21. Релігія та культура Стародавньої Індії	115
§ 22. Стародавній Китай	119
§ 23. Релігія та культура Стародавнього Китаю	125
<i>Вузлики на пам'ять</i>	130
СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ	132
ГРЕЦІЯ В II – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I тис. до н. е.	135
§ 24. Природа й населення Стародавньої Греції	135
§ 25. Мінойська палацова цивілізація	137
§ 26. Ахейська палацова цивілізація	141
§ 27. Греція в XI–VI ст. до н. е.	144
§ 28. Стародавня Спарта	150
§ 29. Утворення Афінської держави	154
<i>Вузлики на пам'ять</i>	159

* Позапрограмовий матеріал (на розсуд учителя).

ГРЕЦІЯ В V–IV ст. до н. е.	161
§ 30. Греко-перські війни	161
§ 31. Розквіт афінської демократії	166
§ 32. Побут, традиції та господарювання греків. Грецька культура	170
§ 33. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї ..	179
<i>Вузлики на пам'ять</i>	183
ЕЛЛІНІЗМ	184
§ 34. Криза грецької державності й піднесення Македонії ...	184
§ 35. Східний похід Александра Македонського та утворення його імперії	187
§ 36. Елліністичні держави в IV–II ст. до н. е. Елліністична культура	192
<i>Вузлики на пам'ять</i>	196
<i>Узагальнення за темою «Стародавня Греція»</i>	197
СТАРОДАВНІЙ РИМ	198
СТАРОДАВНІЙ РИМ У VIII–I ст. до н. е.	201
§ 37. Природні умови Італії та виникнення міста Рим	201
§ 38. Римська республіка V – середини III ст. до н. е.	205
§ 39. Боротьба між Римом і Карфагеном за панування в Західному Середземномор'ї	209
§ 40. Римська армія*	213
§ 41. Римська республіка в II–I ст. до н. е.	216
<i>Вузлики на пам'ять</i>	221
ПАДІННЯ РЕСПУБЛІКИ ТА РАННЯ ІМПЕРІЯ	222
§ 42. Диктатура Гая Юлія Цезаря	222
§ 43. Римська імперія в I–II ст. н. е.	226
§ 44. Римська релігія та культура	232
§ 45. Місто Рим і життя його мешканців	237
§ 46. Виникнення християнства	240
<i>Вузлики на пам'ять</i>	243
ПІЗНЯ РИМСЬКА ІМПЕРІЯ	244
§ 47. Римська імперія в II–III ст.	244
§ 48. Пізня Римська імперія IV–V ст.	246
§ 49. Християнська церква	248
§ 50. Падіння Західної Римської імперії	251
<i>Вузлики на пам'ять</i>	255
<i>Узагальнення за темою «Стародавній Рим»</i>	256
СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ	258
§ 51. Слов'яни напередодні Великого переселення народів ..	261
§ 52. Сусіди стародавніх слов'ян	264
§ 53. Слов'яни під час Великого переселення народів	269
<i>Вузлики на пам'ять</i>	271
Між минулим і майбутнім	272
<i>Хронологічна таблиця</i>	274
<i>Короткий словник понять і термінів</i>	276
<i>Стародавній світ очима свідків</i>	289

Подорож у минуле

Ви ніколи не мріяли про те, щоби здійснити подорож у минуле? Скористуватися машиною часу й поринути в сиву давнину? Обіцяю, це буде захоплююча пригода. Торік, у 5 класі, ви гортали сторінки історії нашої країни, яка є складовою минулого всього людства. А нині ми вирушаємо в ті часи, коли на планеті з'явилися перші істоти, виникло людське суспільство (сукупність людей, об'єднаних прагненням вижити), утворилися перші держави. Ці події відбувалися протягом мільйонів років. Їх вивчає особлива наука — історія Стародавнього світу, що є найпершою складовою Всесвітньої історії. Отже, цей підручник буде вашим компасом для далекої подорожі, але ним необхідно вміти користуватися.

Щоб не збитися з правильного шляху, на уроці потрібно прочитати параграф, що має певну назву. Зміст параграфа поділено на окремі частини, які також мають свої номер і назву, — кожна з них буде сходинкою в давнину. В оповіді про події минулого **виділені** імена історичних осіб, назви місця події та дати, а також деякі нові, незнайомі слова — терміни. Пояснення нових понять подаються на берегах сторінки. Висновки виділені *курсивом*. Таким же шрифтом позначені слова або речення, що мають особливе значення.

Прочитавши параграф, спробуйте дати відповіді на запитання та виконати завдання, подані наприкінці тексту. Якщо це виявиться складно, значить ви були неуважні під час нашої подорожі. Слід просто прочитати параграф іще раз. Особливу увагу зверніть на дати, без них ви не зрозумієте, у якому часі перебуваєте, і не зможете відшукати в минулому цікаві події та потрібних вам людей.

Запитання, що змушують згадати попередні параграфи, допоможуть вам краще засвоїти набуті знання. Завершують підручник хронологічна таблиця, словник термінів та уривки з історичних письмових джерел.

Отже, ви готові до мандрівки в минуле? Чудово! Ми вирушимо в захоплюючу подорож, яка триватиме протягом навчального року!

§ 1. Вступ до історії Стародавнього світу

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Історія
2. Історичні джерела
3. Хронологія
4. Літочислення
5. Архів, бібліотека, музей

- а) писемні, усні, речові пам'ятки;
- б) наука про минуле людства;
- в) місця зберігання історичних пам'яток;
- г) наука про способи обчислення часу;
- ґ) датування подій минулого, визначення їхньої послідовності в часі.

1. Періодизація історії людства

Історія людства вивчається наукою, яка називається **всесвітня історія**. Учені поділяють її на великі періоди: **історія Стародавнього світу**, **історія Середніх віків**, **Нова історія** та **Новітня історія**. Кожен з цих періодів вивчає окрема галузь історичної науки. Ви ознайомитеся з ними в старших класах. Будьте впевнені — це знайомство вам сподобається.

В. Й. Ключевський

Пізнавати нове завжди цікаво, а поринути в історію — найцікавіше заняття у світі. Ця наука захопить вас подіями минулого, розповість про вражаючі пригоди людей, навчить краще розуміти сьогоdnішній світ. Знання історії робить людей освіченими й мудрими. Відомий письменник і мислитель XIX ст. Василь Йосипович Ключевський сказав: «Без знання історії ми мусимо визнати себе випадковостями, які не знають, як і навіщо прийшли у світ, як і для чого в ньому живуть, як і чого повинні прагнути...». Сьогодні ми починаємо вивчати **історію Стародавнього світу**. Що ж приховується за цією чарівною, загадковою та цікавою назвою?

6 клас	7 клас	8–9 класи	10–12 класи
ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ	СЕРЕДНІ ВІКИ	НОВІ ЧАСИ	НОВІТНІ ЧАСИ
3 млн р. до н. е. – 476 р. н. е.	476 р. н. е. – поч. XV ст.	XV ст. – XIX ст.	1901 р. – XXI ст.

2. Епоха Стародавнього світу як найдавнішого періоду в історії людства

Історія Стародавнього світу, шлях, яким ми мандруватимемо, — це складова всесвітньої історії. Вона вивчає найдавніший період минулого людства, часи від появи життя на Землі, виникнення найдавніших людей. Цей шлях має свої відтинки, повороти. Перший відтинок (розділ) — історія первісного суспільства. Ми побачимо найдавніших предків людей, дізнаємося, як утворилися об'єднання перших людей, як вони згуртувалися в суспільство, як виникла нерівність.

Далі перенесемося до **Стародавнього Сходу**, де станемо свідками того, як утворилися найдавніші держави, побачимо, як споруджували велетенські піраміди, що до нашого часу височать на землях Єгипту. Відвідаємо вулиці та площі Вавилону, поглянемо, як будували Велику Китайську стіну.

Нас чекає подорож до **Стародавньої Греції** — країни дивовижної краси, де ми ознайомимося з її історією, чудовою культурою, мудрим і героїчним народом.

І, нарешті, потрапимо до **Стародавнього Риму**, який спочатку був невеличким селищем на березі річки Тибру, а згодом поступово перетворився на могутню державу, яка силою зброї своїх легіонів захопила майже весь світ. Проте ніщо у світі не буває вічним. Згодом Рим виснажився в боротьбі з підкореними народами та рабами. Римська держава, наче казковий велетень на глиняних ногах, упала під ударами багатьох сильних племен-варварів і розкололася на безліч уламків. Варварські народи утворили на території імперії королівства, створили власну цивілізацію.

Падіння Західної Римської імперії — кінцевий пункт нашої мандрівки країнами Стародавнього світу, стародавніх цивілізацій.

Слово «**цивілізація**» можна тлумачити по-різному. Стародавні греки називали так суспільство, яке захищало людину від небезпек навколишнього світу та надавало їй безпечне існування, допомагало піднятися над рівнем дикунства.

Історики пізніших часів вважали, що цивілізація — це період розвитку суспільства, який настав після часів **дикунства**, коли серед первісних людей була відсутня організована спільність, та **варварства** — часів, коли почали утворюватися держави.

ДИКУНСТВО	ВАРВАРСТВО	ЦИВІЛІЗАЦІЯ		
Відсутність організованої спільності	Виникнення нерівності Формування держав	Наявність держав	Утворення міст	Виникнення писемності

Перша карта нашої подорожі називається «**Стародавні цивілізації**». На ній позначено декілька цивілізацій — давньоєгипетська (1), Межиріччя (2), давньокитайська (3), індська (4), критська (5), мікенська (6).

Сучасні історики розуміють **цивілізацію** як рівень розвитку суспільства, на якому в країні:

- а) складається нерівність між людьми й утворюється держава;
- б) виникають міста;
- в) духовна культура народів породжує писемність.

Однак поняття «цивілізація» не завжди означає лише рівень розвитку. Коли кажуть, наприклад, «цивілізація Стародавнього Сходу», «антична цивілізація», то мають на увазі буквально *державу або групу держав, поєднаних спільним рівнем розвитку та об'єднаних спільною культурою*.

3. Історичні джерела

Наука, що зветься історією, склалася дуже давно.

У V ст. до н. е. в Греції жив мудрець **Геродот**, який задумав записати розповідь про події греко-перських війн. Греки дуже пишалися своєю перемогою над персами. Пишати й справді було чим — ворог був сильний, перемога над ним — почесною. Тож Геродот мріяв уславити на тривалий час героїзм свого народу. Він почав збирати спогади свідків подій, згадки про них. Багато подорожуючи, накопичував знання про минуле всіх народів, які воювали проти греків. Урешті Геродот створив величезну наукову працю, названу «Історія», що грецькою означає «розповідь про те, що дізнався». Історичні літописи створювалися й раніше, але Геродот перший спробував описати історичні події за великий період життя багатьох народів. Так створилася наука **історія**, яка досліджує події минулого, їхній взаємозв'язок, причини та наслідки. Без цієї науки людство не знало б свого минулого і тому гірше розуміло б сьогодення. Знання про минуле допомагає народам обирати кращий шлях розвитку, не повторювати помилок попередніх поколінь.

Геродот
(486–425 рр. до н. е.)

А як же історики дізнаються про далеке минуле? Вони користуються *джерелами знань про давнину*, або **історичними джерелами**, які є кількох видів. Чимало відомостей історики отримують із **письмових джерел** — стародавніх літописів, державних документів тощо. *Минуле людства, відтворене в письмових джерелах, називають історичним часом.*

У п'ятому класі ви дізналися про усні, письмові та речові джерела. Але науковці використовують більш детальну класифікацію.

Писемність утворилася кілька тисяч років тому. Історія ж людства нараховує мільйони років. Як можна дізнатися про те, чого немає в письмових джерелах?

У цьому допомагають залишки діяльності людини. Там, де є поселення, на землі тим чи іншим чином опиняються побутові речі: уламки посуду, інструменти тощо. На полі битви залишаються зброя та обладунки. З часом усе це опиняється під землею. Так утворюється **підземний шар, який зберігає сліди діяльності людей у певний час — культурний шар**. Зрозуміло, що більш пізній (верхній) шар розташований над раннім (нижнім). Тому за глибиною предмета в землі можна виявити, коли він туди потрапив. *Вивчає минуле за речовими залишками діяльності людства археологія*. Це одна з історичних наук, яка досліджує **археологічні джерела**.

На Землі й досі є племена, що живуть у первіснообщинному ладі; вивчаючи їхнє життя, учені дізнаються про минулі часи. Це царина **етнографії** — *історичної науки про особливості життя, побут, господарство, перекази, вірування народів*. Вона вивчає **етнографічні джерела**.

Історичні джерела

усні

писемні

речові

ХРОНОЛОГІЯ	АРХЕОЛОГІЯ		АНТРОПОЛОГІЯ		ЕТНОГРАФІЯ	
	1991 р. – XXI ст.					
	XV ст. – XIX ст.					
	476 р. – VIII ст.					
	3 мейр. до н. е. – 476 р.					

Знання про розвиток наших найдавніших предків, історикам надає **антропологія** — наука, що вивчає походження й розвиток людини, залишки викопних істот. Методи антропологів дають змогу за формою кісток відтворити зовнішній вигляд стародавніх людей. Ця наука досліджує **антропологічні джерела**.

Події минулого не є історичним фактом, якщо вони не визначені в часі, — лише тоді вони посядуть своє місце серед інших подій у житті наших предків. *Датування подій минулого, визначення їхньої послідовності в часі здійснює історична наука хронологія*. Її цікавлять **хронологічні джерела**.

Отже, тепер ми з вами озброєні новими знаннями про історичні науки та джерела, що так необхідні для подорожі в минуле.

4. Відлік часу в історії

Щоб не загубитися в часі, потрібно знати, що в давнину кожен народ вимірював його по-своєму. Для виміру потрібно мати точку, від якої починається відлік.

Первісні народи за початок виміру брали збір урожаю або якусь значну подію, наприклад стихійне лихо чи явище природи. Вони казали приблизно так: «на десятий рік від часу, коли згасло сонце» або «через рік після того, як здригнулася земля».

Стародавні народи позначали роки іменами царів чи правителів: «шостий рік царювання великого царя Хаммурапі», «третій рік другої тиранії Пісистрата».

Римляни вели відлік років від заснування міста Рима: «327 рік римської ери» або «502 рік від заснування міста».

Більшість народів сучасного світу веде літочислення від народження Ісуса Христа. Вважається, що це сталося понад дві тисячі років тому. Час, що минув після цієї події, називається *нашою ерою* (н. е.), попередні часи іменуються *до нашої ери* або скорочено — *до н. е.*

Потрібно бути уважним, адже вислови «це сталося 3000 років тому» і «сталося за 3000 років до н. е.» дуже різняться. Це не одне й те саме: *3000 р. до н. е.* утворилося Аккадське царство в Межиріччі; а *3000 років тому* приблизно на тих самих теренах, де колись був Аккад, розквітало, набираючи силу, зовсім інше царство — Ассирійське. Отож, шановні мандрівники в часі, якщо добре не володіти правилом відліку часу, можна потрапити зовсім не туди, куди збираєшся.

Як же безпомилково визначити, *скільки років тому* відбулася певна подія? Потрібно скористатися надзвичайно простим правилом.

Щоб визначити час, який минув від певної події, слід додати *кількість років, що минули до нашої ери*, та *кількість років, що минули після початку нашої ери*.

Це правило ілюструє простенька формула:

$$K = K1 + K2$$

K кількість років *тому* до певної події

K1 кількість років до нашої ери

K2 кількість років після початку нашої ери

Примітка. Від початку нашої ери минуло рівно стільки років, яким числом позначено рік, у якому ти живеш.

Отже, у нашому прикладі (якщо ви читаете цей підручник у 2006 році):
3000 р. до н. е. + 2006 р. н. е. = 5006 років тому утворилося Аккадське царство.

Потрібно також знати, що відлік років до нашої ери ведеться у зворотному напрямі. Наприклад, за 100-м роком настає 99-й, потім 98-й, 97-й, 96-й тощо. Так позначаються роки, що залишилися до початку нашої ери. За першим роком до н. е. настає 1-й р. н. е., або просто 1-й рік, потім 2-й, 3-й, ... 2006-й.

Традиційно склалося так, що *століття* і *тисячоліття* в історії позначають римськими числами, про які ви вже чули на уроках математики. Але оскільки користуєтеся ними не щодня, то ось вам табличка-пам'ятка, яка допоможе не «загубитися» в часі.

Століття – це сто років.

Тисячоліття – це десять століть, тобто тисяча років.

1 – I	11 – XI	21 – XXI ...
2 – II	12 – XII	30 – XXX
3 – III	13 – XIII	40 – XL
4 – IV	14 – XIV	50 – L
5 – V	15 – XV	60 – LX
6 – VI	16 – XVI	70 – LXX
7 – VII	17 – XVII	80 – LXXX
8 – VIII	18 – XVIII	90 – XC
9 – IX	19 – XIX	100 – C (CENTURY)
10 – X	20 – XX	1000 – M (MILLENIUM)

Для успішного вивчення історії потрібно добре розуміти, що таке календар, його походження та розвиток.

Календарем називається система обрахунку часу, заснована на періодичності явищ природи: зміні пори року, дня і ночі, вигляду (фаз) місяця.

У деяких стародавніх народів був у вжитку місячний календар – система вимірювання часу за змінами зовнішнього вигляду Місяця. Проміжок часу між однаковими виглядами дістав назву *місяць*.

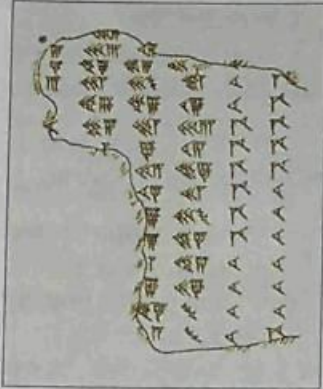
Згодом люди почали використовувати *сонячний* календар, який базується на спостереженні за рухом Сонця по небосхилу. За цією системою час поділявся

Стоунхендж у Великій Британії – можливо, це стародавня обсерваторія

Фази Місяця

Так у Вавилоні зображували фази Місяця на череп'яних табличках

Давньослов'янський календар — коло на посуді для ворожби

Розшифрування календарного значення кола для ворожби

на роки та дні. Для полегшення виміру застосовували умовне об'єднання днів у *тижні* та *місяці*.

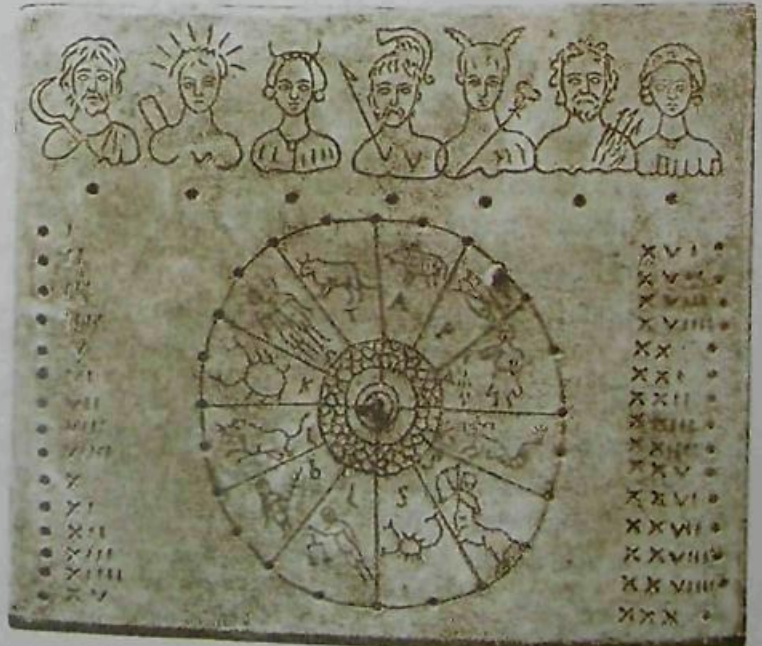
Найдавніший календар створили близько 2500 р. до н. е. в Межиріччі. Він складався з 12 місяців і був сонячно-місячний, але оскільки був коротший від сонячного календаря, доводилося додавати до нього місяці, щоб календар не розходився із сезонами польових робіт.

Облік часу в давнину відрізнявся від сучасного. У стародавніх греків доба розпочиналася зі світанку, а в германців — з ночі. Народи, які часто воювали, поділяли добу на «варти». У вавилонян та іудеїв вона становила три варти, у римлян — чотири. Доба поділялася на ніч і день, який тривав 12 годин. Оскільки тривалість дня протягом року була непостійною, змінювалася, то й година мала різну тривалість. Це було дуже незручно.

У місячних календарях тривалість місяців однакова — 30 днів, але ці календарі неточно вимірювали тривалість року.

Єгиптяни наприкінці року стали додавати 5 днів, щоб він дорівнював 365 дням, поділу на тижні не було. Вони поділяли рік на сезони польових робіт, назви яких пов'язані з явищами природи: сезон повені, сезон повернення річки до берегів і сезон низької води. Усі основні сезони тривали по чотири місяці.

Зазначимо, що основні заняття людей значно впливали на спосіб виміру часу. Тому різні народи — скотарі, мисливці, землероби — створювали свої календарні системи.

Давньоримський календар

РОЗВИТОК ДАВНЬОРИМСЬКОГО КАЛЕНДАРЯ

Давньоримський календар

Юліанський календар

Григоріанський календар

Первинний давньоримський календар час виникнення достеменно невідомий

Рік розпочинався навесні – десь наприкінці березня, під час весняного рівнодення. Налічував 10 місяців, які називалися спочатку Перший, Другий, Третій... Згодом римляни почали присвоювати місяцям назви. Кількість днів у році становила 304, що не збігалось з природним циклом, тому календар був незручним.

Юліанський календар запровадив у 45 р. до н. е. Юлій Цезар; цим календарем користуються і сьогодні деякі православні церкви

Астрономи Цезаря підраховували, що рік – це 365 днів та 6 годин. Щоб не розпочинати рік у різні години дня, стали вважати, що кожні три роки тривалість становить 365 днів, а на 4-й – 366. Цей останній було названо високосним. Рік поділили на 12 місяців. Першим місяцем вважався січень, бо 1 січня заступали на посади нові урядовці. Згодом жерці заплутали вимір часу, бо невчасно додавали високосні роки. Календар був зручним і простим, але неточним.

Григоріанський календар запровадив у 1582 р. папа римський Григорій XIII; використовується і сьогодні

За такою системою відліку часу кожні 400 років календар випереджував час на 3 доби. Тому систему обліку було пересунуто на 10 днів уперед – весняне рівнодення збігалось з 21 березням (день і ніч за тривалістю були рівними). Цей календар має більшу точність, але на час його впровадження різниця з юліанським становила 13 днів.

В Україні григоріанський календар діє з 31.01.1918 р. Наступний день був не 1, а 14 лютого. Відтоді побутують поняття «старий стиль» і «новий стиль». Різниця між ними становить 13 днів. Тому, окрім Нового року, святкуємо ще Новий рік за старим стилем, який настає в ніч на 14 січня.

На стільки ж днів різняться дати святкування Різдва в католиків (25 грудня) і православних християн (7 січня).

1. Що допомагає історикам дізнаватися про далеке минуле?
2. Які історичні джерела вам відомі? Наведіть приклади.
3. За поданими визначеннями назвіть відповідні поняття.
 - Період минулого людства від появи життя на Землі до падіння Західної Римської імперії (3 млн р. до н. е. – 476 р.).
 - Речові залишки людської діяльності.
4. Александр Македонський – цар і полководець народився в 356 р. до н. е. Скільки років йому виповнилося б у цьому році?
5. У чому полягає своєрідність періоду Стародавнього світу? У відповідь використовуйте такі слова та словосполучення: мільйони, людство, ранній, найтриваліший, роки, життя, людина, цивілізація, виникнення, знаряддя праці, період історії, організована спільність.

Протягом первісних часів людина здійснила величезні звершення:

- перетворилася, завдячуючи праці, з мавпоподібної істоти в людину;
- винайшла способи виробництва знарядь праці;
- навчилася добувати вогонь;
- приручила тварин;
- освоїла будівництво житла;
- винайшла колесо й віз;
- навчилася обробляти шкіри й шити одяг;
- опанувала мову й лічбу;
- склала первісні релігійні уявлення, за допомогою яких намагалася пояснити виникнення світу і своє місце в ньому.

У той час з'явилося мистецтво: малюнки на стінах печер стали початком живопису та письма.

Виникли роди, племена, які дали початок нинішнім народам.

Про все це ви дізнаєтеся з матеріалів теми «Життя людей за первісних часів».

ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ

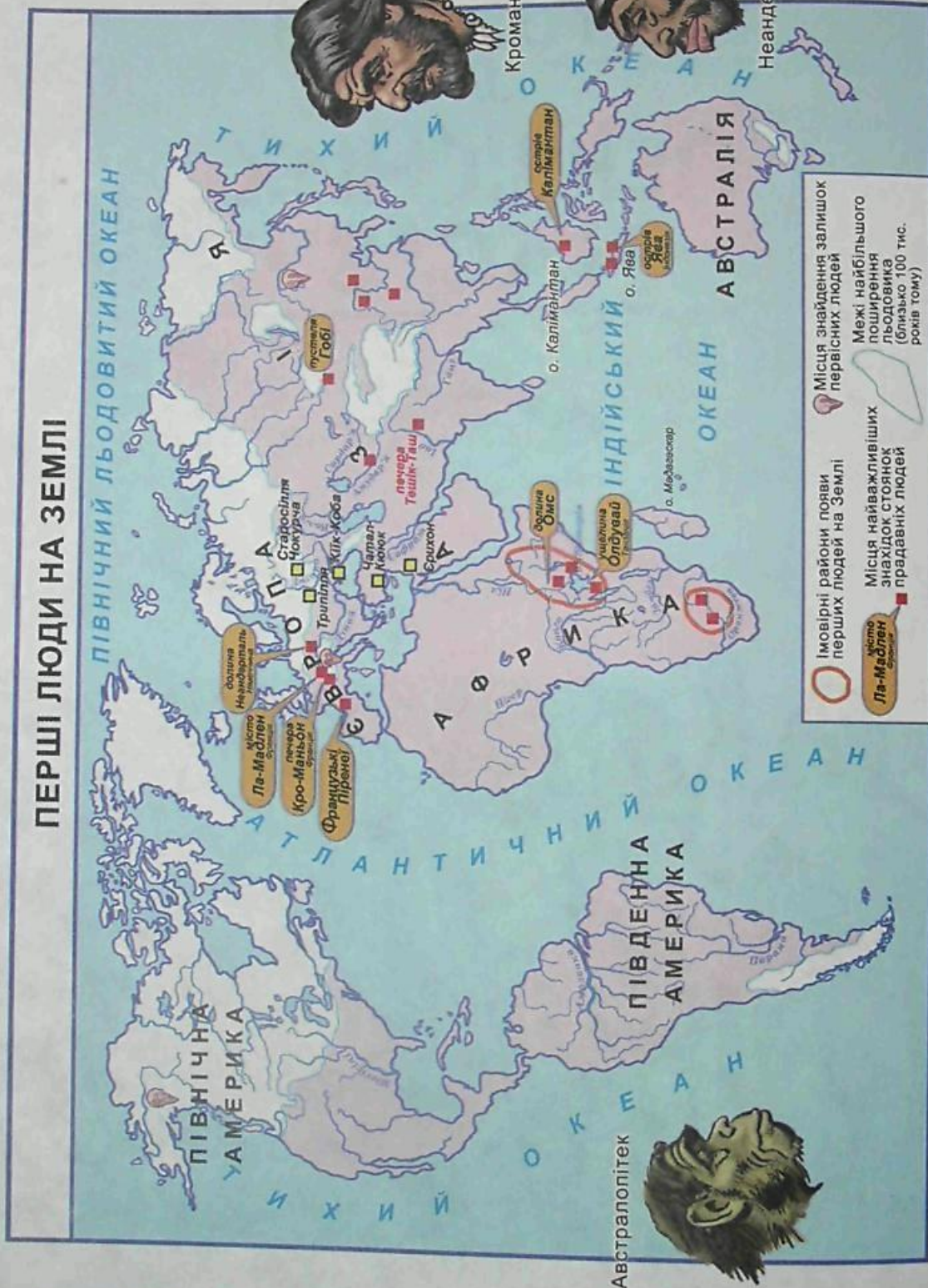

ОБЛАСНИЙ ЗАКЛАД НАВЧАЛЬНО-
ОСВІТНЄ ОБ'ЄДНАННЯ ЛІЦЕЙ-ШКОЛА-
ДІТЯЧИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"Вікторія-П"
КИРОВОГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
КИРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ
БІБЛІОТЕКА

№ 939-24
м. Кіровоград, пр. Прави, 20

ПЕРШІ ЛЮДИ НА ЗЕМЛІ

§ 2. Виникнення людини

1. Які міфи про утворення Всесвіту та Землі ви знаєте?
2. Чим, на вашу думку, людина відрізняється від тварини?
3. З уроків рідної мови в п'ятому класі вам відомо, що таке етимологічні словники. Пригадайте, що вивчає наука етимологія.
4. Що ви можете розповісти про найдавніших людей за картиною І. Іжакевича «Мізинська стоянка»? Де розташоване село Мізин?

1. Основні теорії походження людини

Усе навколо тебе насичене життям: розмовами людей, щебетанням птахів, «дзвоном» комах. Життя вирує повсюди: у воді, на землі, у повітрі.

Як виникло й розвивалося життя? Можливо, вам, шестикласникам, здається, що це не важливо? Але людина тим і відрізняється від тварини, що мислить, прагне пізнати те, що приховане чи в глибині століть, чи в безмежжі Всесвіту.

Відтоді, коли виникло суспільство, завжди поставали питання, на які люди й досі не знайшли однозначної відповіді. Звідки ми з'явилися? Чому ми саме такі? За всю історію було створено багато теорій щодо походження людини, але серед них основними вважають такі теорії та гіпотези:

- творіння людини Богом;
- еволюційне походження людини;
- позаземне походження людини.

Теорії **Божого творіння світу і людини** дотримується релігія. Згідно з такою теорією, світ і люди були створені Богом. При цьому кожна релігія: християнство, іслам, буддизм, синтоїзм та ін. — по-своєму викладає цю гіпотезу. Зокрема, у Біблії розповідається, що світ було створено у 3760 р. до н. е. Проте послідовники кожної з релігій мають свою точку зору щодо цього питання.

Теорію **еволюційного походження людини** вперше висловив англійський учений Чарлз Дарвін. У середині XIX ст. у книзі «Походження видів» він проголосив, що люди й усе живе на планеті сформувалося внаслідок поступового, дуже повільного розвитку живих організмів від найпростіших форм до сучасного вигляду. Цей процес називається **еволюцією**.

Нині цієї теорії дотримується більшість учених. Тобто це — наукова теорія. Навіть католицька церква визнає її цікавою. Зокрема, папа римський Пій XII ще

в 1950 р. сказав, що ця теорія заслуговує на серйозний розгляд. А папа Іоанн Павло II у своєму виступі на засіданні Папської академії наук зазначив, що «церква вважає теорію еволюції серйозно обґрунтованою й підтвердженою низкою наукових фактів». Проте він додав, що душу людині міг дарувати лише Бог.

Деякі вчені, на основі досліджень, притримуються гіпотези **космічного походження людини**. Вони стверджують, що все живе на нашу планету занесено з космічного простору.

ЕВОЛЮЦІЯ
(від латин. *evolutio* – розгортання, розвиток) – поступовий, дуже повільний розвиток живих організмів від найпростіших форм до сучасного вигляду.

2. Поява предків людини, їхнє розселення на території Європи і, зокрема, в Україні

Тепер важко уявити, що були часи, коли людей на нашій планеті не існувало. Кілька мільйонів років тому природа була різноманітнішою, багатшою та небудненою.

Тваринний світ ряснів дивовижними видами, від яких нині залишилися рідкісні викопні залишки. Клімат був теплим і дуже вологим. Велетенські папороті суцільними лісами вкривали землю. Однак світ природи постійно змінювався, як змінювалися кліматичні умови. Зникали деякі види рослин, натомість розвивалися інші. Подібні зміни відбувалися й серед тварин.

У дуже далекі часи з'явилися найдавніші людиноподібні мавпи – **дріопітеки** (із грец. *drys* – *дерево* + *pithekos* – *мавна*). Невеличкі, розміром із собаку, вони мешкали на деревах, тому їхні лапи призвичаїлися триматися за гілки. Така форма рук дозволяла тримати знаряддя праці. Дріопітеки були тваринами, але стали найдавнішими предками сучасних людей.

Спливали сотні тисяч років. З'являлися та зникали нові види тварин. Природа немовби «підшукувала» вдаліші тваринні форми, які були б краще пристосовані до існування в тих умовах. Відбувався розвиток тваринного й рослинного світів, тобто тривала еволюція.

Урешті-решт, 4,5 млн років тому в природному середовищі сформувалася людиноподібна тварина, яку сучасні вчені називають **австралопітек** (з латин. *australis* – *південний* + грец. *pithekos* – *мавна*). Його постава, будова кістяка давали змогу внаслідок скорочення площі лісів австралопітеки були змушені перейти до життя на галявинах і відкритій місцевості. Пряма хода давала змогу озиратися довкола, здалеку помічаючи небезпеку або вистежуючи здобич під час полювання. До того ж, стоячи на задніх кінцівках, вони могли передніми тримати палицю або каменюку – найпершу примітивну зброю. Це робило їх сильнішими у двобої з хижаками й допомагало вціліти в боротьбі за життя. Звичка до прямої ходи допомагала швидше пересуватися. Така форма кістяка виявилася вдалою, і австралопітеки остаточно переходять до **прямоходіння**. Але вони залишалися поки що тваринами, бо їхніми діями керувала не свідомість, а тваринні інстинкти.

Еволюція тривала, і близько 1,75 млн років тому з'явився ще один вид тварини, яка отримала назву **презинджантроп** (латин. *prae* – *перед* + давньоараб. *zindzh* – *назва Східної Африки* + грец. *anthropos* – *людина*).

Рухи презинджантропа ще не були усвідомленими та вправними, але ця істота прагнула пристосувати форму скельних уламків або дрючка до своїх дій. Тому в науці таку істоту назвали «людиною вмілою» (латиною «*Homo habilis*»). Такі людиноподібні істоти розселилися по всій Африці, почали опановувати Європу та Азію.

Шляхи, якими перші люди дісталися до території сучасної України, остаточно не з'ясовані. Дослідники вважають, що вони просувалися зі Східної Африки, де була їхня прабатьківщина, через Західну Азію та Балкани в Центральну Європу через українське Закарпаття.

Найдавнішою в Україні вважається стоянка, знайдена біля с. Королевого на Закарпатті (див. карту на с. 43). Пізніше прадавні люди засновують свої поселення на Десні (Мізин, Пушкарі, Мулатів), на Дніпрі (Круглик, Кирилівка), на Дністрі (територія сучасної Молдови), на Донбасі (Андросівка).

Учені не наважилися визнати «габіліса» людиною, бо їй не була притаманна **праця**, тобто дія на природні речі за допомогою знарядь з усвідомленням кінцевого результату. Отже, праця — це свідомі дії. Вона властива тільки людям.

3. Життя та заняття предків людини

Перші знаряддя праці були дуже примітивними. Ручними рубилами первісні люди перерубували стовбури дерев. Будуючи собі житла, вони розщеплювали кістки вбитих тварин. Палицею-копачкою розкопували землю, шукаючи їстівні коріння та ягоди, або збивали плоди з дерев. Головними заняттями первісних

людей були **збиральництво** та **половання**. У такий спосіб люди брали від природи в готовому вигляді те, що було їм потрібно. Вони робили це спільно, допомагаючи одне одному, — це робило їх сильнішими від тварин.

Поступово змінювався зовнішній вигляд первісних людей. Зменшувалися їхні щелепи, ікла перетворювалися на зуби, зникла паща. Вони не були вже схожі на тварин, — завдяки пошукам нових прийомів праці збільшувався обсяг мозку.

Перші спроби трудової діяльності — праці

Найдавніші знаряддя праці

Первісне житло

дріопітек австралопітек презинджантроп сучасна людина

Розвивався і сам мозок, стаючи складнішим, що робило людей розумнішими. Потрібно зазначити, що саме праця сприяла створенню сучасної людини. Знаряддя праці вміє виготовляти лише людина. Так само, як і використовувати їх для своїх потреб.

Виготовлення знарядь постійно вдосконалювалося. Від найпростіших витворів люди поступово переходили до складніших і зручніших. За мільйони років змінювався і матеріал, з якого вони виготовлялися. Тому епоху існування найдавніших людей учені поділяють на періоди, які відрізняються матеріалом для виготовлення знарядь праці.

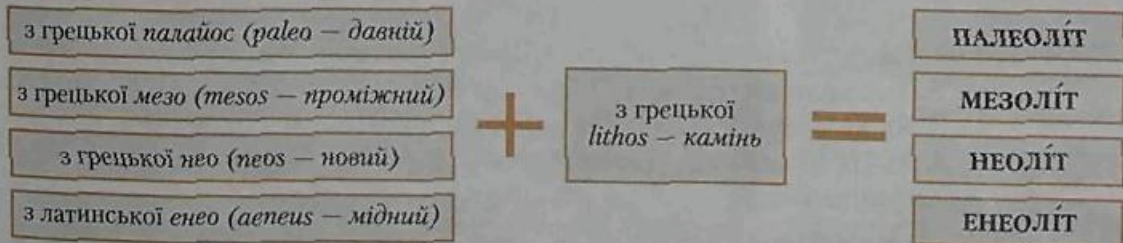

Залишки кісток найдавнішої людини

ПАЛЕОЛІТ Давньо-кам'яний вік від 2 млн до 13 тис. р. до н. е.	МЕЗОЛІТ Середньо-кам'яний вік 13 тис. р. до н. е. — 7 тис. р. до н. е.	НЕОЛІТ Мідно-кам'яний вік 6–4 тис. р. до н. е.	ЕНЕОЛІТ Бронзовий вік 3000–1200 р. до н. е.	ЗАЛІЗНИЙ ВІК 1200–700 р. до н. е.

Згодом люди навчились отримувати сталь — міцнішу і зручнішу у господарюванні від інших металів.

ЕТИМОЛОГІЧНА ДОВІДКА

Наші давні предки змушені були постійно боротися за своє життя. На них чатувала небезпека від хижих звірів, загроза голодної смерті, хвороби. Більшість людей гинула, не досягнувши 30 років, — природа давала змогу вижити тільки найсильнішим.

Збираючись у гурти, люди відчували себе захищенішими. Так утворилися первісні стада, у складі яких люди разом здобували їжу та захищали себе.

Первісне стадо

4. Удосконалення первісної людини

Ведучи нелегку боротьбу за виживання, первісні істоти пристосовувалися до тяжких умов життя. Їхня праця ставала усвідомленішою. Знаряддя праці набували зручнішої форми. Водночас відбувалися зміни й із самою істотою. Її зовнішність поступово втрачала тваринні риси, набувала ознак розумності. Збільшувався обсяг мозку, постава прямішала. Руки ставали коротшими й вправнішими.

Пітекантроп

Синантроп

Близько 1,5 млн років тому сформувалася істота, назва якої — **пітекантроп** (з грец. *pithekos* — мавпа + *anthropos* — людина). Його залишки знаходять тепер на території Європи. Такі ж знахідки в Азії дістали назву **синантроп** (з латин. *Sina* — Китай + *anthropos* — людина). Він, як і пітекантроп, був середнього зросту, міцної статури. Однак хода в нього була стійкішою — синантропи були рухливішими. Ця істота вважається вже не твариною, а людиною, бо їй було властиве вміння виготовляти знаряддя праці й користуватися ними.

Пітекантропи й синантропи не вміли видобувати вогонь, але не боялися ним користуватися. Вони вихоплювали гілки, що спалахнули від блискавки, знаходили вогонь у траві, яка займалася спекотного дня.

Володіння вогнем прискорило розумовий розвиток людини. Вона навчилася підсмажувати їжу. Вогонь захищав і зігрівав серед дикої первісної природи. Його боялися тварини, а люди дивилися на багаття спокійно. Перші розумні істоти не мали, крім вогню, інших помічників, тому оберігали його, як могли, підтримували вогнища в печерах дуже довго, іноді сотні років.

1. Назвіть основні теорії походження людини.

2. Як і коли виникла первісна людина?

3. Як ви розумієте поняття «еволюція»? Поясніть на прикладі.

4. Дайте визначення термінам, які є в схемі та доповніть її хронологічними межами.

ПАЛЕОЛІТ

МЕЗОЛІТ

НЕОЛІТ

ЕНЕОЛІТ

ЗАЛІЗНИЙ ВІК

5. Яку роль відігравав вогонь у житті первісної людини?

6. Які види діяльності властиві пралюдям? Як це їх характеризує?

7. Охарактеризуйте дріопітека, австралопітека, презинджантропа (на вибір) за планом: а) зовнішність; б) спосіб життя; в) житло.

8. Гра-«екскурсія» «Серед найдавніших людей».

Об'єднайтеся з товаришами в групи, оберіть «екскурсоводів».

Решта виконуватимуть роль учнів молодших класів.

Завдання «екскурсовода» — розповісти якомога повніше про

життя найдавніших людей, використовуючи ілюстрації з підруч-

ника, карти, таблиці тощо. Завдання «учнів молодших класів» —

ставити цікаві запитання «екскурсоводів».

§ 3. Освоєння людиною теренів Європи

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Материк
(континент)

2. Гомо габіліс

3. Мамонт

4. Платформа

5. Викопний

- а) ділянка земної кори, межі якої проходять у глибинах океанів. Континенти є частинами цієї ділянки, які височіють над рівнем моря;
- б) той, що належить до минулих часів і викопується з надр землі;
- в) людина вміла;
- г) істота льодовикового періоду з довгою шерстю та великими бивнями, загнутими догори (подібна до слона);
- г) велика частина суходолу, оточена з усіх або майже з усіх боків морями й океанами.

1. Зміни природного середовища

На нашій планеті постійно відбувалися великі зміни поверхні суші. Велетенські ділянки земної поверхні — платформи — пересувалися на великі відстані, віддаляючись або стикаючись між собою. Від стикання поверхня землі скороблювалася — з'являлися нові гірські масиви. Утворювалася нова форма узбережжя морів та океанів, а в них нові течії — теплі та холодні.

Первісна природа

Близько 600 тис. років тому на Землі значно похолоднішало. Клімат усієї планети докорінно змінився. Зими стали довшими, а літо — таким мінливим і прохолодним, що сніги не встигали розтавати. Наступної зими на них лягав новий шар снігу. Так поступово на поверхні Землі утворився льодовий панцир завтовшки 1,5–2 км. Настав **льодовиковий період**. Від льоду гинули тропічні ліси та теплолюбні тварини. Натомість виникли шерстисті носороги, північні олені, печерні леви тощо. Люди змушені були пристосовуватися до змін у природі.

Досліджуючи гори та глибини морів, учені дійшли висновку, що 250 мільйонів років тому був один-єдиний континент Пангея і один-єдиний океан Панталасса.

Згодом континенти розділилися на два: Лавразію (сучасні Північна Америка, Європа й Азія) і Гондвану (Південна Америка й Африка), а також розпочався процес відокремлення антарктичного континенту та Індії, які були з'єднані з Африкою.

200 мільйонів років тому Південна Америка відокремилася від Африки. Пізніше розпочалося зближення Південної та Північної Америк. Індія з'єдналася з Азією, а Австралія відокремилася від Антарктиди.

Коли почали створювати карти, увагу вчених привернула схожість деяких обрисів сучасних континентів між собою. Тепер нам відомо, що зумовило цю схожість.

ЛЬОДОВИКОВИЙ ПЕРІОД —

часи від 600 до 10 тис. років тому, коли природні умови значно змінилися.

Клімат на планеті став холоднішим і вологішим.

Наскельні малюнки тварин

Збагнути, що таке льодовик, його розміри допоможе порівняльна схема і макет

2. Найвідоміші місця поселень на території Європи

Еволюційний розвиток спричинював зміни в будові тіла найдавніших людей, створюючи види, яким легше було існувати в нових умовах. Так, близько ста тисяч років тому на Землі утворився різновид первісної людини, яку названо **неандерталець**, — за назвою долини Неандерталь, де протікає річка Неандер (у Німеччині). Там уперше було знайдено викопні залишки цього різновиду первісної людини (див. карту на с. 18).

Люди цього виду були невисокі на зріст (до 165 см). Масивне чоло, короткий тулуб і верхні кінцівки — за будовою тіла неандерталець був значно ближче до сучасної людини, ніж попередні типи. Щоправда, руки в нього були не такими

спритними та рухливими, ніж у нас із вами, але дуже сильними, немов лещата. Живучи в печерах, неандертальці почали будувати житла з кісток великих тварин, укриваючи їх шкурами. Основні місця поселень неандертальців на території України знайдено в Криму: печера Кіік-Коба, Старосілля, навіс Заскельний, Чокурча (див. карту на с. 18).

Неандертальці були значно розумнішими за пітекантропів і синантропів. Вони навчилися самі видобувати вогонь: зауважили, що коли тривалий час терти одна об одну дерев'яні палички, то вони загоряться. А ще хтось помітив, що під час удару каменя об камінь з'являються іскринки. Тепер не було потреби чекати, поки блискавка підпалить дерево чи траву й подарує вогонь; не потрібно було переносити із собою палаючу гілку на нове місце поселення. Людина оволоділа вогнем — це стало одним з найбільших її досягнень.

Неандертальці вільніше пересувалися, шукаючи сприятливіших умов життя. Вони розселилися на значних територіях, мандруючи невеликими групами — первісними стадами. Така група спільними зусиллями могла підтримати своє існування, тобто прогодуватись і захиститися від небезпеки. Первісні люди могли існувати тільки спільно. Жоден із них не міг вижити наодинці з природою, маючи надто примітивні знаряддя праці, а гуртом люди полювали навіть на великих тварин — мамонтів, бізонів тощо. Для цього використовувалися прийоми **загінного полювання**.

НЕАНДЕРТАЛЕЦЬ — людина давнього фізичного типу, предок сучасної людини, *homo erectus* (100 тис. р. до н. е. — 35 тис. р. до н. е.).

Неандерталець

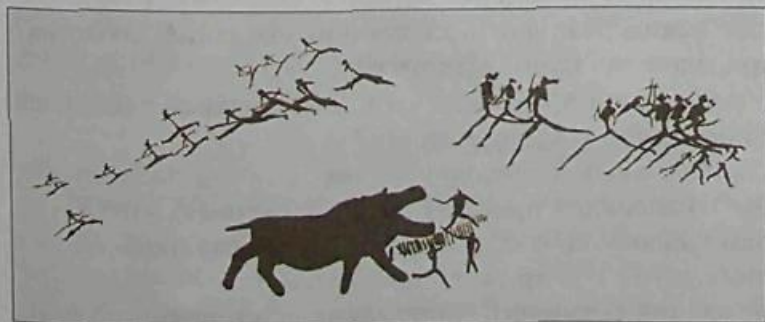

Поселення неандертальців

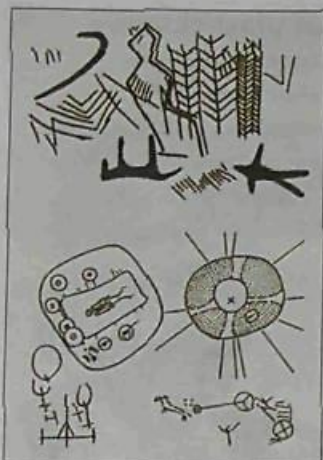
ЗНАЧЕННЯ ВОГНЮ ДЛЯ ЛЮДИНИ

використання як зброї на полюванні	захист від нападу хижаків, іншої небезпеки	приготування їжі	засіб зігрівання	сприяння об'єднанню людей

ЗАГІННЕ ПОЛЮВАННЯ — спосіб спільного полювання, за якого мисливці, лякаючи тварин галасом і зброєю, змушували їх бігти в пастку.

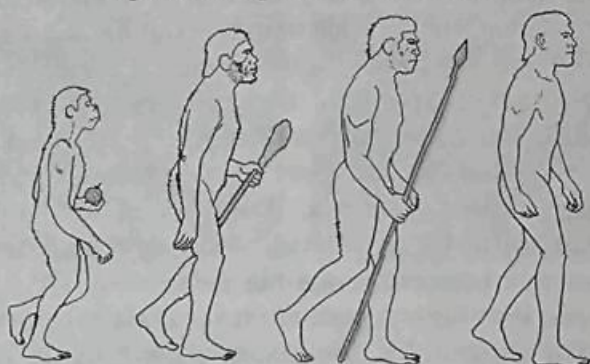
Загінне полювання очима первісної людини

Наскельні малюнки поховань давніх людей

Серед неандертальців виникає звичай ховати померлих. Раніше люди цього не робили, бо австралопітеки та пітекантропи не розуміли, що таке смерть. Мабуть, вони сприймали померлих як живих, що заснули і не можуть прокинутися, тому залишали їх на місці. Неандертальцям також смерть здавалася чимось на зразок сну, тому померлим залишали запас їжі та зброю. Неандертальці були проміжною, вищою сходинкою еволюції від найдавніших людей до сучасної людини. Проте сплинули ще десятки тисяч років, перш ніж на планеті з'явилася людина сучасного фізичного типу, яку вчені називають «гомо сапієнс», тобто «людина розумна».

Порівняльні фігури первісних людей

австралопітек президжантроп пітекантроп гомо сапієнс

ГОМО САПІЄНС

(від латин. *homo sapiens* – людина розумна) – людина сучасного фізичного типу, яка виникла близько 40 тис. років тому.

У 2005 році археологи в Галичині (Львівська область), знайшли залишки неандертальця. Було встановлено, що він і його родичі жили в печерах, харчувалися м'ясом тварин, робили списи з кам'яними вістрями.

1. Які зміни відбувалися в кліматі Землі 600 тис. років тому?
2. Що таке «льодовиковий період»? Покажіть на карті (с. 18) межі просування льодовика.
3. Яку істоту називають неандертальцем? Коли вона виникла? Покажіть на карті стоянки неандертальців.
4. Яке відкриття неандертальців прискорило еволюцію людства? Розкажіть про значення цього відкриття.
5. Який спосіб полювання в первісні часи забезпечував найбільше здобичі? Як проходило таке полювання?
6. Порівняйте людину вмілу й людину розумну за таким планом: а) друга назва; б) знаряддя праці; в) заняття; г) спосіб життя.
7. Уявіть, що вам удалося побувати в печері неандертальців. Що ви там змогли побачити? Що вразило найбільше?
8. Чи допомагає знання етимології (походження) історичного терміну краще зрозуміти й запам'ятати його? Наведіть приклади.

§ 4. Поява людей сучасного фізичного типу. Родова община

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Еволюція

2. Гомо сапієнс

3. Антрополог

4. Археологічні джерела

- а) учений, який досліджує походження та розвиток людини, залишки викопних істот;
б) інформація про давнину, яку отримують під час розкопок;
в) поступовий, дуже повільний розвиток живих організмів від найпростіших форм до сучасних;
г) людина розумна.

1. Людина розумна, її зовнішній вигляд, розселення

Як нам уже відомо, унаслідок постійного розвитку та біологічних змін прадавніх людей — неандертальців — утворився новий фізичний тип людей — гомо сапієнс (людина розумна).

Приблизно протягом п'яти тисяч років неандертальці та гомо сапієнс існували одночасно, потім неандертальці зникли, програвши суперництво зі своїми нащадками — гомо сапієнс, які були спритнішими, кмітливішими.

Ранніх гомо сапієнс інакше називають **кроманьйонцями**. Назва цього виду людини походить від назви печери Кро-Маньйон у Франції, де були вперше знайдені їхні рештки. Антропологи відновили зовнішній вигляд кроманьйонців. Ці люди виявилися зовні схожими на нас. До цього фізичного типу належить усе сучасне людство.

Учені досліджують імовірні місця розселення кроманьйонців. Вважають, що з Африки вони просувалися на південний схід і через Аляску 30 тис. років тому потрапили на американський континент, а на півдні дісталися до Австралії. Крім того, кроманьйонці розселилися по всій Європі. Зокрема, вони проживали на Наддніпрянщині, Західному Поділлі, у південній частині Волині, Криму, на Закарпатті. В Україні відомо близько 800 стоянок кроманьйонців.

Кроманьйонець

2. Життя та заняття первісних людей

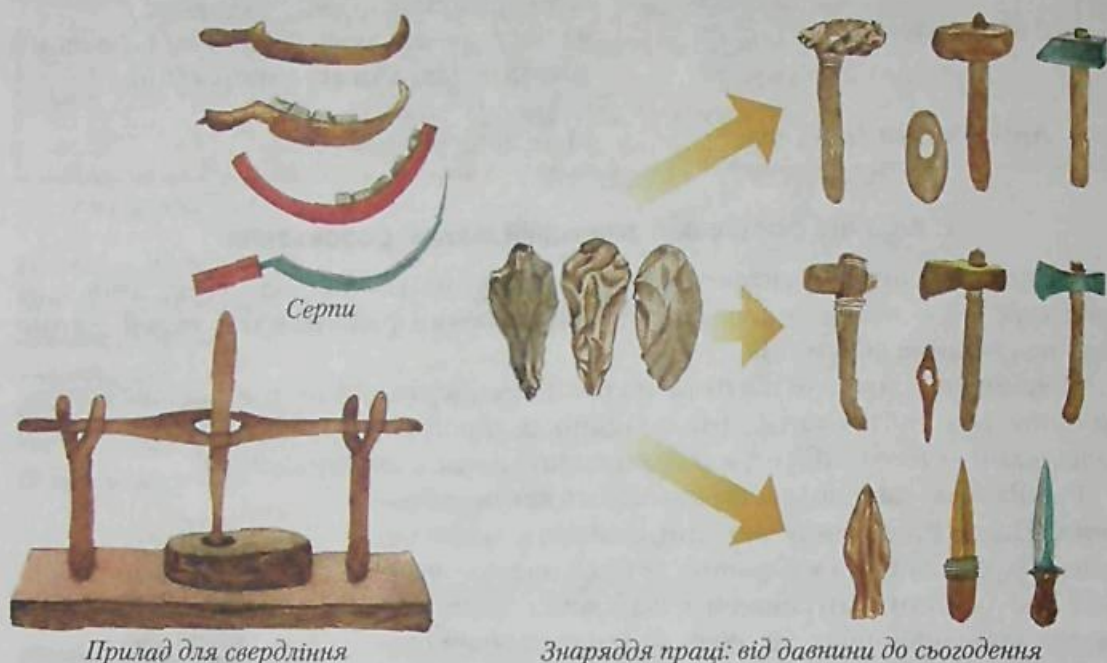
Життя в умовах суцільного похолодання змушувало людей пристосовуватися до суворого клімату. У ті часи головним джерелом харчування стало полювання та рибальство — рослинна їжа не могла забезпечити виживання людей.

Давні люди вчилися господарювати. Холодний клімат спонукав людину шити собі одяг і взуття зі шкір тварин.

Сильні та вправні пальці рук могли тримати вдосконалені знаряддя праці. Прив'язуючи загострений камінь до палиці-копачки, людина отримала сокиру. Поєднання палиці та кістки створило гарпун.

У вжитку були поширені також проколки, шила, голки, різноманітні наконечники, кам'яні ножі, шкребла, різці, товкачки. Найпоширенішим каменем для виготовлення знарядь праці був кремій (твердий, але ламкий камінь, який людина могла розколоти в будь-якому напрямку й отримати бажану форму).

Виробляти продукти харчування люди ще не вміли. Вони знаходили їх у доквітлі в готовому вигляді. Такий спосіб господарювання називається *привласнювальний*.

Прилад для свердління

Знаряддя праці: від давнини до сьогодення

Наприкінці льодовикового періоду сталися зміни у тваринному світі. У лісах зникають великі тварини — мамонти, носороги, ведмеді. Замість них з'являються невеликі тварини, полювання на яких вимагало від мисливців не сили й мужності, а спритності та влучності.

Пристаосування до нових умов змушувало вдосконалювати засоби полювання. Так, 10 тис. років тому, як свідчать археологічні джерела, люди винайшли лук зі стрілами — перший механічний пристрій, який давав змогу вполювати дичину на значній відстані. Використання лука та списа значно покращило умови мисливства і надало людям надійніший засіб забезпечення їжею. З кісток і шкір убитих тварин люди виготовляли знаряддя праці, одяг, будували житло.

Археологи стверджують, що близько 40 тис. років тому між людьми в первісних стадах склалися родові стосунки. Люди, які жили разом, почали усвідомлювати, що більшість із них є родичами — батьками й дітьми, братами та сестрами. Цьому сприяло те, що численні людські стада припиняли мандрувати в пошуках їжі та переходили до **осілого життя** — постійного проживання на певній території. За таких умов склад кожного стада ставав постійнішим і згуртованішим.

Тримаючись разом, люди утворювали **рід** — згуртування кровних родичів. Це була стійкіша форма об'єднання людей, на відміну від стад, які часто розпадалися

чи змішувалися. Щоб вистояти в боротьбі за життя, людям довелося дедалі більше згуртовуватися. Тому утворення родових стосунків було закономірним і немінучим явищем. Складання родових відносин прискорило розвиток людського суспільства. Коли рід зростав чисельно, він поділявся на **родові громади (общини)**. Кілька родів, які постійно зналися між собою, згодом об'єднувалися в **племена**.

Побудова родового суспільства: родова громада → рід → плем'я

Життєвий уклад родової громади

Ми спостерігаємо за поселенням первісних людей. За якими ознаками можна зрозуміти, де й у якому часі ми опинилися?

Якщо мешканці поселення є родичами, згуртовані під спільним дахом, господарюють на землі разом, худобу випасають на одному пасовищі, тоді ми бачимо **родову громаду**.

Отже, розвиток господарчої діяльності та стосунків між людьми спричинив появу нової форми людського суспільства — **родових об'єднань** (родів і племен). Форма організації суспільства у вигляді родових об'єднань називається **родовим ладом**.

У роді й племені нарівні господарювали жінки та чоловіки. Заняття чоловіків — мисливство, воно забезпечувало смачну й поживну їжу, але не завжди було вдалим. Справою жінок було збиральництво. Щодня вони приносили до оселі їстівні коріння та плоди. Це був спосіб постачання хоч і не дуже поживних продуктів, зате надійніший, ніж мисливство.

Інша важлива роль жінок — материнство, вони давали життя членам роду, кожен з яких добре усвідомлював, хто його мати. Тож становище матерів у роді було дуже шанованим. Вони відігравали виняткову роль у догляді за дітьми, 31

РІД — форма об'єднання людей, які мають між собою родинні зв'язки.

РОДОВА ГРОМАДА — об'єднання членів одного роду, які ведуть спільне господарство. У роді могло бути кілька громад.

підтриманні домашнього вогнища, а також доглядали господарство за відсутності чоловіків. Жінки були стабільнішою, постійнішою частиною колективу, тоді як чоловіки здебільшого гинули на полюванні чи в сутичках. За цих умов добрут роду залежав від трудової діяльності жінок. Тому саме вони посідають провідне місце в людських колективах — родах і громадах.

Так складається перша форма родових відносин, яка отримала назву **матріархат**. Як свідчать дослідження істориків та етнографів, матріархат був неминучою формою розвитку людського суспільства — усі народи без винятку пройшли через неї у своєму історичному розвитку.

ПЛЕМ'Я —

об'єднання кількох родів, які мають між собою родинні стосунки.

МАТРІАРХАТ

(від давньогрец. — «влада матерів») — первісна форма роду, у якому жінкам належала провідна роль в управлінні та господарстві.

1. Коли виникла «людина розумна»?
2. Поясніть, що таке привласнювальний спосіб господарювання.
3. Яка різниця між родом і родовою громадою?
4. Чому рід виникає у формі матріархату?

5. Чому суперництво за існування виграв «гомо сапієнс», а не неандерталець?
6. Подумайте, що дало змогу «людині розумній» розселитися на більшій території планети. Чому цього не зробили попередні види давніх людей?

7. Складіть розпорядок дня жінки (чоловіка, дітей) за родового ладу.

Якщо ви хочете стати істориком...

8. Працюючи в бібліотеці та Інтернеті, ви зауважили, що в трьох звітах археологів про експедиції різних часів є згадування про однакові знахідки.

- У пустелі Гобі (Монголія) знайшли знаряддя праці — клиноподібні скребки (нуклеуси), вік яких 15–20 тис. р.
- На р. Амурі (Росія) у поселенні, вік якого 13–15 тис. р., археологи натрапили на цікавий різновид нуклеусів.
- На півострові Алясці (США) археологи знайшли нуклеуси, дуже подібні до знайдених раніше в Монголії та Росії. Вік знахідки — близько 12–13 тис. р.

Про що, на вашу думку, це свідчить? Сформулюйте висновок.

§ 5. Виникнення рільництва та скотарства. Розпад родових общин

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Криза

2. Знаряддя праці

3. Скотарство

4. Цивілізація

б) предмет, пристосування, прилад для полегшення трудових зусиль;

а) розведення худоби

для використання в господарстві;

в) поняття, назва якого походить від латинського слова *civilis (civilis)* — *гідний, вихований*; означає певний ступінь розвитку;

г) занепад чогось, зупинка в розвитку.

1. Криза мисливства

Кожне плем'я, кожна громада знаходилася далеко одне від одного — вони мали свою визначену (обмежену) територію, на якій мешкали, полювали та збирали дари природи. Чисельність людей у родах і громадах поступово зростала. Ставало дедалі важче здобувати харчування для всіх членів роду самим лише мисливством і збиральництвом. Необхідно було знайти надійніший спосіб забезпечувати себе харчами. Ставав неминучим перехід від збирання (привласнювання) продуктів харчування до їхнього вироблення. Період привласнювального засобу господарювання завершувався.

Вихід був один — удосконалювати знаряддя праці, шукати способи самостійно вирощувати, виробляти продукти харчування, одомашнювати диких тварин.

Зростання чисельності роду племені

Виснаження природних запасів

Пошук шляхів виживання:

- удосконалення знарядь праці;
- вирощування їстівних рослин самостійно;
- одомашнювання диких тварин

2. Перші види рільництва та скотарства

Десять тисяч років тому на планеті значно потеплішало, закінчився льодовиковий період. Наставали часи неоліту.

Людина навчилася виготовляти зручніші та міцніші знаряддя праці. Жінки під час збиральництва помічали, що зерна, які впали на м'який ґрунт, дають паростки. Це наштовхнуло людей на думку спробувати вирощувати біля оселі їстівні рослини. Задля цього почали попередньо розпушувати ґрунт палицями-копачками. З часом створили мотику. Так утворюється перший вид землеробства — **мотичне**.

НЕОЛІТ — новий кам'яний вік, період переходу від рибальства й мисливства до хліборобства та скотарства (близько VI–III тис. р. до н. е.).

Мотичне землеробство
виникло у Північній Африці
та в Азії, про що ви
дізнаєтеся пізніше

Мотичне землеробство

Орне землеробство

Стародавній скотар

Згодом землеробство поширюється в місцевості з не таким сприятливим кліматом — на північ. Там люди мусили розчищати землі від лісів для засівання. Для цього дерева підрубували, корчували пеньки, а потім усю деревину підпалювали. Попіл, що лишався, мотиками заорювали в ґрунт. Земля ставала родючішою. Так утворився ще один вид землеробства — **підсічно-вогневий**. Завдяки праці землеробів люди отримували зерно, боби, фрукти, овочі, олію, хліб.

Почалося **одомашнювання** тварин, м'ясо яких споживали, коли не вистачало здобичі. Виникає **домашнє скотарство**. Воно дало змогу отримати жири, молоко, сир, сметану, вовну. Тварин до того ж використовували як тяглову силу, щоб зорати поле, перевезти вантажі, їздити верхи. Використання худоби привело до появи **орного землеробства**.

Це була фізично важка праця, не під силу жінкам, тому її виконували чоловіки. Щодалі зростала їхня роль у господарюванні. Чоловіки приносили з лісу дитинчат тварин, які залишилися без батьків або відбилися від стада. Цих дитинчат — поросят, козенят, телят — не споживали одразу, а починали відгодовувати в загонах. Більшість одомашнених тварин живилася рослинною їжею. Винятком були собаки, які жили поруч з людьми без примусу, що було взаємовигідно.

Згодом свійську худобу (стадами, табунами) почали випасати на луках, переганяючи її з місця на місце під наглядом та охороною. Так із домашнього утворилося **відгінне скотарство**. Це була справа переважно чоловіків, які тепер стали головними постачальниками та виробниками їстівних продуктів.

Жінкам залишалися обов'язки нагляду за домашнім господарством. За таких умов керівна роль у людських колективах переходить до чоловіків. На зміну матріархату приходить **патріархат**.

З часом народи, що обрали землеробство як головний вид господарювання, залишаються постійно жити на певній місцевості. Вони стають **осілими народами**. А ті, хто обрали для себе головним заняттям відгінне скотарство, змушені були постійно шукати для своїх стад нові пасовища. Згодом вони стали **кочівниками**. Отже, різні види господарювання зумовили й різні способи життя давніх людей — **осілий і кочовий**.

З виникненням землеробства й скотарства люди вже не збирали в готовому вигляді продукти харчування, а виробляли їх. Так занепав привласнювальний засіб ведення господарства, натомість утворилося

виробне господарство. Це було докорінним перетворенням у розвитку трудової діяльності людей, тому вчені назвали цю подію **неолітичною революцією**.

Неолітична революція — так називається перехід людства від збиральництва та мисливства (привласнювальне господарство) до рільництва і скотарства (виробне господарство), який відбувся за часів неоліту.

НАСЛІДКИ НЕОЛІТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ЗЕМЛЕРОБСТВО	СКОТАРСТВО	РЕМІСНИЦТВО
мотичне орне підсічно-вогневе	домашнє відгінне	обробка металів гончарство ткацтво

ПАТРИАРХАТ
(від давньогрец. слів *patér* — *батько* і *archē* — *влада*) — організація роду, за якої провідне місце належить чоловікам.

ВИРОБНЕ ГОСПОДАРСТВО — спосіб господарювання, при якому людина не збирала в готовому вигляді продукти харчування, а виробляла їх.

3. Зародження торгівлі

З виникненням землеробства, скотарства й ремесла між общинами давніх людей складається обмін продуктами виробництва, який відбувається в найзручніших для цього (за розташуванням) поселеннях.

Предметів для обміну ставало чимдалі більше, і поступово для прискорення та полегшення обміну стали використовувати найпростіші **гроші**.

Відтоді обмін перетворився на **торгівлю**. Спершу як гроші використовували той чи інший товар. Така форма торгівлі називається обмінною торгівлею. Згодом поселення, що були центрами вироблення речей для обміну й торгівлі, розрослись і стали містами.

Різновиди давніх грошей

ГРОШІ — предмети, які позначають вартість товару, підлягають обміну. Перші гроші побутували у вигляді предметів — камінців, рідкісних мушель, шкір тварин, худоби, зерна тощо (т. зв. предметні гроші). Металеві гроші з'явилися на межі II–I тис. до н. е., а карбовані монети — у VII ст. до н. е. в Малій Азії.

ТОРГІВЛЯ — обмін товарами через посередництво грошей. Сприяє розвитку господарства, але неодмінно призводить до майнової нерівності.

4. Початок обробки металів і виникнення ремесел

Перехід до землеробства спричиняє початок осілого життя. Мешкаючи тривалий час у певній місцевості, люди досконало її вивчали. Згодом їхню увагу привертала властивість деяких уламків каменю, що, потрапляючи до вогню, ставали м'якими, потім рідкими. Охолоджуючись, вони застигали у формі, якої набули в розігрітому стані. Ви вже, напевно, здогадалися, що ці, начебто кам'яні, уламки були самородками металу.

Першим металом, який зауважила людина, була мідь. І це не випадково, бо мідь у великій кількості трапляється на поверхні землі в чистому (самородному) вигляді. Люди збагнули, що можна використати властивість металів переплавлятися в нові форми, і здогадалися, як це зробити. Виробляти знаряддя праці стало зручніше, але мідь не одразу замінила каміння як матеріал для їхнього виготовлення. Тому період, коли до вжитку ввійшла мідь, дістав назву **міднокам'яний вік** — енеоліт.

РЕМЕСЛО —
поточне виготовлення
певного різновиду
предметів
господарювання
на основі ручної праці.

Люди почали обробляти метали. Це вимагало значного часу, тому спритніші та вміліші люди залишають інші види господарювання й переходять лише до цього заняття. Так народжується **ремесло**. Згодом поряд з обробкою металів утворюються керамічне та прядильне ремесла. Прядіння, яке розпочиналося з плетіння рослин, перетворилося на ткання вовняних ниток і вироблення тканин. Процес значно прискорився після винайдення ткацького верстата.

Ви вже знаєте, що однією з найважливіших причин прискорення еволюції людини було опанування вогню.

Іншою дуже важливою подією для подальшого розвитку людства було винайдення колеса, що відбулося близько 6000 років тому в Межиріччі.

Перші колеса були зроблені з товстих зрізів дерева. Вони були міцними й надійними, але занадто важкими. Пізніше люди вдосконалили колесо: залишили лише обід і спиці, полегшивши його. Розвиток племен, які користувалися колесами, пішов значно швидше: було винайдено гончарний круг, ткацький верстат, млини, транспортні засоби тощо.

5. Розвиток громади. Перші системи влади

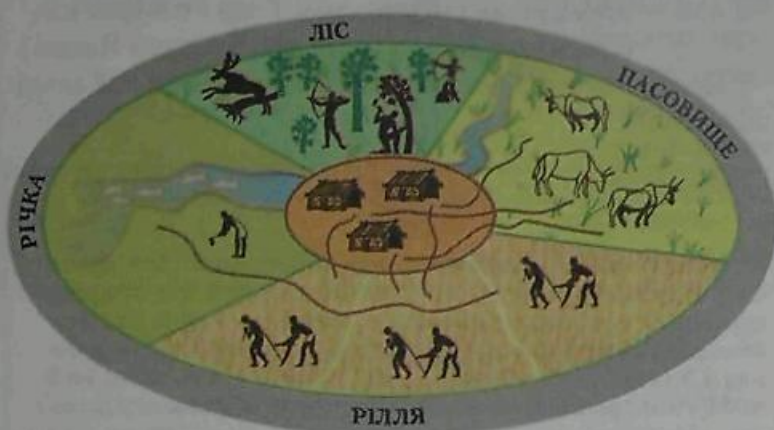
Трудові навички людей, їхня майстерність постійно розвивалися, удосконалювалися знаряддя праці. Наставали часи, коли кожна родина могла сама, окремо від общини, виробляти все необхідне для існування.

Деякі сім'ї з різних причин відселялися з общин, утворюючи окремі поселення. Там збиралися вихідці з різних родів і громад. Разом вони утворювали **сільську, або сусідську, громаду (общину)**.

Наша зупинка в часі — невелике селище. Щось подібне ми бачили, коли потрапили до поселення, де люди жили родовою громадою. Тепер з'явилося щось нове:

- люди живуть сім'ями — кожна під своїм дахом;
- земля поділена на ділянки;
- кожна сім'я обробляє свою ділянку.

За цими ознаками ми розуміємо, що перед нами сусідська громада.

Життєвий уклад сусідської громади

Завдяки досконалішим знаряддям праці, способам виготовлення продуктів харчування в людей з'явилася достатня кількість їжі, що привело до розпаду родових общин. Зникла необхідність працювати великими колективами. Тепер члени родини були спроможні самостійно забезпечити своє прожиття. Кожна сім'я окремо обробляла свою земельну ділянку. Тільки найважчі роботи виконувалися спільно.

Зрозуміло, що врожайність землі не була однаковою. Кращі землі потрапляли до **старійшин** громад і **вождів** племен, яких обирали на **народних зборах** усіх членів громади. Поступово старійшини та вожді перетворювалися на **знать**, посідаючи панівне становище. **Так у суспільстві виникає перша форма влади.**

Коли в суспільстві виникає торгівля, це неодмінно призводить до збагачення одних і зубожіння інших, яких називають **незаможними** людьми. Виникає нерівність. Незаможні потрапляють у залежність до багатіїв і працюють на них, віддаючи значну частину продуктів своєї праці. Таке явище називається **експлуатацією** і свідчить про розподіл людей на верстви, появу нерівності.

Одночасно з цим формується **держав**, яка завжди захищає інтереси панівних класів. Окрім того, держава має на меті створення умов для організації господарчої діяльності, захист від зовнішньої небезпеки і, за необхідності, розширення своєї території за рахунок сусідніх народів і держав.

СТАРІЙШИНИ — найшанованіші, найстарші члени роду, радники при вождях, перші представники родової знаті.

СУСПІЛЬСТВО — сукупність людей, об'єднаних певними (господарчими, політичними тощо) відносинами та спільною територією.

ЗНАТЬ — люди, відомі своїми подвигами, заслугами; заможні люди та їхні нащадки.

ДЕРЖАВА — особливий спосіб організації суспільства, що забезпечує панівне становище одних верств суспільства над іншими.

НАРОДНІ ЗБОРИ — зібрання всіх членів роду, племені, громади з метою обговорення певних справ, питань.

ВЛАДА — право та можливість розпоряджатися, керувати.

Держава чи група держав, що мають спільну культуру, пов'язані торговельними та політичними зв'язками, утворюють **цивілізацію**.

Перші цивілізації виникли в долинах великих річок, у районах, де земля була найродючішою:

- в Африці — *давньоєгипетська* (у долині річки Нілу);
- в Азії — *Межиріччя* (між ріками Тигр і Євфрат); *давньокитайська* (біля рік Хуанхе і Янцзи).

Центрами таких великих держав ставали найдавніші міста.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Мохенджо-Даро.
Вапняна статуя
(III тис. до н. е.)

Історикам відомо декілька найдавніших міст, але немає єдиної думки про те, яке місто є найдавнішим. На це право претендують кілька старовинних поселень. Серед них *Мохенджо-Даро* і *Харáппа* в Пакистані, яким налічується понад 4,5 тисяч років; *Чатал-Гуток* і *Єрихон* в Азії, яким по 9 та 11 тисяч років відповідно. Міста були збудовані з каменю, обнесені фортечними мурами, жителі користувалися централізованим водопостачанням. Усе це набагато випереджало загальний рівень розвитку людства, яке на той час здебільшого мешкало в будівлях, складених із тваринних кісток або гілок, укритих шкурами.

1. Чому рільництво спершу утворилося в районах із м'яким чи спекотним кліматом?

2. Які види землеробства вам відомі?

3. Які види скотарства вам відомі?

4. Чому гроші спрощують обмін товарами?

5. Працюємо з товаришем. Хтось із вас представник родової громади, а хтось — сусідської. Розкажіть один одному про життєвий уклад своєї громади.

6. Один з вас — голова патріархального роду, інша очолює материнський рід. Спробуйте переконати один одного в перевагах свого суспільства.

7. Як змінився спосіб життя первісних людей у ході неолітичної революції?

8. Який спосіб господарювання притаманний:

а) періоду палеоліту; б) періоду неоліту?

9. Який метал першим почали обробляти люди? Складіть невеличке усне оповідання про те, як людина здогадалася використати цей метал. Уведіть у свою розповідь конкретних персонажів. Сформулюйте в кінці розповіді значення цієї події для еволюції людства.

10. Собака — це вовк, який вирішив жити серед людей. Що, на вашу думку, спонукало його до цього? Яка користь була від цього людям?

§ 6. Перші землероби та скотарі на території України

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Курган

2. Ремісник

3. Кераміка

4. Кочівник

- а) посуд, виготовлений із глини, який потім випалюється на вогні;
- б) представник народу, племені, яке часто переїжджає з місця на місце зі своїм житлом і майном;
- в) людина, що виготовляє на продаж вироби ручним способом, користуючись власними знаряддями праці;
- г) насип над стародавньою могилою.

1. Трипільська археологічна культура

Стародавні люди, які мешкали на території сучасної України, подібно до всього людства за часів неоліту переходили до виробного господарства.

Місцевість півдня України, переважно степова й лісостепова, була зручною для винайдення тут землеробства й скотарства. Тому на землях нашої батьківщини виникають, подібно до інших районів Європи, початкові, примітивні форми землеробства та скотарства.

Удосконалюється техніка виготовлення кам'яних знарядь праці, виникає ткацтво і гончарство. Поступово скотарські племена, які мешкали в степових районах України, відокремилися від землеробів і перейшли до кочового способу життя. А в середовищі землеробських, осілих племен, які мешкали між Бугом і Дністром виникає землеробська культура, яка сягає дуже високого для тих часів рівня розвитку господарства. Її племена розселилися на великій території між Карпатами та Дніпром.

У 1893 р. експедиція археологів, якою керував Вікентій Хвойка, уперше знайшла сліди поселення

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА —

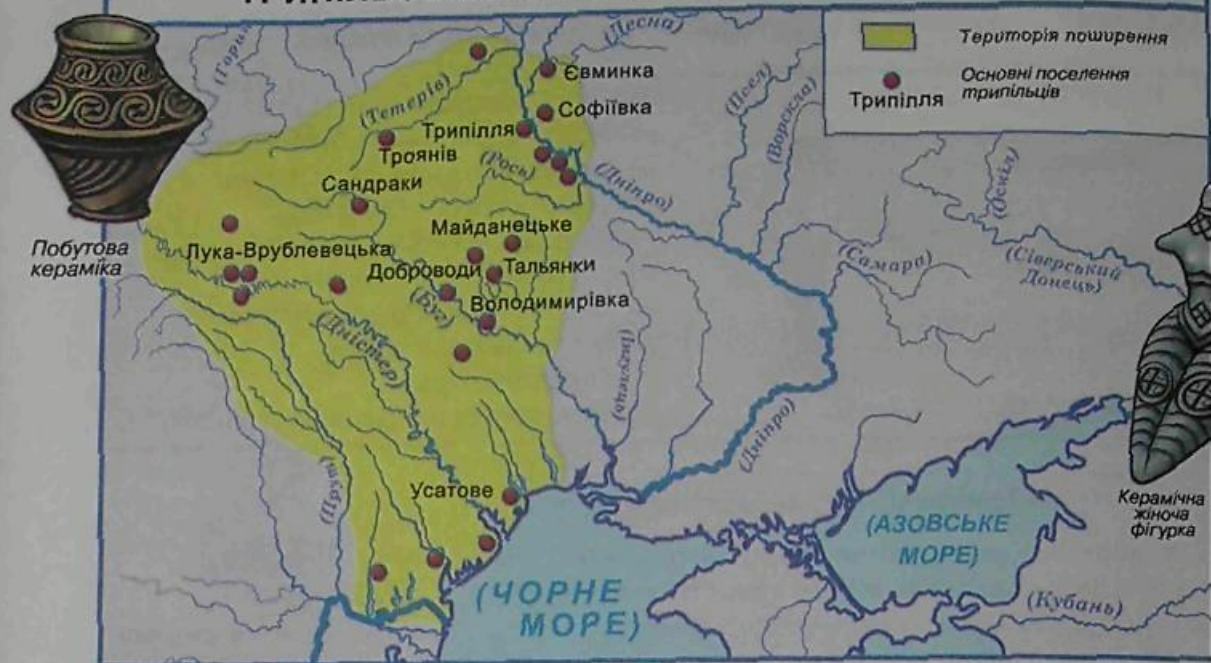
таким поняттям історики та археологи називають згуртування племен, які ще не знали державності, але були поєднані господарчими та культурними зв'язками.

На території певної археологічної культури під час розкопок знаходять речові пам'ятки, схожі одна на одну способом виготовлення та оформленням. Археологічна культура має визначену територію та час існування.

Зовнішній вигляд трипільців

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (IV–II тис. до н. е.)

цих трударів поблизу села Трипілля Обухівського району, що на Київщині. За науковою традицією, цю культуру назвали **трипільською** за місцем першої знахідки. Час її існування припадає на період від IV до середини II тис. до н. е.

Історики не можуть пояснити витоки цієї культури. Одні вважають, що трипільці — це місцеві племена хліборобів і скотарів — Наддніпрянщини та Наддністрянщини, інші стверджують, що трипільці прийшли до нас із Молдови чи Балкан. Треті доводять, що носіями культури були кілька народів.

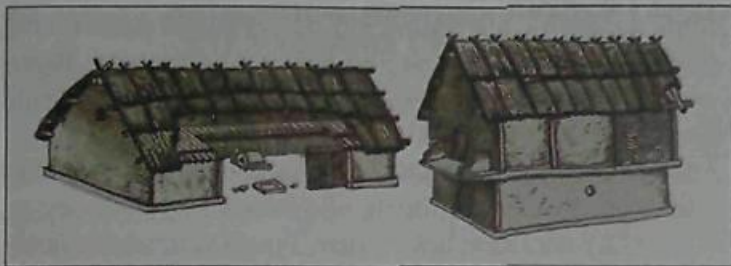
2. Господарство, побут і духовне життя носіїв трипільської культури

Чисельність трипільців постійно зростала, оскільки землеробство забезпечувало їх продуктами харчування в достатній кількості. Тому в III тис. до н. е. збільщується територія, на якій вони мешкали. Зростають розміри окремих поселень. Вони сягають площі 250–400 га, тобто стають схожими за своїми розмірами на міста.

Відомо, що окремі невеликі поселення гуртувалися, як правило, навколо одного великого.

Самі поселення мали незвичайне планування. Вулиці утворювали форму кілець, одна всередині іншої. Від центральної площі вулиці також розходилися променями. У середині II тис. до н. е. такі поселення були оточені захисними укріпленнями. Поселення починають будувати у важкодоступних місцях.

Житла розміщували кількома колами навколо великого майдану. Ці майдани трипільці використовували як загоны для худоби. Стіни приміщень будували з плетеного верболозу, який потім обмазували глиною. Цікаво була

Типи поселення та житла трипільців

настелена підлога — на низ клали дерев'яний поміст, а зверху вкривали глиною. Дах був двосхилий, покритий солом'яними або очеретяними снопами. Такі житла мали невеликі округлі вікна.

На сьогодні знайдено сліди близько кількохсот поселень. Тепер ми знаємо про такі поселення трипільців, як Майданецьке, Доброводи, Тальянки тощо. Це сучасні назви поселень, біля яких знайдено пам'ятки трипільців.

Деякі міста існували до 80 років, а потім трипільці спалювали старі будинки і будували нові. Як відомо, трипільці не були войовничим народом. Напевно, їм самим стали загрожувати войовничі сусіди. Трипільці вміли виготовляти зброя

КЕРАМІКА ТРИПІЛЬЦІВ

Кухонний посуд

великі глечики та горщики

Столовий посуд

кухлі, миски, вази

Предмети релігійного призначення

жіночі фігурки й амулети

Релігійні обряди вимагали особливої посуду й вбрання

Трипільські ткалі

не лише з каменя, а й з міді, які побутовували одночасно. Це було типовим явищем для середини неоліту. Відомо, що, крім великої та малої рогатої худоби, трипільці почали розводити коней.

Археологічні дослідження надали в руки істориків численні зразки гончарного, або керамічного, посуду, тобто посуду з випаленої глини. Трипільці виготовляли кілька різновидів гончарного посуду.

Узагалі, головною прикметою трипільської культури є кераміка. Недаремно трипільську культуру називають культурою мальованої кераміки. Посуд трипільців був як ліпний, так і гончарний. Його випалювали в печах. Посуд виготовляли для кухонного, столового та релігійного призначення. Трипільці розфарбовували посуд переважно трьома кольорами: червоним, білим (уважалися символами вогню) та чорним. При цьому кожна місцевість, навіть кожне поселення мали свій улюблений орнамент, притаманний тільки цій місцевості. Типовою формою глечиків є груша, трапляються глеки з вузьким горлом, гострими боками.

Трипільці обожували природу. Імена їхніх богів невідомі, але ми знаємо, що вони, як і всі землеробські народи, найбільше шанували божества родючості, богів сонця та місяця, а також богів, які були покровителями худоби.

На посуді найчастіше зображували Матір-Землю — найшанованішу богиню. Досить часто на посуді трипільців трапляється зображення змія, який є символом

весни. Мабуть, тому спіраль, у яку згортається змія, була також поширеним символом. Якби ви перенеслися в минуле й подивилися на трипільське поселення згори, то за планом воно нагадало б вам ту саму спіраль. Вона для трипільців була символом того, чому слід поклонятися, а можливо, і боятися.

Предмети домашнього вжитку, релігійного призначення трипільці прикрашали символами родючості, життя, сонця, особливо вони шанували сім'ю та рід. Пам'ятки мистецтва, предмети домашнього вжитку, одяг, способи розфарбовування посуду свідчать про те, що трипільська культура була світлою, життєрадісною, привабливою. Трипільці любили природу і бажали добра всім навколо себе.

Культура трипільців, як це не раз бувало в історії людства, поступово згасла наприкінці II тис. до н. е. Причини її зникнення нині не з'ясовані.

3. Скотарі степу

42 Степи на північ від берегів Чорного моря завжди були зручні як для землеробства, так і для скотарства. Хоч опадів тут небагато, проте вистачає родючої землі. Однак чорнозем важко обробляти без тяглової сили тварин. А безкрайні пасовища неначе спокушають мешканців до заняття скотарством.

ПОСЕЛЕННЯ ПЕРШИХ ЛЮДЕЙ І АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНІХ СКОТАРІВ СТЕПУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Тепер ми помандруємо в другу половину IV тис. до н. е. На північ від нас розквітла трипільська культура. А якщо осідлати коня і помчати верхи на південь, то в безмежних степах, що розкинулися перед очима, ми потрапимо до володінь скотарів-кочовиків. Звідки вони походять і яка їхня подальша доля — напевно невідомо. Вони завжди в дорозі — потрібно постійно шукати нові пасовища для худоби. Тому в тутешніх народів обмаль поселень. Їхній побут, ремісництво були не розвинені й примітивні. Кочовий спосіб господарства перешкоджав накопиченню багатства. Нерівність серед скотарів формувалася повільніше, ніж у землеробських народів.

Постійно мандруючи степом, племена скотарів залишали численні **кургани**, які й тепер видно здалеку. Отже, зазначимо, що кургани — сліди життя й діяльності скотарських кочових народів. Під курганами вони ховали своїх вождів, жерців, старійшин. Скотарі велике значення надавали поховальним обрядам. Кургани для них — символ зв'язку з померлими предками і з певною територією, своєрідні храми. Біля них збирались общини, відбувалися свята, тут приносили жертви богам.

Наскельний малюнок коня

Знаряддя праці
мідного віку

Кургани в степу —
сліди життя кочівників

Найвідоміший серед поховань — **Маріупольський могильник**. У ньому археологи знайшли дерев'яні надмогильні споруди у вигляді осель, численні прикраси з кісток, каменю, навіть міді.

Знахідки Азово-Дніпровської археологічної культури, яка досліджена сьогодні, свідчать, що мешканці над порогами Дніпра здобували собі їжу не тільки за допомогою скотарства, а також і мисливства та рибальства. Скотарі середньостогівської, хвалинської культури пробували одомашнювати коней, опановували їзду верхи чи не найперші освоїли відгінне скотарство.

Відганяючи худобу влітку вниз по Дніпру, вони потрапляли в місця, де можна рибалити, полювати, жити зі збиральництва. А жителі нижньомихайлівської культури разом із кочовим розвивали й осілий спосіб життя, потроху обробляючи землю й оволодіваючи ремеслами. Так, за неоліту, одночасно з трипільською культурою, у степовій смузі сучасної території України кочові народи поширювали заняття скотарством і остаточно перейшли до **відтворювального** господарювання.

1. До якої епохи належить трипільська культура? Чому ця культура має таку назву?
2. Який метал першим почали обробляти трипільці?
3. Які вам відомі господарські заняття трипільців?
4. Які ви знаєте поселення трипільської культури?
5. Що таке кургани?

Де на теренах сучасної України їх можна побачити?

6. Що таке археологічна культура?
Які з таких культур стародавніх скотарів українського степу вам відомі? Охарактеризуйте їх.

7. Які види кераміки трипільців ви знаєте?
Виберіть кольори, якими трипільці переважно розфарбовували свій посуд.

§ 7. Первісна культура та вірування людей

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Культура

2. Розкопки

3. Астрономія

4. Писемність

- а) наука про рух, будову й розвиток небесних тіл та їхніх систем;
б) система графічних знаків, уживаних для писання в будь-якій мові або групі мов;
в) сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством;
г) знімання шарів землі з метою добування, розкриття пам'яток старовини.

1. Прикладні знання первісних людей

Якось у Франції, під час розкопок, археологи звернули увагу на уламок бичачого ребра, на якому помітили подряпини, що правили за позначки. Так давні люди вели рахунок. Що саме намагалися рахувати наші предки, ми вже ніколи не дізнаємося, але, без сумніву, ця знахідка свідчить про те, що первісні люди вміли вести обрахунки, тобто вони володіли початками *математичних знань*.

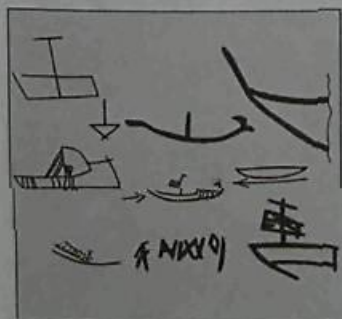
Є відомості й про те, що первісні люди знали і вміли використовувати лікувальні властивості деяких рослин, — це був початок *медичних знань*. Люди спостерігали також за тваринним світом і явищами природи, набуваючи *знань про навколишнє середовище*.

Звичайно, поява первісних знань відбулася не одразу. Минули десятки тисяч років, перш ніж стародавні люди стали придивлятися до зоряного неба, що сприяло розвитку *астрономічних знань*.

Ці знання допомагали опиратися силам природи, спрямовуючи їх на свої потреби. Мандруючи на великі відстані, люди пізнавали *географію* навколишнього світу. Але найвищим ступенем розвитку первісної

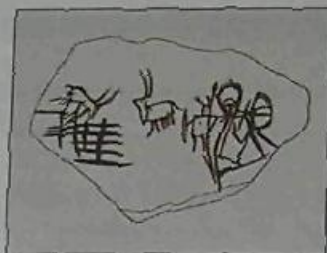
ПРИКЛАДНІ ЗНАННЯ — знання, що мають практичне значення, необхідні для повсякденного використання.

МАЛЮНКОВЕ ПИСЬМО — письмо у вигляді малюнків, які передають загальний зміст повідомлення.

Зразки давніх письмен

ПЕТРОГЛІФ
 (від грец. *petros* — камінь
 і *glypho* — вирізьбляю) —
 стародавнє зображення
 на скелях, каміннях,
 стінах печер.

Петрогліфи Кам'яної Могили (Запорізька обл.)

культури стала **писемність**, яка набула форми **малюнка**. Малюнки, видряпані на скелях, називаються **петрогліфами**. Користування писемністю дозволяло людям зберігати набуті знання та передавати їх нащадкам. Тетер кожне наступне покоління, спираючись на знання своїх предків, доповнювало їх новими. Так, завдяки винайденню писемності, розвиток культури та господарства помітно прискорився.

Набагато пізніше, у період існування держави, на Сході утворилось алфавітне письмо, про що йтиметься далі.

2. Мистецтво

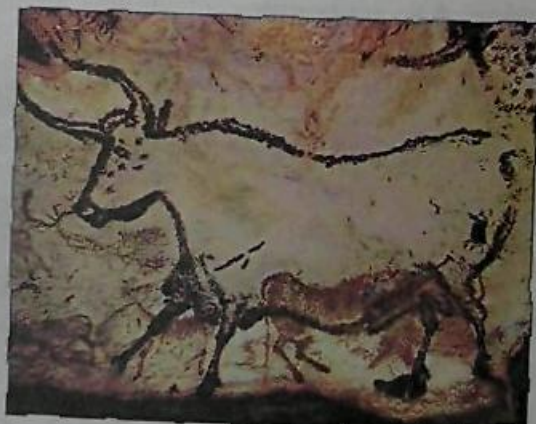
Пізнаючи навколишній світ і підкоряючи його собі, первісні люди поступово стали відчувати красу, помітивши, що милування красою приносить задоволення. Відтоді люди прагнули оточувати себе красивими предметами домашнього вжитку, наприклад розфарбованим посудом, красивим одягом. Вони виробляли красиву зброю, прикрашали малюнками стіни житла. Так виникає **мистецтво** як художнє відтворення духовного життя людей.

У печерах, які правили за житло первісним людям, на території сучасних європейських та азійських країн учені знаходять майстерні малюнки стародавніх митців, що зображують події людського життя. Малювали фарбою, яку виробляли з розтертих на порошок камінців і соку рослин. Ми не знаємо напевно, але можемо припустити, що давні люди знали музику і вміли танцювати.

Відтворюючи в мистецтві свої почуття та думки, первісні люди глибше усвідомлювали власний внутрішній світ, краще розуміли самих себе, ставали розумнішими, мудрішими.

Приклади первісного мистецтва

3. Поява релігійних вірувань

Стародавня людина не могла одразу пізнати навколишній світ, зрозуміти явища природи. Їй здавалося, що над нею панують грізні, ворожі сили, перед якими вона відчувала свою безпорадність. Тому наші первісні предки прагнули привабити ці незбагненні сили природи, зробити їх своїми помічниками.

Задля цього вони стали приносити цим силам жертви, створювали і виконували урочисті ритуали на їхню честь. Люди вшановували тварин, яких поїдали, бо вважали, що в такий спосіб родичаються з ними. Так виник **тотемізм** — віра в родинні зв'язки людини з тваринами. Окрім цього, ще однією первинною формою релігії був **анімізм** — віра в безсмертя душі, в існування духів, що населяють усе навколо. Одночасно складаються **фетишизм** — віра в надприродні властивості окремих «святих» речей, і, нарешті, **магія** — віра в здатність людини впливати на надприродні сили.

Незбагненні для них явища природи, наприклад вітер, блискавку, грім, дощ, первісні люди уявляли у вигляді дивовижних істот — тварин чи напівтварин-напівлюдей. Їхні зображення вчені знаходять вирізьбленими на скелях чи витесаними з каменю. Мабуть, існували й дерев'яні зображення богів — **ідоли**, але до нашого часу вони не збереглися, бо деревина не витримує випробування часом. Обряди на честь богів виконували особливі люди — **жерці**, чия посада скоро стала спадковою. Жерці й чаклуни робили підношення й жертви на честь богів. Бути жерцем було дуже вигідно, бо забезпечувало впливовість, пільги і, врешті, статки. Так у первісному суспільстві доби палеоліту виникає **релігія** — віра людей в існування надприродних сил.

ІДОЛ

(у язичників) — статуя, що зображує бога.

ЖРЕЦЬ —

особа, що здійснювала богослужіння, жертвоприношення в язичницьких релігіях.

РЕЛІГІЯ —

погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил — богів, духів, душ, у їхнє панування над світом.

Язичницький релігійний обряд

1. Яких знань поступово набували первісні люди?
2. Що спонукало людей постійно поширювати та поглиблювати свої знання про навколишній світ?
3. Про які види мистецтва йдеться в параграфі?
4. Прочитайте подані нижче відомості про походження і тлумачення деяких слів.

Яких історичних понять вони стосуються?

а) Це слово походить від латинського *anima* — *душа* й означає світосприйняття, що ґрунтується на переконанні в існуванні душ і духів як першооснови всього, на уявленні про природу як живу істоту.

б) Це слово походить від латинського *religio* — *побожність*.

в) Це слово походить від мови індіанців Північної Америки: *totem* — *тварина, рослина, явище природи*, яких давні люди вважали своїми родичами і поклонялися їм як божествам.

г) Це слово походить від французького *fetich* — *предмет неживої природи*, який, за уявленнями первісних народів, наділений надприродною силою.

5. Для чого суспільству необхідна писемність?

6. Чому виникає релігія?

7. Чому люди ніколи не зупинялись у пізнанні світу?

8. Навіщо людям потрібно мистецтво?

9. Чому у творчості стародавніх народів здебільшого основними персонажами є тварини?

10. Чи хотіли б ви прикрасити свою кімнату зображенням петрогліфів? Яких саме? Чому?

11. Складіть невеличку розповідь за одним із петрогліфів.

Якщо ви хочете стати істориком...

12. Чи можна назвати первісних художників талановитими?

Обґрунтуйте свою відповідь.

13. Пригадайте стародавні міфи, які ви вивчали на уроках української та зарубіжної літератур.

Застосовуючи власні історичні знання, поясніть, як вони могли виникнути.

14. Археологи знаходять здебільшого жіночі статуетки, чому не чоловічі, дитячі?

15. Прочитайте, як Д. Степовик пише про працю археологів.

«В уяві школярів археологія постає романтичною професією „шукачів скарбів і пригод“. У ній і справді багато романтики, але водночас це одна з найбільш „трудомістких“ професій. Щасливим знахідкам, як правило, передують тривалі пошуки, невиправдані надії, розчарування. Навіть будучи переконаним, що під землею, яку він часто місяцями розкопує, неодмінно має бути „щось“, археолог не може позбутися сумнівів: оте бажане, вимріяне „щось“ могли пограбувати злодії ще тисячі років тому».

Які особисті якості, на вашу думку, має виховувати в собі майбутній археолог?

Вузлики на пам'ять: «Життя людей за первісних часів»

ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ ПЕРІОДІВ

Палеоліт (давньокам'яний вік)	2 млн р. до н. е. — 13 тис. р. до н. е.
Мезоліт (середньокам'яний вік)	13 тис. р. до н. е. — 7 тис. р. до н. е.
Неоліт (мідно-кам'яний вік)	6000 р. до н. е. — 4000 р. до н. е.
Енеоліт (бронзовий вік)	3000 р. до н. е. — 1200 р. до н. е.
Залізний вік	1200 р. до н. е. — 700 р. до н. е.

РОЗВИТОК ЛЮДИНИ

Дріопітек → австралопітек → пітекантроп → неандерталець → кроманьйонець

РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА

Рід → плем'я → родова громада (община) → сусідська громада (община)

Види господарювання	Способи життя	Вірування
Привласнювальне, виробне	Кочовий, осілий	Тотемізм, анімізм, фетишизм, магія

ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ ЛЮДЕЙ І ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ

Палеоліт	Збирання, загінне полювання, рибальство	Палиця-копачка, ножеподібні пластини, загострений камінь, скребки, свердла, списи, дротики, голки, гарпуни
Неоліт	Мотичне землеробство, скотарство, полювання, рибальство	Кам'яні зернотерки, мотики, серпи
Енеоліт	Орне землеробство, рибальство, скотарство, ремесла (гончарство, ткацтво), гірничодобувна справа, металургія	Рало, кістяні та рогові мотики, голки, проколки, шила, сокири, серпи з крем'яним лезом, кам'яні зернотерки, булава, крем'яні ножі

ГОЛОВНІ ВИНАХОДИ ЛЮДСТВА

Палеоліт	Первісні знаряддя праці, петрогліфи
Мезоліт	Луки, стріли, вогонь, крем'яні знаряддя праці
Неоліт	Наземні житла, гончарний посуд, мідь, ремесла, землеробство, скотарство
Енеоліт	Бронза

НАЙВІДОМШІ ПОСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ (див. карту на с. 43)

Назва періоду	Назва і розташування стоянки
Палеоліт	Житомирщина, Донеччина, Крим, Закарпаття (с. Королеве), Придністров'я (с. Бабин, с. Лука Врублевська)
	Прикарпаття, Наддніпрянщина, Поділля, Крим (печера Кік-Коба, Холодний Грот, Чукурча), Придністров'я (с. Молодово), Донбас (на берегах річок Сіверський Донець, Деркул)
Мезоліт	Буковина (с. Баламутівка), Крим (Мурзак-Коба, Фатьма-Коба)
Неоліт	Прибужжя (с. Саврань, с. Сокільці)

*Ізіда — богиня кохання
та родючості*

У цьому розділі ви дізнаєтесь:

- якими були природні умови в долині Нілу;
- про те, як і коли утворилася держава в Стародавньому Єгипті;
- яким було суспільство в цій країні;
- чому її правителі мали таку необмежену владу над населенням;
- якою була система писемності в стародавніх єгиптян і як її змогли прочитати вчені XIX ст.;
- про богів, яких шанували єгиптяни і чому жерці мали великий вплив на життя країни;
- про основні здобутки давньоєгипетської культури.

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

Завдяки своєрідним природним умовам і нелегкій праці мешканці нільської долини створили країну з дивовижною культурою, державу, яка грецькою мовою згодом була названа **Єгипет**.

Східні береги Нілу були багаті на золото, а землі Синайського півострова — на мідь.

Для будівництва житла стародавні єгиптяни використовували папірус, стіни обмазували глиною. Крім того, з папірису вони виробляли матеріал для письма, рослинні волокна сплітали в мотузки.

Згодом жителі почали споруджувати будівлі з каменю, який видобували в горах.

ЕГІПЕТ
(від грец. «*айгіпτος*» — помешкання душі бога Птаха) — назва країни.

ЕГИПЕТ СЬОГОДНІ

Офіційна назва країни	Єгипет (Арабська Республіка Єгипет)
Столиця	Каїр
Площа	1001,4 тис. км ²
Населення	понад 70 млн осіб
Державна мова	арабська
Грошова одиниця	єгипетський фунт
Державний устрій	республіка

§ 8. Утворення Єгипетської держави

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Сахара

2. Тропіки

3. Екватор

- а) фізико-географічні зони, розташовані на північ і на південь від екватора, характеризуються спекотним кліматом;
б) уявна лінія, що проходить навколо земної кулі на однаковій відстані від обох полюсів;
в) пустеля в Африці, найбільша на Землі.

1. Природно-географічні умови Стародавнього Єгипту. Ніл

На північному сході Африки протікає одна з наймогутніших річок світу — Ніл. Велична ріка несе свої води на північ серед безмежних піщаних пустель. За 200 км від місця до впадіння в Середземне море Ніл розгалужується на шість рукавів, які утворюють трикутник, що нагадує перевернуту грецьку літеру « Δ » (дельта). Звідси й назва всієї заболоченої долини — **Дельта**. Вода в Нілі тече із самого серця Африки. Там беруть початок два витoki — Білий і Блакитний Ніл. Першому дає життя озеро Вікторія, що розкинулось у тропічних лісах екваторіальної Африки, а другий виток починається в горах Ефіопії.

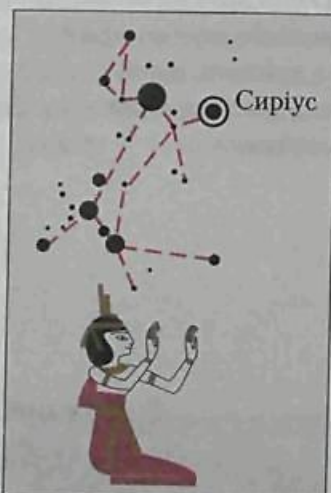
Спекотне, сухе повітря, гарячі вітри, що дмуть із заходу, з пустелі Сахари, відсутність дощів — ось що зустріло людей, коли вони ступили на неродючу землю цієї країни. Волога була тільки в прибережних болотах, що поросли густими хащами **папірусу**, які кишіли крокодилами, зміями, бегемотами. І ніколи б люди не оселилися тут, якби не одна особливість великої річки.

Перші поселенці помітили, що в червні з'являється блакитна зірка, яку вони назвали Сиріус. Варто лише їй засяяти на небі, як через кілька годин вода в Нілі починає швидко прибувати, розтікаючись на багато кілометрів в обидва береги. Селяни радісно зустрічали цю подію. У червні в горах, де бере початок Ніл, починають танути сніги, а в тропічних лісах розпочинається сезон дощів. Зливи вимивають із ґрунту перегній, що потрапляє у Білий Ніл, а потоки води з гір несуть у Блакитний Ніл частинки мінеральних порід. Обидва витoki з'єднують свої води, й обсяг Нілу зростає в 6–7 разів.

У листопаді річка повертається в русло, залишаючи на землі тонку та блискучу плівку намулу, що складається з твердих частинок деревини та гірської

ПАПІРУС

(від грец. *papyrus* — **нільський очерет**) — багаторічна трав'яниста рослина, із стебел якої в Стародавньому Єгипті виготовляли папір, одяг, взуття, плоти тощо.

У сузір'ї Великий Пес розташована найяскравіша зоря неба — Сиріус, єгиптяни називали її *Сотіс*. В Україні її можна побачити лише взимку

породи, принесених Нілом від самих витоків. Ця плівка чорного кольору, і, здавалося, земля ставала чорною. Тому жителі назвали свою країну Кемі, або Кемет («Чорна земля»). Намул був джерелом родючості, що забезпечувало нечувану врожайність землі й можливість заселення долини Нілу.

2. Населення

Перші жителі прийшли в долину Нілу в V тис. до н. е. — у часи неоліту. Вони полювали, рибалили, вирощували пшеницю, ячмінь, льон, розводили свиней, биків, овець. Спершу люди селилися на крайніх землях долини, бо їх лякали щорічні повені. Та з розвитком землеробства вони почали рухатися до русла Нілу.

ШАДУ́Ф —
пристрій, схожий
на колодязний
«журавель», для підняття
води на вищий рівень.

БАГАТСТВО —
накопичення у великій
кількості цінностей,
грошей, майна
окремими особами.

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ
(від латин. *privatus* —
особистий, приватний) —
форма привласнення,
за якої знаряддя праці
та продукти праці
належать окремим
особам.

Якими були єгиптяни? Про них ми дізнаємося з речових і писемних джерел. Це були люди середнього зросту, сильної статури, з чорним прямим волоссям, інколи використовували перуку. Чоловіки носили короткі спідниці, жінки — довгий одяг.

Якщо землю долини не зрошувати, вона за кілька днів під спекою перетворюється на броню. Тому предкам єгипетських селян довелося створювати систему каналів, вирубувати хащі папірусу, висушувати болота. Річковий мул щороку поновлював високу врожайність землі. Територію, що розташована вище від рівня повені, доводилося зрошувати за допомогою **шаду́фів**. Це давало змогу збільшити площу орної землі. Землеробство було головним заняттям тутешніх жителів. На лани виганяли худобу, яка затоптувала зерно в ґрунт.

З початком обробки міді та виготовлення посуду в Єгипті розвиваються ремесла. Велика врожайність рослин зумовила швидку появу надлишків зерна попри те, що єгиптяни використовували доволі примітивні знаряддя праці. Надлишки продуктів накопичувалися в руках знаті у вигляді **багатства**.

Раніше, ніж в інших народів, у Єгипті утворилася нерівність і **приватна власність**. Пригнічення незаможних верств посилювалося. Полонених, яких раніше вбивали, тепер перетворювали на рабів. Так у Єгипті з'являється експлуатація невольників.

3. Об'єднання Єгипту

З утворенням нерівності в Єгипті відбувається поділ населення на **класи**. Рабовласники здійснювали експлуатацію селян і рабів. Історія свідчить, що за утворенням класів неодмінно створюється й держава.

У Єгипті держава утворилася особливим шляхом. Жителі кожного великого селища будували зрошувальну систему, яка складалася з каналів і ставків. Таке селище із зрошувальною системою ставало центром округу, який називають

правитель — **номарх**. Між номами не припинялася ворожнеча, спалахували війни. Ном-переможець поглинав ном, який програвав війну, і його зрошувальну систему. Наприкінці IV тис. до н. е. утворилися дві сильні держави: Південний (Верхній) та Північний (Нижній, або Дельта) Єгипет.

Близько 3100 р. до н. е. Південний Єгипет на чолі з царем Міною підкорив Північний Єгипет (Нижнє царство) і створив єдину сильну державу, господарство якої цілковито залежало від стану зрошувальної системи. Нова держава захищала інтереси рабовласників, а тому вела грабіжницькі війни, щоб захопити якомога більше полонених і приєднати нові землі. Так Єгипет завоював Синайський півострів, Нубію та Ефіопію, захопивши тисячі рабів і території, багаті на корисні копалини. Єгипетська держава була однією з перших держав в історії людства.

4. Влада і культ фараона

Володар держави в Єгипті називався **фараон**. Він вважався сином бога сонця Амона на Землі. Влада його була настільки необмеженою, що навіть вельможі плазували перед ним. Фараон правив в інтересах знаті та жерців — наймогутнішої панівної групи в країні. Скарбниця жерців іноді була більшою, ніж державна.

Селяни та раби нічого не відали про жорстоку боротьбу за владу. Для них могутність фараона була безмежною. Від його імені в кожному номі виголошувалися накази про початок робіт, вказувалося, яку роботу має робити кожен. Головним завданням держави в Єгипті була підтримка зрошувальної системи справною, бо від цього залежало становище всього господарства країни.

Щоб увічнити пам'ять про могутність влади фараона, після смерті володаря ховали у величних гробницях, а в певний період історії Єгипту — у **пірамідах**.

КЛАСИ

(від латин. *clasis* — *розряд, група*) — великі групи людей, на які поділяється суспільство разом з утворенням нерівності. Розшарування на класи (раби і рабовласники) відбулося з появою приватної власності на знаряддя праці. Багатства належали панівним класам. Пригнічені верстви були позбавлені власності.

Про високий рівень образотворчого мистецтва єгиптян свідчать зображення важливих обрядів, подій на стінах палаців і гробниць

5. Будівництво пірамід

Кожної весни, коли торішній урожай уже було зібрано й спожито, по всіх номах глашатаї закликали селян до «царських робіт». Найчастіше це було будівництво зрошувальної системи або пірамід. Селяни охоче наймалися, адже протягом усього сезону їх годували за державний коштів, та й родина на час перебування селянина на будівництві мала на одного їдця менше, що збільшувало можливість дожити до нового врожаю.

ФАРАОН

(від давньоєгип.

«*пар-о*» — великий дім) — той, хто живе в палаці.

ТРУДОВІ ЗАГОНИ — відділ селян і ремісників за професіями. Кожен загін включав людей різних професій.

«ЦАРСЬКІ РОБОТИ» — трудова діяльність на користь держави або фараона: ремонт каналів, спорудження пірамід тощо.

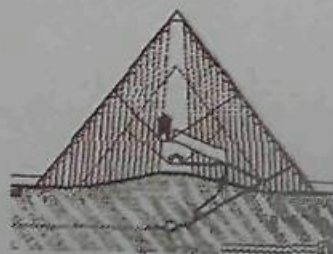
ПІРАМІДА —

велика кам'яна споруда з чотирикутною основою і трикутними боковими поверхнями, які утворюють на вершині будівлі гострий кут; була гробницею фараонів.

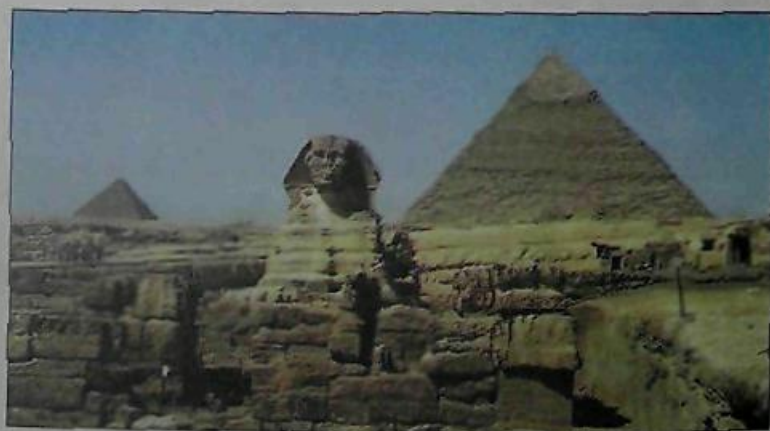
Будівництвом керував спеціально підготовлений жрець-архітектор. Роботи розпочиналися з вибору будівельного майдану — скелястої платформи Гізе в Долині фараонів, яка була фундаментом майбутньої піраміди. По всій поверхні скелястого плато вирубували мережу неглибоких каналів, що перетиналися. Потім у цю систему запускали воду, рівень якої позначали на стінках каналів смугою. Згодом, відкачавши воду, робітники зрубували скелясту породу, що була вище від позначки, а оскільки поверхня води завжди абсолютно горизонтальна, то й скеляста платформа також виходила горизонтальною. Фундамент піраміди був готовий.

Далі починали складати саму піраміду з кам'яних брил прямокутної форми, вагою понад 2 тонни кожна. Брили видобували в кам'яних кар'єрах і на човнах відвозили в долину. Кожний блок ретельно шліфували й закладали в піраміду.

Піраміду обкладали ззовні білими відшліфованими плитами — так, що вся споруда виблискувала білосніжною громадою на сонці. Плити були підігнані так щільно, що між ними не залишалося найменшої щпаринки, — щоб грабіжники не змогли проникнути за скарбами фараонових гробниць. Грабування

Піраміда в розрізі з ходами

Великий Сфінкс і Великі піраміди

поховань було нелегкою та ризикованою справою, яка, проте, обіцяла швидке збагачення в разі успіху.

Часто грабіжники викидали тіло із золотої труни, розбивали золото на уламки і забирали його. Але траплялося, що злодіїв хапала варта Долини царів і тоді на них чекали жакливі тортури і люта смерть. Незважаючи на це, майже всі гробниці були пограбовані ще в давнину, мабуть, через місяць-другий після поховання. Грабіжниками часто були будівельники пірамід. Лише гробницю фараона Тутанхамона було знайдено вченими на початку ХХ ст. неушкодженою. Злодії не знайшли її, мабуть, тому, що вона знаходилася не в піраміді, а в мастабі, вхід до якої замаскували буревії піском і ґрунтом. А з часом люди про неї забули...

Долина царів стала місцем поховання всіх фараонів. Піраміди вже близько 5 тисяч років височіють велетенськими громадами, окремі з них сягають висоти трьох 16-поверхових будинків. Висота піраміди Хеопса — 146,7 м. Охороняє й прикрашає її чудернацький витвір рук людських — сфінкс. Це — кам'яний лев з головою похованого фараона. Люди вірили, що саме в нього переселилася жива душа померлого фараона. Піраміди — пам'ятники не лише могутності володарів Єгипту, а й велетенській людській праці, що створила споруди, про які кажуть: «Усе боїться часу, а час боїться пірамід».

Під пірамідою були побудовані кімнати, потаємні ходи. У спеціальному похоронному приміщенні знаходилася труна (**саркоф'аг**) із забальзамованим тілом фараона — **мумією**. Довкола клали коштовності, дорогий одяг, символи влади, приносили в жертву тварин, рабів. На труні, як правило, було зображення покійного.

МАСТА́БА — поховальне приміщення з кількох кімнат, гробниця, вирубана в скелястому плато на невеликій глибині (іноді — з каменю на поверхні землі).

САРКОФА́Г — мармурова чи золота поховальна труна.

МУ́МІЯ — тіло померлого, просякнуте спеціальною смолою для запобігання його розкладанню.

Золотий саркоф'аг
Тутанхамона

1. Чому нерівність породжує експлуатацію?
2. Яким було населення Стародавнього Єгипту?
3. У чому особливість природних умов Стародавнього Єгипту?
4. Чому утворення ремесла зумовлює появу обміну, а потім торгівлі?
5. Дайте визначення поданим словам: *папірус, Кемі, Єгипет, шадуф, піраміда, фараон, дельта, ном, номарх, жерці*.
6. Чому утворилася держава у Єгипті?
7. Чим відрізняється рослинний і тваринний світ стародавнього Нілу від сучасного Дніпра?
8. Ви — телерепортер, що повернувся зі Стародавнього Єгипту. Підготуйте репортаж про цю країну.
9. Складіть оповідання на одну з тем: а) «Селяни на «царських роботах»; б) «Будівництво пірамід»; в) «Пограбування пірамід».

§ 9. Господарське і повсякденне життя. Суспільство

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Вельможа

2. Іригаційний

3. Культ

4. Суспільство

5. Держава

6. Ремісник

а) релігійне служіння божеству, шанування когось або чогось;

б) сукупність людей, об'єднаних певними (господарчими, політичними тощо) відносинами та спільною територією;

в) особливий спосіб організації суспільства, який забезпечує панівне становище одних верств населення над іншими;

г) людина, що виготовляє на продаж вироби ручним способом, користуючись власними знаряддями праці;

г) зрошувальний;

д) знатна й багата особа, яка обіймала високу державну або придворну посаду.

1. Зрошувальне землеробство

Господарство Єгипту, урожайність землі залежали від стану зрошувальної системи. Тому піклування про ремонт і розвиток мережі каналів та ставків перетворилося на основне господарське завдання держави. Єгипетські номи стали територіальними округами, центрами господарської діяльності та догляду за зрошувальною системою.

Отриманий урожай зерна єгиптяни несли до загальних їдалень, де харчувалися всі сусідські, землеробські общини нома. Один з помічників номарха контролював роботу поварів, поділ їжі.

2. Єгипетське суспільство

Керування державою здійснювалося через **чинівників**. Найвпливовіші посади обіймали вельможі та родичі фараона. Перший радник фараона — **чаті**. За службу фараон надавав вельможам землі та рабів.

Трудовий люд працював у господарствах фараона, храмах та у вельмож. Частина селян, звільнена від такої праці, виконувала загальнодержавні роботи: будувала царські гробниці, храми, іригаційні споруди.

Ремісники не могли продавати свою продукцію, а здавали її наглядачам. Окрім них, у державі були також вільні землероби, що входили до складу общини. Після сплати податків селянам залишалася маленька частина врожаю, тому вони охоче наймалися на «царські роботи». До них залучалися й ремісники, які проводили весь час у важкій роботі. Але найважче від усіх жилося рабам, які не мали ані прав, ані

Писар, рахівник зерна
Маїнімед

Кораблі Стародавнього Єгипту

майна. Наглядачі поводитися жорстоко, а вкрай важка праця робили становище рабів нестерпним.

Час від часу спалахували повстання рабів і бідноти. Одне з найбільших розпочалося близько 1750 р. до н. е. й охопило всю Єгипетську державу, послабивши її перед войовничими сусідами — кочівниками **гіксóсами**, які завоювали країну більш як на століття, заснувавши в Дельті свою столицю — фортецю Аваріс.

Найбільше інформації вчені отримують із зображень у похованнях чиновників, які мали власний дім (пер джет). Жили в ньому голова сім'ї, дружина, діти, брати й сестри, батьки та інші родичі. А ще — численні слуги, музики, співаки, танцюристи, кравці, перукарі, охоронці. Молодші члени сімейства брали участь в управлінні господарством.

Головна садиба та інші володіння були розкидані в різних кінцях країни. На багатого чиновника працювали наглядачі, писарі, зберігачі документів, управлінці.

Вони контролювали простих людей, що працювали в господарстві (землероби, пастухи, рибалки, пекарі, пивовари, каменотеси, столярі, художники та ін).

У садибах єгипетських багатіїв працювали трудові загони. Вони збирали врожай, перевозили продукти й ремісничі вироби, завантажували кораблі тощо.

У «палатах майстрів», що належали вельможам, працювали ткачі, гончарі, ювеліри. Платою за роботу

ЧИНÓВНИК —
людина на державній
посаді.

ГІКСÓСИ —
сирійські кочові племена.
Мовою єгиптян
«гик-зхус» — царі пастухів.

Фігурка юнака

Зображення трудівників

Ремісники

Сцена полювання

Фараон з дружиною

Кам'яна плита начальника садівників Хекаїба

були речі зі складів чиновника та вироби ремісників: зерно, гончарні вироби, знаряддя праці, робочий одяг, овочі, фрукти тощо.

У храмовому господарстві жерців свої обов'язки виконували прості та середнього достатку люди, служителі різних культів. Керували ними чиновники з царської та місцевої влади номів. Земельні наділи храми отримували від фараона як подарунок. Тут теж працювали трудові та ремісничі загани.

У період Раннього царства в Єгипті з'являється рабство. Рабів продавали та купували. Серед них були як іноземці, так і місцеві жителі. Їхню працю використовували в різних типах господарств країни. Проте, слід зазначити, рабів у Єгипті було небагато.

Отже, у Єгипті наприкінці IV тис. до н. е. виникла держава. З її утворенням склалися сприятливі умови для подальшого розвитку: об'єднання окремих іригаційних систем в одну, з єдиним управлінням, зникли суперечки за землю, збільшились врожаї. Це полегшило життя населення, але призвело до подальшого збагачення одних та бідності інших у єгипетському суспільстві. Створення сильної державної влади призвело до експлуатації трудових верств.

1. Якою була структура суспільства у Єгипті?
2. Назвіть ремесла, які були розвинені в єгиптян.
3. Які терміни відповідають наведеним визначенням?
 - Общинна територія з єдиною басейно-іригаційною системою;
 - верховний володар у Єгипті.
4. Складіть розповідь про:
 - а) групи населення в Єгипті;
 - б) типи господарств у країні.
5. Чиї інтереси захищала держава в Єгипті?
6. Чому в країні час від часу спалахували повстання рабів та бідноти?
7. Проведіть екскурсію по володіннях багатого чиновника.

§ 10. Розквіт могутності Єгипетської держави

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Гіксоси

2. Реформа

3. Дротик

4. Колісниця

5. Гарнізон

6. Номарх

- а) бойовий двоколісний візок, запряжений парою коней, яким користувалися стародавні народи;
- б) військові частини, розташовані в якому-небудь населеному пункті;
- в) правитель округу в Єгипті;
- г) докорінна перебудова;
- ґ) група сирійських племен, які вдерлися до Єгипту і завоювали його;
- д) короткий металевий спис — колюча зброя в стародавні часи.

1. Перетворення Єгипту в могутню державу

Час від часу в країні відбувалося послаблення царської влади. Тоді занепадало господарство, розпочиналася суцільна смуга неврожайних років. З XXIII ст. до н. е. неспроможність фараонів впоратися із тяжким економічним занепадом призвела до розпаду Єгипту на окремі частини. Зрошувальна система залишилася без догляду і поступово вийшла з ладу. Для відновлення могутності країни необхідно було насамперед повернути єдність державі. Це вдалося фараону Ментухотепу. В історії Єгипту розпочався новий період, який називається **Середнє царство (2050–1750 рр. до н. е.)**. Було відновлено іригаційну систему, поживилася торгівля. Господарство країни поступово налагоджувалося. Водночас серед населення поширювалася нерівність. З'явився прошарок заможних селян та ремісників, яких фараон залучав на державну службу, щоб вони допомагали утримувати в покорі бідні верстви населення.

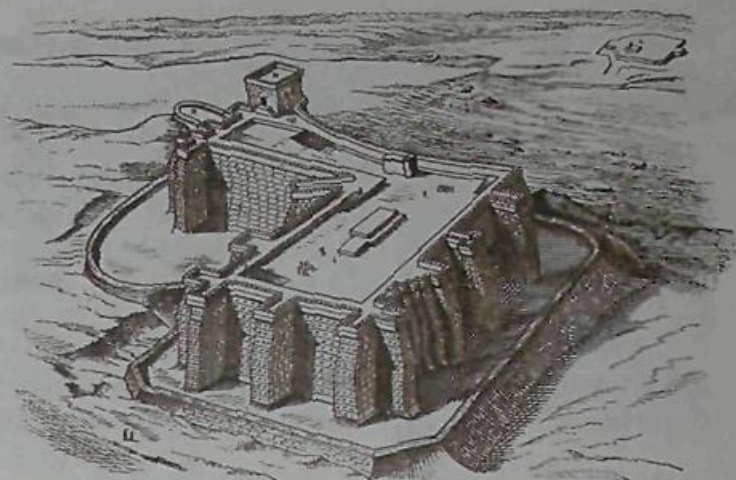
Як вже зазначалося, наприкінці XVIII ст. до н. е. Єгипет було завойовано гіксосами, які володіли країною понад 130 років. Їхні царі правили країною, храми та міста було пограбовано, тисячі єгиптян перетворено на рабів. Спаплюжена гідність, ненависть до загарбників підняли їх на визвольну боротьбу. У XVI ст. до н. е. правитель Фів фараон Яхмос на чолі сильного війська розбив гіксосів, штурмом здобув фортецю Аваріс та звільнив країну. Від цього часу Єгипетська держава вступила до найвищого етапу своєї історії — періоду **Нового царства (1580–1085 рр. до н. е.)**. Це були часи останнього піднесення Єгипту.

Держава відновила свою могутність. Сильна влада тримала в покорі пригнічені трудові верстви населення. Налагоджене господарство, високі прибутки давали змогу фараонам здійснювати загарбання величезних територій.

У 1503 р. до н. е. фараон **Тутмос III** рушив на Сирію та Палестину. Гоноровитий безжальний фараон вирушив на фортецю Мегіддо не зручним шляхом, а найкоротшим і небезпечним. Вороги цього не чекали. Сирійсько-палестинське об'єднане військо було розбите. Ворог шукав порятунку за фортечними мурами. Військо фараона, зайняте грабіжництвом, навіть не переслідувало втікачів і дало можливість ворогові закріпитися. Про це довелося пожалкувати, бо Мегіддо була

Воїн

Єгипетська фортеця в Нубійській пустелі

досить могутньою фортецею. Тільки облога, яка тривала понад 7 місяців, зламала опір її захисників. Це відкрило шлях до нових загарбавь Тутмоса III. Йому вдалося підкорити Палестину, Сирію та Фінікію, досягти берегів ріки Євфрат.

Успіх завойовницьких походів фараонів пояснюється сильною армією, що створили єгиптяни. Велике значення мала воєнна реформа, яку здійснили на зразок армії гіксосів: важка піхота набиралася переважно з найманців. Було запроваджено систему призову корінного населення — 1 чоловік з 10 осель селян та ремісників. Кожен важкоозброєний воїн мав два мечі — важкий прямиий та легкий серпоподібний; легкоозброєний — серпоподібний меч і дротик. Було створено загони важких колісниць. На колісниці їхало два воїни — візник та стрілець, озброєний луком і дротиками. Поділ на роди військ значно збільшив могутність армії. За службу воїнів нагороджували землею, найманці ж служили за платню.

2. Реформа Ехнатона

Єгипетські жерці, які мали величезний вплив на простих селян, значно обмежували владу фараона. Вони поступово прибрали до рук владу в країні. Тому один із фараонів, **Аменхотеп IV**, який царював у першій половині XIV ст. до н. е.,

АМЕНХОТЕП —
мовою єгиптян —
«Амон задоволений».

АМОН —
так називався бог сонця
у Верхньому Єгипті.

АТОН —
бог Сонячного диска.

ЕХНАТОН —
«бажаний Атонові».

спробував підірвати могутність жерців, сподіваючись на допомогу вільних селян та дрібних рабовласників. Боротьбу проти жерців головного єгипетського бога **Амона** він розпочав змінами в змісті релігійних вірувань — релігійною реформою. Аменхотеп IV висунув на перше місце серед богів **Атона**, закликавши шанувати його в першу чергу. Себе фараон оголосив єдиним сином Атона, змінивши своє тронне ім'я на **Ехнатон**.

Ім'я Аменхотепа, написане ієрогліфами

Ім'я Ехнатона, написане ієрогліфами

Припинилися дари до храму Амона, скарбниця жерців спорожніла, їхній вплив на управління державою послабився. Фараон залишив Фіви і переїхав до нової столиці **Ахетатон**, за 300 км на північ. Нове місто — незвичайної краси, з розкішними палацами та храмами на честь Атона — було збудоване за короткий термін і швидко стало величезним. Але населення не зрозуміло й не підтримало прагнень фараона, і після його смерті реформу було скасовано, хоча колишньої могутності жерці Амона повернути собі вже не змогли.

АХЕТАТОН —
«обрій Атона».

Фараон Ехнатон з дружиною Нефертіті та дітьми, осяяні променями Атона

Аменхотеп I в образі Озіріса

3. Війни Рамзеса II з хетами

Реформа Ехнатона мала згубні наслідки для міжнародного авторитету Єгипетської держави. Внутрішні чвари в суспільстві послабили її. Відчувши це, від Єгипту відпали загарбані народи. Вони навіть знищували єгипетські гарнізони.

Царство хетів напало на союзу з Єгиптом державу Мітанні й ліквідувало її.

Після царювання в Єгипті XIX династії фараони почали енергійно відновлювати сили держави. Фараон Хоремхіб провів реформу війська, утворивши два окремих корпуси: північний та південний. Вони могли діяти кожний у своєму напрямку незалежно один від одного. Фараон Рамзес I створив іще один корпус, організував загони бойових колісниць, царську гвардію.

Його онук, Рамзес II, царював довгих 67 років. Він розпочав походи проти хетів. Перший похід, через самовпевненість та необачність молодого фараона (йому тоді був 21 рік), ледь не закінчився катастрофою. Під фортецею Кадеш єгипетське

ХЕТИ — племена центру й сходу Малої Азії та Північної Сирії у II — на початку I тис. до н. е.

ДИНАСТІЯ — послідовне правління представників одного роду.

Храм фараона Рамзеса II в Абу-Симбелі. Статуї Рамзеса II в образі Озіріса

військо потрапило у пастку і дивом урятувалося. Зробивши висновки з цього уроку, Рамзес II надалі діяв обачніше. Йому вдалося оволодіти кількома фортецями хетів, повернути під свій вплив Південну Сирію, Фінікію та Палестину. Відносини між обома державами були закріплені у мирній угоді 1280 р. до н. е.

За царювання Рамзеса II його держава зміцніла, її міжнародний авторитет значно зріс, поширилися кордони Єгипту та його політичні й культурні зв'язки з іншими державами. У цей час в країні було побудовано величний храм богові Пта́ху, нову столицю Пер-Рамзес (Дім Рамзеса), створено також величний храмовий комплекс Абу-Симбел.

4. Занепад Єгипту наприкінці II тис. до н. е.

У XI ст. до н. е. за часів **Пізнього царства (XI – VI ст. до н. е.)** ситуація всередині держави погіршилася. Боротьба між жерцями та фараоном значно підірвала її могутність. Посилилася самостійність номархів, які неохоче підкорялися центральній владі. Повсюди спалахували повстання землеробів і ремісників.

«НАРОДИ МОРЯ» — можливо, це *егейці* — жителі критської цивілізації, та *ахейці* — жителі мікенської цивілізації.

Скориставшись послабленням Єгипту, із заходу, з пустель, почали насуватися лівійці, в Дельті з'являються «**народи моря**» — жорстокі та безжальні грабіжники. Єгипетська держава ще здатна була дати відсіч загарбникам, але сили її були виснаженими. Країна поступово втрачала загарбані навколишні землі: Фінікія, Сирія, Палестина відпали від Єгипту.

На троні часто змінювалися фараони — багатьох з них убивали за наказом жерців. Тому центральна влада вкрай послабла і в середині XI ст. до н. е. єдина держава розпалася на дві частини — Нижній та Верхній Єгипет. На півдні влада належала жерцям, а в Дельті заснували свою династію лівійці.

Згодом Єгипет було завойовано асирійцями, а потім, у 525 р. до н. е., — Перською державою. *Самостійна держава Єгипет припинила існування.*

1. Для могутності держави в Єгипті було необхідно відновити зрощувальну систему. Чому?

2. Чому Єгипет проводив загарбницьку зовнішню політику?

Вкажіть часові межі розквіту могутності Єгипту.

3. Подумайте, у чому полягала сила єгипетського війська.

4. Чому Ехнатон боровся з жерцями шляхом релігійної реформи?

5. У чому причина занепаду могутності держави в Єгипті?

6. Уявіть себе жерцями одного з храмів Єгипту. Якими будуть ваші дії, коли дізнаєтеся про запровадження релігійної реформи?

7. Доведіть на прикладах, що в період Середнього царства Єгипет перетворився на могутню державу.

8. Складіть коротке повідомлення на тему: «Реформа Ехнатона».

§ 11. Релігія, міфологія та культура Стародавнього Єгипту

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Релігія |

2. Жрець |

3. Тотемізм |

4. Культ |

- а) віра в родинні зв'язки людини з тваринами;
- б) релігійне служіння божеству, шанування когось або чогось;
- в) особа, що здійснювала богослужіння, жертвоприношення в язичеських релігіях;
- г) погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил — богів, духів, душ, у їхнє панування над світом.

1. Найдавніші культу. Суд Озіріса

Єгиптяни вірили, що боги правлять світом і життям людей. У їхній релігії зберігалися залишки тотемних вірувань, шанувалися священні тварини: кішка, сокіл, змія, жук-скарabei тощо, і тому своїх богів вони уявляли у вигляді людей з головами тварин. Так, бога сонця Ра, одного з найшанованіших богів, єгиптяни уявляли людиною з головою сокола. Кожного дня на золотому човні він мандрував небосхилом зі сходу на захід. Бога місяця Тота вважали намісником Ра, його зображували з головою барана. Бог Нілу Себек мав голову крокодила. Люту богиню війни Сохмет уявляли з головою левиці. Так у Стародавньому Єгипті зароджувався **культ тварин**.

Ізіда завжди шанувалася як **богиня кохання та родючості**.

Улюбленим і шанованим богом єгиптян був **Озіріс** — бог природи і всього живого. Він був царем над богами; за міфами, бог зла Сет убив його і розрубав на частини. Дружина Озіріса, Ізіда, збила частини тіла і поховала чоловіка. Лише коли Гор, син Озіріса, помстився за батька і вбив Сета, Озіріс воскрес. Єгиптяни вважали, що коли природа оживає із розливом Нілу, Озіріс воскресає. З часом він став володарем царства померлих і чинив суд над душами всіх мертвих, безжально караючи тих, хто жив несправедливим життям. На цьому суді, вважали єгиптяни, Озіріс зважує душу померлого на терезах. Якщо небіжчик у попередньому житті не залямував себе жодним з гріхів (вбивство, крадіжка, обман тощо), його душа залишалася невагомою. Побачивши це, Озіріс пропускав цю душу на благодатні райські поля Іаду. Якщо душа була грішною, її пожирало чудовисько Амма́т.

Так в релігії Стародавнього Єгипту вперше виникла ідея про посмертне покарання за гріхи. Потім вона була успадкована іншими релігіями.

Бог Тот

Бог Ану́біс

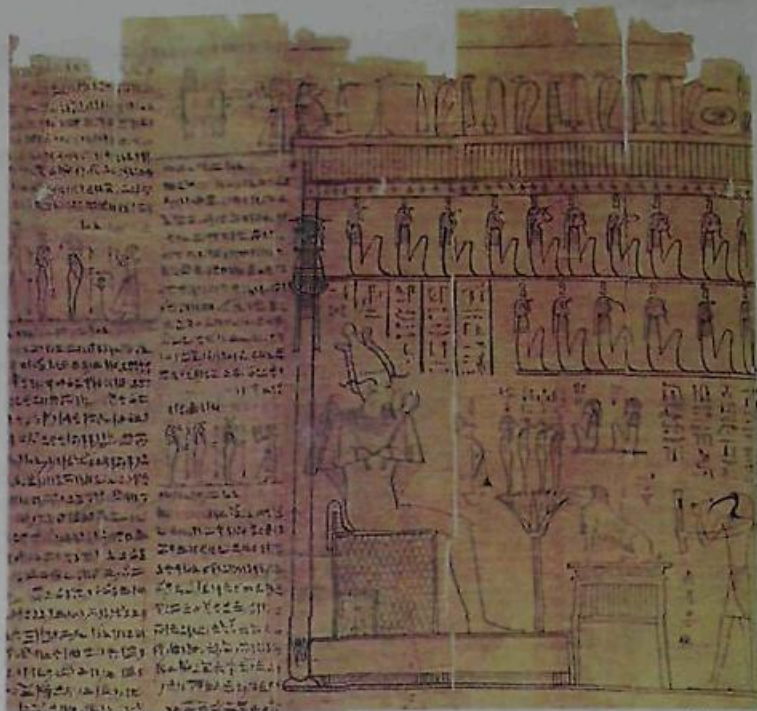
Священний бик Апіс

Боги Озіріс, Птах

Так уявляли
єгиптяни
богиню
Бастед

Священна єгипетська «Книга мертвих» жерця Насміна.
Сцена суду Озіріса. Фрагмент

Зі створенням рабовласницької держави єгиптяни стали обожнювати фараона, який вважався сином бога сонця Амона і живим богом на землі. Це був прояв царського культу. Вважалося, що безмежну владу фараонові могли дати лише боги, тому до тронного ім'я фараона долучали й ім'я бога. Промовляти ж уголом ім'я фараона вважалося тяжким гріхом. Про нього говорили: «...той, хто своєю могутністю підкоряє Всесвіт» або «...той, хто затьмарює своєю величчю зірки». Нечуване обожнення фараона і його влади зміцнювало рабовласницьку державу в Єгипті.

2. Роль релігійних уявлень у житті єгиптян

Єгиптяни були переконані, що все на світі залежить від волі богів, і прагнули жертвами й молитвами здобути їхню прихильність. Певні обряди, вважали люди, забезпечують родючість землі, дарують здоров'я, рятують від лиха. Прохання до

Перевезення померлого через підземну ріку

Ритуал бальзамування.
Бог Анубіс нахилився над мумією

богів люди передавали через жерців. Жерці отримували дари від віруючих. Якщо догодити жерцям, вважали єгиптяни, вони добре попросять богів за людей. Жерці також користувалися багатствами і землями, що належали храмам. Поступово вони стали великими і могутніми рабовласниками.

3. Писемність

У розвитку будь-якого стародавнього суспільства настає час, коли воно не може рухатись уперед, розвиватися, якщо йому невідома **писемність**.

Передача інформації через зображення було необхідною умовою управління державою та її господарством, спілкування із державами, розвитку науки, складання законів тощо. Усі знання та досвід, набуті людьми, можна було передати нащадкам тільки засобом писемності. Але створення системи писемності — справа нелегка. Цей процес відбувався дуже повільно.

Спершу люди спробували передавати свої думки через малюнок. Така форма письма називається малюнокова, або **пиктографічна**. Малюнок зображував речення, думку. Але при такому способі писання потрібна була безліч малюнків — для кожної думки свій. До того ж малюнок можна було не зовсім правильно зрозуміти при читанні. Для спрощення з часом кожний малюнок став визначати лише одне слово. Тепер число знаків дорівнювало кількості слів. Їх нараховувалося кілька сотень. Кожний знак єгипетської писемності називався **ієрогліфом**, що означало «священне письмо». При цьому кожний малюнок зображував предмет або дію за допомогою предмета. Так, слово «йти» позначалося двома ногами, що крокують. Слово «вода» зображувалося двома хвилястими рисочками, одна над одною. Спосіб письма, коли кожне слово старанно вимальовувалося, називався ієратичним. Але при швидкому писанні знаки спрощувалися, значно мінялися. Такий прискорений, спрощений вид писемності називався демотичним.

ПИСЕМНІСТЬ — система графічних знаків, уживаних для передачі інформації.

ПІКТОГРАФІЯ — від латин. «пиктус» — малюнок і грец. «графо» — пишу.

ПІКТОГРАФІЧНЕ ПИСЬМО — малюнкове письмо.

ІЄРОГЛІФ — від грец. «ієрос» — священний та «гліфо» — вирізаю.

Ієрогліфи позначали не лише слово, а й склад чи звук.

Наприклад, ієрогліф «ноги» зображував звук «б»

Паличка з очерету для писання на глині (стиль)

Писання здійснювалося на будь-якому матеріалі, що зберігав малюнки або вирізьблені знаки. Єгиптяни писали на камені, на глиняних дошках. Згодом стали писати на **папірусі** — матеріалі, що виготовляли з нільського очерету. Його сікли на дрібні стрічки, складали в кілька шарів та пресували. Потім аркуш висушували й скручували в сувої іноді завдовжки в десятки метрів. На папірусі писали червоною й чорною фарбами за допомогою пензля. Траплялося, що папірус використовували по декілька разів, змиваючи водою попередній текст. Папірус вимагав обережного

ставлення, бо згодом ставав ламким, але тривалий час він був найкращим матеріалом для письма, аж поки не було винайдено папір.

Писемність стародавніх єгиптян збереглась у вигляді написів на стінах поховальних приміщень, храмів. Але це надбання давньої та самобутньої культури сучасні люди вже не здатні були прочитати, — ще в давнину знання єгипетської писемності було втрачено.

Тільки у XIX ст. французький мовознавець та історик Жан Франсуа Шампольйон розкрив людям цю таємницю.

4. Освіта

В Єгипті здавна були створені школи, де хлопчиків навчали грамоти й наук. Однак навчатися там могли лише діти багатих і знатних вельмож, а також жерців. Діти вчилися спочатку писати на глиняних черепках і лише потім їм давали аркуші папірусу. За помилки учнів жорстоко били, щоб більше привчити до старанності та сумління. Діти боялися вчителів. Давня говірка мовить: «Вуха хлопчика — у нього на спині, він слухає, коли його б'ють».

У шкільних повчаннях, тексти яких збереглися до нашого часу, читаємо: «...Пиши своєю рукою, і читай твоїм ротом, і питай поради в того, хто знає більше, ніж ти... Не проводи дня без діла, а то поб'ють тебе, бо ухо хлопця на його спині, і він слухає, коли його б'ють. ...Я зв'яжу твої ноги, якщо ти будеш вештатися по вулицях, і ти будеш побитий гіпопотамовим батоном...»

Освіченими людьми в Єгипті були вельможі, державні чиновники, але найобізнанішими серед них були жерці.

5. Наукові знання єгиптян

Наука відіграє важливу роль у створенні сильної та могутньої держави. Єгиптяни будували зрешувальну систему, зводили храми, піраміди. Для цього використовували *математичні знання*. Вони були обізнані з арифметичними діями, набагато випередивши в цьому інші народи. Знання геометрії давало змогу

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Фрагмент каменю з Ла-Розетті

Улітку 1799 р. французькі солдати армії Наполеона біля міста Ла-Розетті натрапили на таємничий камінь.

На його поверхні трьома різними системами письма зображено текст. Верхня частина містила 14 рядків ієрогліфів. Середня була заповнена 32 рядками алфавітних письмен. Нижня ж частина написана давньогрецькою мовою і складається з 54 рядків.

Французький учений Жан Франсуа Шампольйон 23 роки працював над розшифруванням написів.

Він припустив, що тексти на камені однакові, тільки написані двома мовами. Знайшовши в грецькому варіанті імена царів Птолемія та Клеопатри, дослідник розшукав ці слова в єгипетському тексті, знаючи, що там вони обведені рамкою. Таким чином Шампольйон розпізнав кілька ієрогліфів. Згодом було прочитано весь текст.

обчислювати площу орної землі, об'єми будь-якої тари, кількість води в каналі та басейні. Високого рівня в єгиптян досягла *медицина*. Бальзамування померлих надавало лікарям можливість вивчати будову внутрішніх органів людини. Лікарі вміли лікувати багато хвороб, а єгипетські жерці володіли методом *іридодіагностики*, знання якої ми тільки нині знову відкриваємо для себе. Сильними важелями єгиптяни могли пересувати важкі кам'яні блоки під час будівельних робіт — у цьому їм допомагало знання *механіки*. Було накопичено досвід астрономічних спостережень.

ІРИДОДІАГНОСТИКА — визначення хвороби за станом райдужної оболонки ока.

6. Література

Найдавніші літературні твори Єгипту датуються епохою Стародавнього царства. Відомі рукописи під назвою «Тексти пірамід», «Казка красномовного селянина», «Казка про двох братів», «Речення Іпусэра», «Пророцтво Нефэрті». Вся література Стародавнього Єгипту багата і різноманітна, особливий розквіт вона пережила в епоху Нового царства. Давньоегипетська література відображала проблеми повсякденного життя і роздуми про те, що постійно хвилювало людей: що таке справедливість, чому її так мало в житті, мрії про краще життя, оповідь про пригоди мандрівників, смішні та веселі історії, пісні. Література Стародавнього Єгипту значно вплинула на мистецтво багатьох стародавніх народів — євреїв, греків, арабів, римлян і навіть на сучасну європейську літературу.

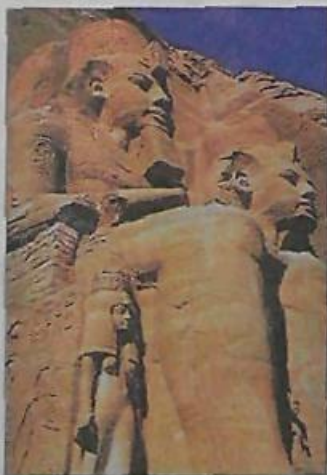
7. Архітектура та мистецтво

Культура Стародавнього Єгипту, яскрава та неповторна, відбилася в мистецтві, яке залишило глибокий слід в історії. Єгиптяни першими засвоїли техніку **монументального будівництва**. Першими архітектурними спорудами були гробниці (мастаби) та храми. Особливо вражають своїми розмірами піраміди, які відтворювали велич і могутність володарів.

Зазвичай митці зображували фараонів і знатних вельмож. Яскравими фарбами розмальовувалися стіни палаців фараонів, маєтків вельмож, поховальних кімнат. Значного успіху досягли художники в мистецтві портрета, у тому числі скульптурного. У статуях та скульптурних портретах єгиптяни вбачали схованку для душі померлого. Вони вірили, що душа живе лише до того часу, поки їй буде куди повернутися.

Художники майстерно відтворювали природу Нілу: птахів в очереті, полювання на хижих звірів, збирання врожаю на ланах. Фараонів завжди зображували вищими від усіх навколо. Так підкреслювали їхню могутність. Портрет цариці Нефэрті відтворює її красу, тендітність і жіночність.

МОНУМЕНТАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО — таке, що вражає своїми розмірами, величністю, грандіозністю.

Статуї Рамзеса II

Староєгипетська медицина вплинула на розквіт античної медицини. Астрономічні знання єгиптян згодом успадкували інші народи. Єгипетська скульптура сприяла формуванню давньогрецького мистецтва. **Єгипетська культура мала значний вплив на розвиток світової культури.**

В Україні в археологічних музеях є чимало єгипетських старожитностей. Так, наприклад, в Одесі зберігається саркофаг молодої співачки Нєсі-Мут із храму Амона. Зображення покійної виконане в оранжево-вохристих кольорах, які межують із блакитними та фіолетовими. Співачка змальована в убранні жриці: біла сукня облягає тіло, біла пов'язка на чолі, розкішна нагрудна прикраса, браслети на обох зап'ястях. У таких обладунках Нєсі-Мут співала в храмі Амона.

1. Що таке писемність?
2. Які наукові знання набули розвитку в Стародавньому Єгипті?
3. Чи втілювали боги Єгипту сили природи? Які?
4. Згадайте, як називається релігія, що обожає сили природи.
5. Яких богів шанували в Стародавньому Єгипті? Хто з них був найшанованішим? Чому?
6. Ви — єгипетський художник, якому чиновник замовив розпис саркофага для одного з фараонів. Що і як ви намалюєте?
7. Що вам відомо про Стародавній Єгипет із попередніх класів? Які міфи про створення світу ви читали?
8. У яких народів світу й зараз існує писемність у вигляді ієрогліфів?
9. Чому державі завжди були потрібні освічені люди?

...Ми стоїмо посеред пустелі. Далеко на сході, майже на обрії, височіють піраміди. Вони наче могутньою силою видавлені з-під землі в небо. Невідомо чому, але трохи сумно. Не хочеться залишати цю країну казкової краси й дивної долі, героїчну землю працьовитого народу, могутніх фараонів, сильної держави.

Ми дивимось один на одного, намагаючись привести до ладу свої думки. Чи все добре запам'ятали? Коли утворилася держава? Імена фараонів? Що таке ієрогліф, папірус, міф? Кого називають фараонами, жерцями? Що таке лихварство, цивілізація? Назви міст? Чим живуть, про що мріють ці люди?

На наших приладах 525 р. до н. е. У Мемфісі вже хазяїнують перси, скінчилася історія незалежної, могутньої держави. Скільки ще загарбників, скільки ворожих армій топтатимуть твою землю, країно, яку Геродот назвав дарунком Нілу!

Прощавай, Єгипте, ми залишаємо тебе! Нас кличуть шляхи в інші часи, до інших країн.

Вузлики на пам'ять: «Стародавній Єгипет»

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ В СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

Утворення держави в Єгипті відбулося наприкінці IV тис. до н. е.

У період **Раннього царства** в Єгипті з'являється рабство.

Середнє царство — період, коли відновилася єдина держава.

Нове царство — найвищий етап розвитку Стародавнього Єгипту.

Пізнє царство — період поступового послаблення Давньоєгипетської держави.

Головні заняття єгиптян: іригаційна система землеробства, скотарство, ремесла, торгівля.

НАЙВИЗНАЧНІШІ ФАРАОНИ

Ім'я фараона	Основні досягнення	Період правління
Міна	Уперше об'єднав Верхній та Нижній Єгипет	Раннє царство
Ментухотеп	Відновив єдність Єгипту	Середнє царство
Яхмос	Звільнив країну від гіксосів	Нове царство
Тутмос III	Завоював нові території — Сирію, Палестину, Фінікію та ін.	Нове царство
Ехнатон	Здійснив релігійну реформу	Середнє царство
Рамзес II	Зміцнив державу, розширив територію, прославився будівництвом храмів	Нове царство

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В ЄГИПТІ

Фараон	Управління державою, керівництво населенням, контроль територій
Чаті — радник фараона	Судові справи, царське господарство; головнокомандувач
Вельможі, чиновники	Збирання податків, командування військом, керування польовими та будівельними роботами

ГОЛОВНІ БОГИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Ра (Амон)	Ізіда	Гор	Атон	Озіріс	Сохмет	Сет
бог Сонця	богиня кохання і родючості	бог сонця і небесний бог	бог сонячного диску	бог природи, царства померлих	богиня війни	бог зла і пустелі

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНІХ ЄГИПТЯН

Архітектура: будівництво пірамід, палаців, гробниць, храмів.

Мистецтво: скульптури і портрети фараонів, царів, розписи храмів, гробниць.

Релігія: язичництво, міфологія.

Культ: царський, культ мертвих, тварин, поклоніння Сонцю.

Письмо: піктографічне, ієрогліфи, демотичне ієратичне письмо.

Наука: значні досягнення в медицині, хімії, астрономії, математиці, механіці.

Література: молитви, історичні трактати, «Тексти пірамід», «Казка красномовного селянина», «Казка про двох братів», «Речення Іпусера», «Пророцтво Неферті».

У цьому розділі вам стане відомо:

- про одну з найдавніших цивілізацій на планеті – Шумер;
- про часи, коли відбувся розквіт могутності Вавилону, Ассирії, Фінікії;
- про те, коли набрали сили й розквіту Давньоєврейське і Халдейське царство, Перська держава;
- про походи царя Дарія I на скіфів;
- про те, як загинула Перська держава і що сталося після цього;
- чим збагатили світову культуру народи Передньої Азії.

ПЕРЕДНЯ АЗІЯ

ДАВНЬОВАВИЛОНСЬКЕ ЦАРСТВО

Передня Азія сьогодні

Передня Азія — це південно-західна частина материка Євразія.

Омивається Середземним і Чорним морями.

На території сучасної Передньої Азії розташовані такі країни: *Туреччина, Сирія, Ірак, Кувейт.*

Офіційна назва країни	Республіка Ірак	Держава Кувейт	Турецька Республіка	Сирійська Арабська Республіка
Столиця	Багдад	Ель-Кувейт	Анкара	Дамаск
Площа (км ²)	434 924	17 818	814 578	185 180
Населення (млн осіб)	23,4	2,0	66,4	16,7
Державна мова	арабська	арабська	турецька	арабська
Грошова одиниця	іракський динар	кувейтський динар	турецька ліра	сирійський фунт
Державний устрій	республіка	конституційна монархія	республіка	республіка

§ 12. Найдавніші держави Дворіччя. Стародавній Вавилон

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Династія
2. Держава
3. Лихвар
4. Клас

- а) той, хто позичає гроші за великий відсоток;
- б) особливий спосіб організації суспільства, який забезпечує пазівне становище одних верств суспільства над іншими;
- в) послідовне правління представників одного роду;
- г) великі групи людей, на які поділяється суспільство разом з утворенням нерівності.

1. Природа і населення Дворіччя. Тигр і Євфрат

Якщо виїхати із Сирії разом з будь-яким торговим караваном і перетнути пустелю в напрямку на схід, то потрапимо в долину двох великих рік — Тигру та Євфрату. Протікаючи з півночі на південь, вони окреслюють значну територію, яку грецькі географи називали **Месопотамією**. Обидві річки беруть початок у горах Вірменії та впадають на півдні в Перську затоку. Дорогою вони перетинають кілька кліматичних зон. На півночі клімат був суворо континентальним, тобто літня та зимова температури дуже різнилися між собою. На півдні, поблизу берегів Перської затоки було надзвичайно спекотно.

У цих краях щороку навесні розливалися річки — відбувалася повінь. У нижній течії, коли вітри женуть води Перської затоки назустріч могутнім водам Тигру та Євфрату, річкова вода стикалася з морською й тоді обидві річки широко розливалися долиною, винищуючи все живе. Картина бурхливого виру наводила жах на місцевих жителів. Можливо, саме тут зародилася легенда про всесвітній потоп. Але поступово долина Месопотамії заселялася. Перші жителі тут з'явилися в VII тис. до н. е. Потроху заселяючи долину, вони почали обробляти цю негостинну землю. Хижі звірі нападали на худобу, болота робили життя нестерпним, комахи поширювали хвороби, часті повені знищували врожай.

Для забезпечення землеробства тут була створена зрошувальна система, без якої на півночі недостиглі хліба заливала б повінь, а на півдні не було б чим поливати випечену сонцем землю. Основною рослиною в

МЕСОПОТАМІЯ

(від давньогрец.

«*Межиріччя*») — інша назва країни — *Дворіччя*.

АССІРІЯ —

одна з найбільших азійських держав, що існувала наприкінці III тис. до н. е. до VII ст. до н. е. Назва походить від назви міста *Ассур (Ашшур)*.

Культ сонця у Вавилоні

ШУМЕРИ — стародавній народ, який жив у Південній Месопотамії в IV–II тис. до н. е.

АККАД — стародавня держава в Месопотамії.

тутешніх місцях була фінікова пальма, плоди якої надзвичайно поживні й корисні. Місцеві жителі вирощували також яблуні, фігові дерева, виноград, ячмінь, просо, овочі — цибулю, часник, огірки.

На півдні виникли поселення **шумерів** — народу скотарів, які вели напівкочове життя. Біля витоків і в середній течії Тигру та Євфрату розселилися народи, утворилася держава **Аккад**, а пізніше — **Ассирія** та **Вавилонія**.

2. Міста-держави III тис. до н. е.

З утворенням класів, появою експлуатації в общинах землеробів почали складатися державні утворення, які перетворювалися на держави в межах великої общини. Місто з округою, де населення займалося рільництвом, ставало **містом-державою**. У ньому мешкали ремісники, торговці, лихварі, знать, із якої виокремлювалися царські вельможі, жерці й, зрештою, сам правитель, який водночас був верховним жрецем (первосвящеником). Як і в інших народів, правителя спочатку обирали, але згодом він став **монархом**. Під його владою перебувало військо, яке під час війни доповнювало ополчення селян. А війни тут спалахували дуже часто. Міста **Кіш**, **Урук**, **Ур**, **Ларса**, **Вавилон**, **Ассур (Ашшур)**, **Ніневія** сперечалися за владу над усім Двортччям. Час від часу одне місто брало гору над іншими, створюючи свою державу в Месопотамії. Так склалися, міцніли, потім занепадали й гинули міста-держави **Ур**, **Лагаш**, **Шумерське царство**, **Аккад** і **Вавилонія**.

МІСТО-ДЕРЖАВА — держава, що утворилася у межах однієї общини; поселення, що стало містом.

ВАВИЛОН — у перекладі з аккадської «**бабілім**» — «ворота до раю».

МОНАРХ — одноосібний володар держави, чия влада передається в спадок.

Фрагмент мозаїчної плити з Ура
«Шумерське військо в поході». Сцена відпочинку

Саме тут виникла цивілізація шумерів, яка сперечається з єгипетською за право вважатися найдавнішою. Це сталося у IV тис. до н. е. Пізніше багато народів використали винаходи шумерської культури: рало, сіялку, вітрило — усе це було створено стародавніми шумерами. Дехто навіть вважає шумерів винахідниками колеса. Своїми досягненнями вони значно збагатили світову культуру.

3. Піднесення Вавилону

Міста-держави в Месопотамії сперечалися між собою за владу над усією країною протягом кількох століть. Те чи інше місто домагалося на певний час зверхності над своїми сусідами, але з часом ставало жертвою завойовників. Міста Дворіччя були пов'язані спільною культурою, їхні народи були споріднені між собою й вірили в спільних богів. Але тривалий час тут була відсутня централізована влада, хоча ці міста й були частиною країни **Шумер**.

Сильна центральна влада в Месопотамії сформувалася вперше в другій половині III тис. до н. е., коли в XXIV ст. до н. е. столицею Шумеру стало місто Урук. Невдовзі владу захопив цар Аккаду Саргон II (Стародавній) (2316–2261 рр. до н. е.). На початку XXII ст. до н. е. в Південному Межиріччі утворилася сильна влада міста Ур, де почала правити третя династія **Ура**. Її правителі мали титул «царя Шумеру й Аккаду». Царська влада була **деспотичною монархією**. Царі причислялися до богів ще за життя, їхня влада над підданими була необмеженою. Було налагоджено міцний апарат управління. У XXI ст. до н. е. тут було складено найдавніші з усіх відомих нам законів.

Наприкінці XXI ст. до н. е. третя династія Ура була виснажена боротьбою із сусідніми кочовими народами — **аморéями**. Вона занепадала й була повалена. Натомість посилюються дві впливові держави — Ассирія та Вавилон. У першій половині XVIII ст. до н. е. Вавилон набирає могутності в період правління царя **Хаммурапі** (1792–1750 рр. до н. е.), якому вдалося підкорити Ассирію. Утворилася могутня держава із сильною царською владою.

АМОРЕЇ —
племена-вихідці з Аравії.
У XXIV–XVI ст. до н. е.
розселилися
по Сирійському степу.
Близько 1894 р. до н. е.
захопили Вавилон
і заснували царство,
згодом змішалися
з місцевим населенням
Межиріччя, Сирії,
Палестини.

*Крилатий бик у палаці
Саргона II
(Стародавнього)*

4. Хаммурапі та його закони

Правитель Вавилону, цар Хаммурапі, видатний державний діяч і полководець, підкорив усі міста-держави Месопотамії. За 42 роки правління він створив велику державу зі столицею у **Вавилоні**. Його правління відзначилося тим, що були створені закони, які впорядковували стосунки між верствами населення. Закони склалися з 282 статей, де зазначалися міри покарання за різні злочини. (Уривки з текстів законів Хаммурапі подані на с. 107).

*Хаммурапі,
«найдосконаліший поміж
царів»*

ДЕСПОТИЧНА

МОНАРХІЯ —

(від давньогрец. «деспот» — пан, володар, «монархія» — влада одного) — держава з необмеженою владою верховного володаря.

ТАЛІОН

(від латин. «таліо») — помста.

Тексти законів збереглися до нашого часу. З них ми можемо дізнатися про політичний, економічний устрій Вавилонської держави, про відносини між класами, їхні головні інтереси, стан торгівлі тощо. Ми знаємо, що держава при Хаммурапі прагнула зберегти й зміцнити майнове становище середніх верств населення — селян, землеробів. Для них встановлювали пільги на різні види господарської діяльності. Якщо селяни потрапляли в рабство за борги, то закони вимагали їхнього звільнення через три роки. За військову службу їм давали землю від імені царя. У цьому полягала його далекоглядна політика, бо селяни-землероби та ремісники були головною опорою державної влади: вони служили у війську, сплачували основну частину податків і були виробниками продуктів землеробства.

З тексту законів видно, що суспільство у Вавилонській державі перебувало на ранній стадії розвитку держави, з численними ознаками патріархального суспільства. Про це свідчить наявність дуже спрощеного (наївного) засобу встановлення справедливості — «таліону». За «таліоном» злочинець, що заподіяв шкоду, мав зазнати таких самих збитків («око за око, зуб за зуб»).

5. Господарське і повсякденне життя. Суспільство

Зовнішньою ознакою деспотичної влади в державі є залишки величезних будівельних та інженерних споруд. Як у Єгипті піраміди, так у Межиріччі цією ознакою була наявність **іригаційної системи**. Її спорудження потребувало праці дуже великої кількості робітників. Примусити їх працювати на потреби держави могла тільки безмежна влада правителя. Усе господарство в державі, як і в Єгипті, залежало від налагодженого стану зрошувальної системи, тому за цим стежили призначені чиновники. Завдяки правлінню Хаммурапі в державі розвивалися ремесла, землеробство, але штучно стримувався розвиток внутрішньої торгівлі (бо вона сприяла розшаруванню населення на бідних і багатих). Зрештою, це гальмувало господарський розвиток суспільства. Розквіту зазнала тільки зовнішня торгівля з Індією, Єгиптом, Сирією та Фінікією. Вавилон продавав сусіднім

народам продукти землеробства та ремісничого виробництва, а купував у них деревину, метал, якого не вистачало в країні, предмети розкоші, а також рабів.

6. Міфи

Дворіччя, як і Єгипет, — одне з найдавніших джерел культури. Ще за умов первісного ладу шумери, асирійці, вавилоняни створювали міфічні сюжети, які відбивали фантастичні уявлення про явища природи, події з життя попередніх поколінь.

Безсилля людини перед природою лягало й змушувало уявляти її у вигляді могутніх і розумних істот, яких треба шанувати. Небо, земля, повітря та інші природні явища поставали в образі тварин (наприклад бика), пізніше — людиноподібних істот.

До наших часів дійшли міфи про створення світу, всесвітній потоп, райське життя. Люди мусили покірно служити богам, бо все, чим вони володіли, створене богами. Шумерські боги Енкі, Енліль, Еріду, богиня кохання Інанна (у вавилонян — Іштар) втручалися в життя людей. У міфах боги поставали жорстокими й безжальними. Єдиними захисниками людей були герої (напівбоги) могутній Гільгамеш, сміливий Адапа, мудрий Етана. Проте жоден з героїв не може довести до кінця розпочату справу: вони гинуть або підкоряються долі. У цьому відбивається розуміння людського безсилля перед природою, долею, богами.

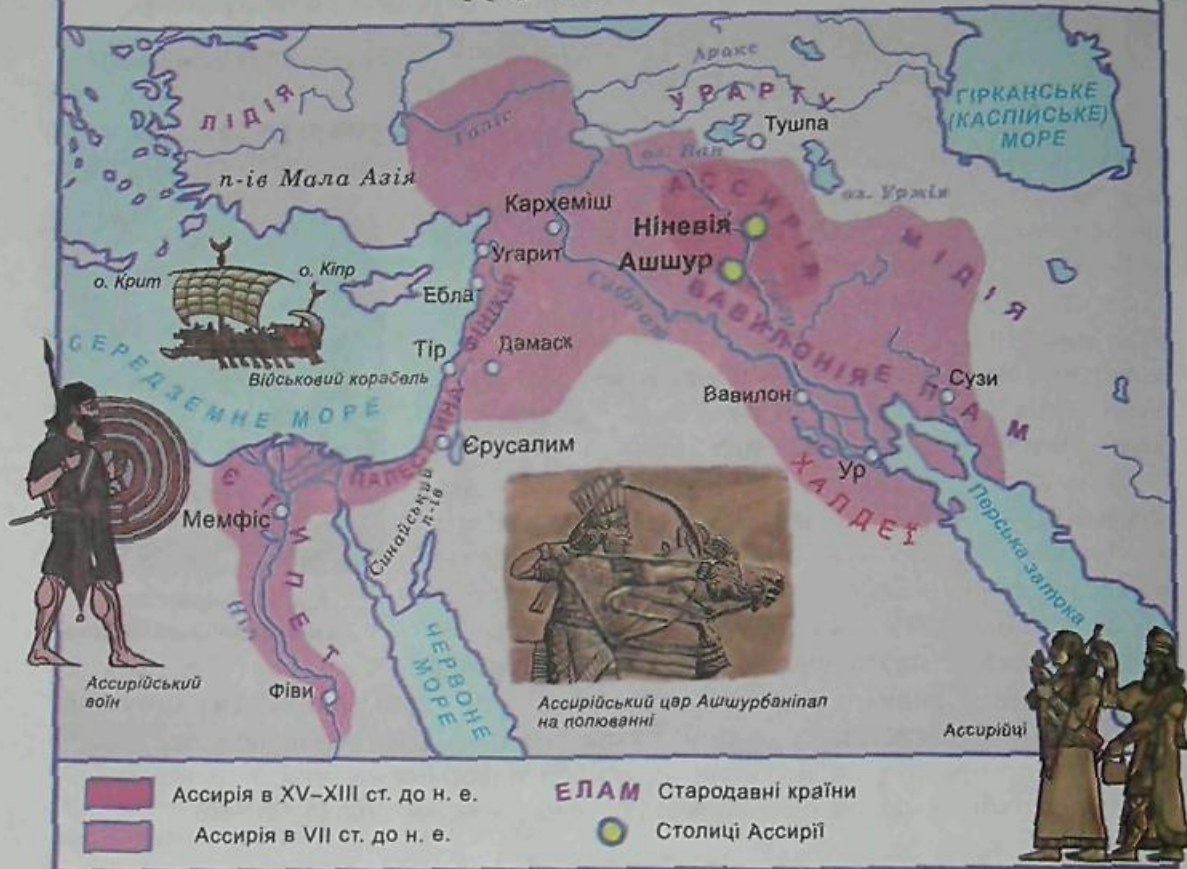
Крилате божество
з пташиною головою

1. Чому можна стверджувати, що Тигр і Євфрат були для жителів Дворіччя дарунком долі так само, як Ніл для єгиптян?
2. Чому і коли правління Хаммурапі привело до посилення держави?
3. Чому рабовласницька державна влада підтримувала трудящі верстви населення?
4. Назвіть держави Дворіччя. Коли вони існували?
5. Які ознаки патріархального суспільства вам відомі?
6. Які ознаки деспотичної монархії можна виокремити?
7. Що могла спричинити затримка господарського розвитку Вавилонії?
8. Чому держава у Вавилонії виникає як місто-держава?
9. Перекажіть міф про всесвітній потоп. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що він виник у Дворіччі?
10. Поясніть, чому у Дворіччі не склався звичай обожнювати правителів, як це було в Стародавньому Єгипті.
(Підказка: зверніть увагу на те, чи створилася у Дворіччі сильна єдина держава).
11. Чому цар Хаммурапі у своїх законах не дозволяв тримати боржників у рабстві вічно, а відпускав їх на свободу після трьох років? Про що він дбав при цьому?
12. Ви радник царя Хаммурапі. Який закон ви йому би запропонували ввести і чому?

АССИРИЯ

Прочитайте текст. Що в ньому вам знайоме?

...Торговий караван спускається в долину Тигру. Сонце пече безжально. Можна підняти коня, помчати вскач, щоб зустрічний вітер хоч трохи обвіяв зазмагле обличчя. Але як тварини, так і люди виснажені дорогою. Аж ось за поворотом відкривається величне й прекрасне місто.

Це Ніневія, столиця Ассирії. Його добре видно звідси — у долині, на березі Тигру, розкинулося місто, оточене надійними мурами. Його палаци, храми, сторожові башти випромінюють тиху самовпевненість і безжальність. Це столиця держави, яка визнає лише силу й розраховує тільки на неї.

Купці каравану стурбовано мовчать — вони не вперше тут. Ми також принишкли, нам також неспокоїно. Як зустріне нас столиця? Адже чужинців устуди зустрічають з насторогою...

§ 13. Ассирія

1. Ассирія в другій половині II тис. до н. е.

На крайній півночі Дворіччя, у багатих степових передгір'ях жили землероби, скотарі та ремісники, відомі як **семітські** народи. Землероби вирощували великі врожаї без іригаційних споруд. Сім'ї обшчинників були заможними, зв'язки між общинами — міцні. Села гуртувалися навколо міст. Селяни постачали туди продукти харчування й відряджали чоловіків до війська. Центром було місто Ашшур (Ассур).

Ассирійське військо в другій половині II тис. до н. е. було нечисленним і слабким, це призвело до того, що у XVIII ст. до н. е. вавилонський цар Хаммурапі підкорив Ассирію. Протягом двох століть тут панували вавилоняни, аж поки їх не розбили й не підкорили хеті та касіти. Але ассирійцям поразка вавилонян волі не принесла: на півночі Дворіччя набирали сили племена хурітів. У XVI ст. до н. е. вони утворили державу Мітанні, що підкорила Ассирію.

2. Утворення та розквіт Ассирійської держави

Лише в XIV ст. до н. е. ассирійці звільнилися з-під влади чужоземців. Ассирія в XIII ст. до н. е. швидко міцніла. Наприкінці XII ст. до н. е., за правління **Тіглатпаласара I** (1115–1077 рр. до н. е.), вона досягла розквіту своєї могутності. Створивши сильне, дисципліноване військо, ассирійські володарі розпочали завойовницькі походи проти народів, які мешкали в горах, де беруть початок Тигр та Євфрат.

Могутність Ассирії поширилася на південний захід до **Фінікії**. Ассирійцям не змогли перешкодити навіть загадкові «народи моря». Але вони витіснили з Малої Азії на схід племена амореїв, які подалися до Дворіччя, що становило загрозу для Ассирії та Вавилону. Тепер колишні вороги змушені були об'єднатися, щоб залишитися незалежними. Воєнні сутички вкрай виснажили Ассирію, для якої настав період занепаду, що тривав протягом двох століть.

Однак з IX ст. до н. е. Ассирія знову почала набирати силу. У VIII ст. до н. е. вона загарбала Сирію, Ізраїльське царство, фінікійські міста. Зміцненню Ассирії сприяли реформи в армії та в державному правлінні, які здійснив цар **Тіглатпаласар III** (745–727 рр. до н. е.). Була створена регулярна армія, яка разом з ополченням становила воєнну могутність країни. Ассирія славилася високою організацією військової справи. Армія була поділена на частини за видами озброєння: колісниця, кіннота (зауважте: вершники вперше з'являються саме в ассирійській армії), піхота — важка і легкоозброєна, сапери, штурмова артилерія (каменеметальні та стінобитні машини).

СЕМІТИ — народи півночі й сходу Африки та частини Азії.

КАСІТИ — гірські племена, що жили в II–I тис. до н. е. на теренах сучасного Ірану.

ХУРІТИ — племена на теренах Північного Дворіччя.

ФІНІКІЯ — давня країна на східному узбережжі Середземного моря (тепер територія Лівану та Сирії).

Ассирійський воїн

Захопивши ту чи іншу державу, ассирійці тепер не грабували її, не поневолювали населення: вони майже цілком переселяли жителів на нові землі, а натомість підкорену країну заселяли ассирійці. На цих землях утворювалися невеликі адміністративні округи на чолі з **намісником**, який підкорявся тільки царю. Так було створено сильну **централізовану владу** над усією державою. У країні швидко розвивалася торгівля, яка збагачувала Ассирію.

Ассирійці мали розвинену культуру. Вони славилися не лише численними завоюваннями, військовим мистецтвом, а й своїми знаннями з математики, біології, історії та географії. Чудові й величні палаци ассирійських царів перетворювали їхню столицю Ніневію на казкове місто.

3. Загибель Ассирії

Ассирійська військова держава тільки ззовні була могутньою. Образно її можна порівняти з «колосом (велетнем) на глиняних ногах», якого здатен зруйнувати навіть несильний поштовх. Є такий фразеологізм про країну (а іноді й про людину), яка видається сильною, а насправді — слабка.

Чим більше розросталася Ассирія («ставала колосом»), тим слабкішими ставали її зв'язки («глиняні ноги») між окремими частинами. І врешті-решт неминуче сталося: у VII ст. до н. е. Ассирійська держава розпалася через недалекоглядність своїх володарів.

Політика переселення завойованих народів призвела до «розчинення» ассирійців. У різних частинах держави дії влади в господарських і політичних питаннях не узгоджувалися. Розпочалися династичні міжусобиці, що зумовили втрату Ассирією першості у військовій справі та послабленні війська.

Зовнішня політика держави була загарбницькою, а військові походи — каральними. Боротьба підкорених народів проти ассирійського гніту набирала дедалі більшого розмаху. У 612 р. до н. е. Ніневія була захоплена, а могутня Ассирійська держава — знищена.

1. Як і коли утворилася держава Ассирія?
2. Які імена, пов'язані з розквітом Ассирії, вам відомі?
3. Назвіть причини загибелі Ассирії.
4. Що таке централізована держава? У чому полягає секрет її могутності? У чому її слабкість?
5. Чому в Межиріччі швидко змінювалися панівні держави?
6. Навіщо ассирійці переселяли цілі народи із завойованих держав? До яких наслідків це мало призвести?
7. Виберіть з текстів § 11–12 усі географічні та історичні об'єкти. Знайдіть їх на карті й розкажіть, з якими подіями вони пов'язані. (Підказка: визначтеся з товаришами — хтось опрацьовує назви річок, хтось — країн, міст, народів тощо).

§ 14. Сирія та Фінікія в давнину

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Гіксоси

2. Фараон Яхмос

3. «Народи моря»

4. Місто-держави

- а) племена й народи, що в XIII–XII ст. до н. е. нападали на країни Східного Середземномор'я, можливо, це були ахейці;
б) володар, що переміг гіксосів;
в) держава, яка утворилася в межах однієї общини; поселення, що стало містом;
г) сирійські кочові племена, єгиптяни їх називали «царі пастухів».

1. Історія Сирії в II тисячолітті до н. е.

Якщо перенестися в місце, де південний берег півострова Мала Азія сходиться з узбережжям Близького Сходу, ми опинимося в землях Сирії.

На південь від неї склався міцний союз між племенами гіксосів. Сирія протягом тривалого часу перебувала під владою цього народу. Гіксоси понад сто років володарювали над Єгиптом. Після того як вони зазнали поразки від зміцнілої Єгипетської держави, у Сирії розпочався період роздрібнення. Міста-держави Угарит, Дамаск, Ебла, які утворилися ще в III–II тис. до н. е., постійно ворогували між собою, послаблюючи країну.

У XIII–XII ст. до н. е. із Середземномор'я на Близький Схід посунули войовничі племена, яких тут називали **філістимлянами**. Вони заселили місцеві землі, поєднавшись із населенням Сходу.

Наприкінці X ст. до н. е. розпочалося піднесення Дамаського царства, створеного **арамеями**. Набула розвитку торгівля з Месопотамією та Єгиптом.

ФІЛІСТИМЛЯНИ.

(від давньоєвр. *пилиштим*) — народ, що з XII ст. до н. е. заселяв південно-східне узбережжя Середземного моря, належав до так званих «народів моря». Війни, які вів цей народ, описані в Біблії. У VIII ст. до н. е. філістимлян підкорила Ассирія. Від назви цього народу походить назва держави Палестина.

АРАМЕЇ —

семітська народність, яка у XII ст. до н. е. заснувала кілька держав у Сирії та Месопотамії.

Військовий корабель і воїн-філістимлянин

2. Фінікія та її історія

На південь від Сирії на вузькій прибережній смузі розкинулася ще одна країна — **Фінікія**. Вона утворилася від поєднання землеробських общин, на чолі яких стояв жрець, що був одночасно й царем. Утворилися міста-держави **Тір**, **Бібл**, **Сидон**, назви яких збереглися в Біблії. Вторгнення до Фінікії «народів моря» (філістимлян) завдало значних збитків. Тільки в I тис. до н. е. фінікійські купці відновили морську торгівлю, заволодівши торговими шляхами Середземномор'я. Вони потіснили єгиптян з морських шляхів і заснували торговельні колонії: на іспанських берегах — Гадес, на африканських — Карфаген. У середині I тис. до н. е. фінікійці освоїли територію **Сицилії**.

КОЛОНИЯ — поселення, засноване переселенцями з іншої країни, області. У стародавньому світі — поселення, засновані греками, римлянами, фінікійцями на чужих землях.

СИЦИЛІЯ — великий острів у Середземному морі.

Фінікійці не були войовничими, не займали сусідів, але фінікійські купці викрадали жителів прибережних селищ і міст, особливо допитливих дітей, та продавали їх у рабство.

У Фінікії було високорозвинене ремесло — кораблебудування, ткацтво, вироблення скла тощо. Фінікійці винайшли чудову пурпурову фарбу, яку видобували з особливих морських мушлів. Пурпур не втрачав яскравого забарвлення від води та сонячного світла.

Фінікійські міста, розташовані на перехресті морських шляхів, багатіли від морської торгівлі. За століття цей народ набув величезного досвіду в торгівлі та мореплавстві.

ФІНІКІЙСЬКІ КОЛОНІЇ В VI–IV ст. до н. е.

3. Карфаген

Фінікійці цю назву вимовляли як Картхагаш — Нове місто. Ця фінікійська колонія була заснована на півночі Африки у 825 р. до н. е. як опорний пункт для торгівлі на заході Середземномор'я. Карфаген швидко розбагатів на торгівлі та ремісництві й почав створювати власні колонії на Сицилії, Сардинії, у Північній Африці. Це було рабовласницьке місто-держава з могутнім торговельним і військовим флотами, які виходили навіть в Атлантику. Боротьба за нові землі призвела до сутичок між Карфагеном і Римом (про це ви дізнаєтесь у розділі «Стародавній Рим»).

Карфагенська держава була знярядям влади знаті. Верховна влада належала Раді, до якої входило 30 вищих урядовців. Карфагеняни прагнули селитися ближче до узбережжя, тому, крім столиці, у державі було лише одне місто — **Утика**. Ця недалекоглядна політика послаблювала контроль над територією держави.

Крім того, захищати країну без укріплених поселень було складно, що відіграло велику роль у 146 р. до н. е., коли квітучий Карфаген було зруйновано, а його територію поділено між Римом і Нумідією.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Непримиренний ворог Карфагена, римський політик і письменник Катон Старший закінчував кожну промову (на будь-яку тему) такими словами: «Крім того, я вважаю, що Карфаген має бути зруйнований!» — «Цетерум ценсео Картагінем ессе делендам!» — «Ceterum censeo Carthaginem esse delendam!»

К	х	х х х	с
9	9 9	9 9 1	б
1	л	л л	9
	а а	а а 1	д
#	я	я я я	н
УУ	у у у	у у у	w
І	z н	н н н	z
И	И И И	И И И И	b
⊕	⊕ ⊕	⊕ ⊕ ⊕	t
Э	э э э	э э э	l
УУ	у у у	у у у	k
Л	л л	л л л	l
з	з з з	з з з	m
з	з з	з з з	n
Ф	ф ф	ф ф ф	s
О	о о	о о о	c
с	с	с с	p
	р р р	р р р	з
	р р	р р	9
q	q q q	q q q	r
w	w w w	w w w	s
+x	x x x	x x x	t

а	1	а	к	600	1
б		б		800	100
в	2	в	ч	900	
г	3	г	у	90	
а	4	а	ш		
е	5	е	щ		
ж			ъ		
з	6	з	ы		
з	7	з	ь		
и	8	и	ѣ		
і	10	і	ю		
к	20	к	я		
л	30	л	ѡ		
м	40	м	ѣ		
н	50	н	ѡ		
о	70	о	ѡ		
п	80	п	ѡ		
р	100	р	ѡ		
с	200	с	ѡ	60	з
т	300	т	ѡ	700	+
у	400	у	ѡ	9	ѡ
ф		ф	у		у

Фінікійська (ліворуч) та кирилична системи письма

Зуважте, що фінікійське письмо було вже абетковим, але передбачало позначення літерами тільки приголосних. Більшість сучасних систем письма, зокрема грецьке, на основі якого створено латинський алфавіт, кирилицю, беруть початок саме від фінікійського письма.

1. Які міста-держави були в Сирії?
2. Чим уславилися фінікійці?
3. Назвіть фінікійські міста-держави.
4. Чому торговельній державі треба засновувати нові колонії?
5. Чому активна торгівля приводить до швидкого збагачення держави?
6. Чому сутички між Карфагеном та іншими могутніми державами Середземномор'я (зокрема Римом) були неминучими?

§ 15. Давньоєврейське царство

Сьогодні на території Давньоєврейського царства розташовані країни Ізраїль, Йорданія та Палестина.

Офіційна назва країни	Столиця	Площа (км ²)	Населення (млн осіб)	Державна мова	Грошова одиниця	Державний устрій
Йорданія (Йорданське Хашімітське Королівство)	Амман	88 900	5,31	арабська	йорданський динар	королівство
Ізраїль (Держава Ізраїль)	Тель-Авів	21 100	6,03	іврит, арабська	новий шекель	республіка

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Вельможа

2. Пророк

3. Заповіт

4. Аристократія

а) проповідник волі Божої, провісник майбутнього;

б) вища верства суспільства, родова знать;

в) те саме, що заповідь; біблійний вислів-наказ, повчання;

г) знатна й багата особа, яка обіймала високу державну або придворну посаду.

1. Біблія як історичне джерело вивчення давньої історії

Близько VII ст. до н. е. єврейським народом була створена — **Біблія**. Ця назва походить від назви міста **Бібл**, жителі якого виробляли папір перщами в Передній Азії. *Книжки з паперу стали називати біблами, або бібліями.*

БІБЛІЯ — священна книга християн та іудеїв.

Мойсей — за Біблією, вождь ізраїльтян, який вивів їх з єгипетського полону

Біблія складається зі Старого та Нового Завітів. У Старому Завіті розповідається про створення світу Богом (за свідченнями Біблії, це сталося в 3760 р. до н. е.), перших людей, усесвітній потоп, переселення євреїв у **Ханаан**, період вавилонського полону.

Тривалий час вважалося, що Біблія — це просто зібрання релігійних правил і оповідок. Але з часом історики знайшли археологічні та письмові підтвердження окремих фактів, згадуваних у Біблії. У нижній течії Тигру та Євфрату археологи знайшли наукові свідчення про повінь-катастрофу на цих річках; навіть сьогодні там можна спостерігати бурхливі розливи, які жахають своєю силою та могутністю. Такі повені могли породити перекази про всесвітній потоп. Окрім цього, у Старому Завіті є цінні відомості про історію стародавньої Палестини, про життя єврейського народу,

його відносини із сусідніми державами — Вавилоном, Ассирією та навіть Римом. Це дає змогу припустити, що славетні царі Ізраїлю — Саул, Давид, Соломон і події, пов'язані з їхнім царюванням, також мали місце в давнину. *Біблія є важливим джерелом знань з історії Стародавнього Сходу, особливо Близького Сходу.*

ХАНААН — стародавня назва території Фінікії, Сирії та Палестини.

2. Заселення євреями Палестини, виникнення Ізраїлю та Іудеї

На Аравійському півострові мешкали скотарські племена (га-ібрі). У середині III тис. до н. е. вони вдерлися на землі фінікійців і підкорили частину країни, яка називалася **Ханаан**. Ханаанці поділялися на багато племен. Га-ібрі змішалися з деякими з них і дістали назву **євреї** (від староеврейського слова «*івр-иш*» — країна). Цей народ мешкав на околиці Палестини, на береговій смузі.

Євреї-скотарі дуже шанували тварин, яких вони вважали своїми предками й тому обожували. Вони вклонялися горам, деревам, кам'яним і дерев'яним стовпам, сонцю, численним духам.

Наприкінці XIII ст. до н. е. з окремих племен утворилася єврейська держава — **Ізраїльсько-Іудейське** царство зі столицею в Єрусалимі. Першим ізраїльським царем був Саул. Він нагородив жерців і воєначальників за службу землею. Землероби-общинники мали утримувати своїх володарів, надаючи їм продукти й гроші, а царю сплачували податки.

3. Царство Давида і Соломона

В одній із битв, зазнавши поразки, Саул, щоб уникнути полону, кинувся на власний меч.

У X ст. до н. е. Ізраїльсько-Іудейським царством правив зять Саула — Давид. Він створив систему управління державою та сплати податків, запровадив переписи населення. Давид завдав поразки філістимлянам, підкорив ханаанців, за його правління Ізраїльсько-Іудейське царство стало сильною державою.

У першій половині X ст. до н. е. царем Ізраїлю став син Давида — **Соломон (965–935 рр. до н. е.)**. Він був мудрим і справедливим правителем. У Єрусалимі **Соломон** спорудив храм Яхве (960 р. до н. е.). Жерці цього бога стали особливою групою, яка прибрала до рук владу в державі. Соломон зміцнив своє царство, споруджуючи численні фортеці, оборонні споруди Єрусалима. Для впорядкування правління державою **Соломон** поділив країну на 12 округів та обклав їх регулярною даниною в певний місяць року. Усі землероби були приписані до своїх общин. Вони були зобов'язані, як і в Єгипті, відбувати трудову повинність на «царських роботах» чотири місяці на рік. Усе населення поділялося на чотири великі групи:

- вельможі та знать;
- жерці та пророки;
- селяни-общинники, які обробляли землю, служили у війську та сплачували основну частину податків;
- чужоземці та раби.

Первосвященик храму Соломона носив полотняний нагрудник з 12 коштовними каменями, які символізували 12 племен Ізраїлевих, що поселилися в Ханаані

Рабство мало своєрідну особливість: полонених чоловіків змушували виконувати важкі роботи, а потім убивали, жінок і дітей залишали прислугою. Євреї-боржники мусили бути рабами впродовж семи років, після чого їх відпускали. Вічними рабами залишалися євреї, яких жерці визнали злочинцями. Можна було продатися в рабство, але тільки на термін життя володаря.

У 935 р. до н. е. (після смерті Соломона) у державі стався розкол і утворилися два рабовласницьких царства — **Ізраїльське** та **Іудейське**. Саме тоді відбулося й формування іудейської релігії. На перше місце виступає віра в єдиного бога — Яхве, бога племені Іуди (від цього й назва релігії — іудейська). Бога Яхве уявляли в образі бика, його оточували боги різних рангів. Виник міф про те, що євреї колись перебували в Єгипті в полоні, а Яхве допоміг їм вийти звідти, бо вони є улюбленим народом Бога. *Шанування єдиного Бога наводило єврейський народ на думку про необхідність підкорення всіх єдиному володарю на землі — своєму цареві.*

4. Рух пророків

Пророками називали людей, які навчали доброчинності, проповідували Божу істину. До них приходили за порадою та вирішенням спірних питань. Пророки на ім'я Амос, Іешая, Ієремія та інші залишили нащадкам мудрі поради, вислови, повчання.

Ці великі вчителі боролися за рівність людей, проти експлуатації, в ім'я вищих законів моралі, пояснювали людям причини зла та несправедливості. Звичайно, пророки не могли своїми повчаннями подолати неправду та пригноблення, але вони давали знедоленим людям надію на краще життя в іншому світі.

Пророки закликали визнати бога Яхве єдиним богом єврейського народу. Усі нещастя євреїв, наголошували вони, від порушення Заповідей Божих. Пророки проповідували ще в Ізраїльському царстві, напередодні його знищення у VIII ст. до н. е., і продовжували це робити в Іудейському царстві до 586 р. до н. е.

5. Палестина під іноземним пануванням

Основним заняттям населення Північної Палестини було землеробство, Південної — скотарство. Селяни жили общиною. Рабство в Палестині було, але не проявлялося в таких брутальних формах, як в інших народів. Рабів вважали членами сімей, їхні права обмежувалися певними законами. Наприклад, раб-євреї мав служити своєму господареві сім років, а потім власник відпустив його на волю.

Пізніше простий землеробський устрій життя значно змінився, бо розвинулася торгівля. Раніше ізраїльтяни були переконані, що торгівля — негідна справа, якою займалися лише фінікійці, що «тримали в руках неправильні ваги та любили прибуток».

Але вже за часів Соломона почали заохочувати торговців, споряджали каравани, комерційні судна до далеких країн самостійно чи за допомогою фінікійців. Це сприяло зростанню міст. Значна частина населення була охоплена торговельною діяльністю. З'явилося **лихварство** (позичання грошей під відсотки).

Зростала різниця між багатими та бідними. Багатії будували собі будинки з тесаних каменів, жили в розкоші.

Як уже зазначалося, по смерті Соломона Ізраїльське царство розпалося на Ізраїль та Іудею. Це послабило обидві держави, які постійно ворогували між собою. З цієї причини Єгипту вдалося здолати в X ст. до н. е. Іудею та Ізраїль, а у VIII ст. до н. е. Ассирія знищила Ізраїльське царство та завдати поразки Іудеї.

У VI ст. до н. е. вавилоняни на чолі з царем Навуходоносором захопили Єрусалим, зруйнували його, а жителів забрали в рабство. За звичаєм того часу, полонені євреї були розселені по всій території Перської держави — тобто по всіх містах Дворіччя.

У 538 р. до н. е. цар Кір після перемоги над Вавилоном дозволив євреям повернутися на батьківщину. Було відновлено зруйнований храм Яхве.

Проте більшість єврейського народу залишилася жити на чужині і лише невелика частина повернулася на рідну землю. Історики стверджують, що на початку нашої ери тільки в Римській імперії жило 4–4,5 млн євреїв, тоді як у самій Палестині, що також входила до складу Римської імперії, їх залишалося не більше одного мільйона.

-
1. Чому Біблія є важливим джерелом історичних знань?
 2. Про історію яких народів ми можемо дізнатися з Біблії?
 3. Як і коли утворилася держава єврейського народу?
Як вона називалася?

-
4. Назвіть головне заняття стародавніх євреїв.
Чому вони обрали саме його?
 5. Поясніть терміни *пророк*, *лихварство*, *Ханаан*.
 6. Що сприяло зростанню єврейських міст?

-
7. Які групи населення були в Ізраїльсько-Іудейському царстві?
 8. Яка система рабства була в стародавніх євреїв?
Чим відрізнялося становище рабів в Ізраїльсько-Іудейському царстві від інших країн?

9. Коли і чому загинули царства стародавніх євреїв?
10. Яка доля Ізраїльсько-Іудейського царства після смерті царя Соломона?

-
11. Пригадайте, які біблійні оповідки вам відомі.
Розкажіть ті з них, які сподобалися найбільше.
 12. Що спільного було в стародавніх євреїв і фінікійців?
 13. Що, де і коли ви чули про Біблію, окрім як на уроках історії?

§ 16. Халдейське царство

Покажіть на карті територію Ассирії. Якою була її зовнішня політика? Чому ця держава загинула?

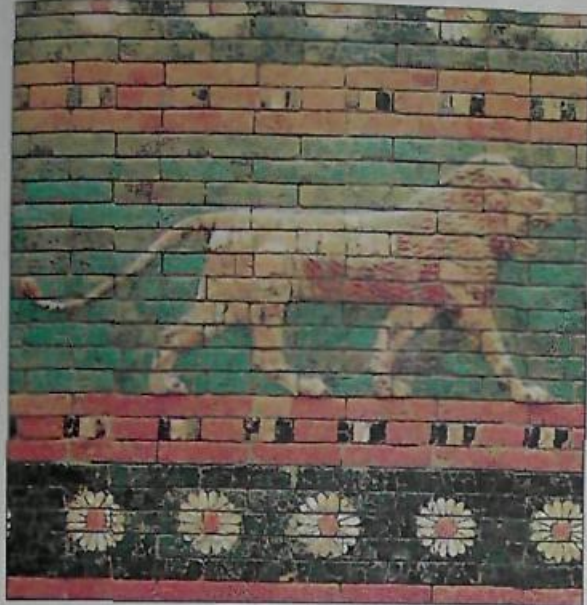

1. Утворення Халдейського царства

Останнім великим ассирійським царем був Ашшурбанапал (669–631 рр. до н. е.). Після його смерті почався розпад Ассирії на окремі області. На той час у Вавилонії набирають сили аморейські племена халдеїв. І поступово країну починають називати Халдейським царством. На чолі з Набопаласаром халдеї зламали військовий опір Ассирії. Наступний цар Вавилону Навуходоносор II (605–562 рр. до н. е.) захопив Сирію, Палестину та Іудею, забравши в полон до Вавилонії тисячі євреїв. За допомогою мідійців Навуходоносором вдалося відбити загрозу скіфської навали. Йому довелося багато воювати із сильною Єгипетською державою. Згодом між Єгиптом і Халдейським царством було укладено мирний договір. Пізніше Навуходоносор посадив на єгипетський трон свого родича. Столиця Халдейського царства Вавилон переживав розквіт господарського та культурного життя.

2. Розбудова Вавилону

За біблійною легендою, царю Навуходоносором приснився сон. Він побачив колоса — велику потвору, яка мала золоту голову, груди й руки — срібні, живіт і стегна — мідні, коліна — залізні, а ноги — глиняні. Раптом уламок скелі розбив

Дорога процесій. Фрагмент

Ворота богині Іштар

ноги колоса. Цар прокинувся й скликав жерців, які розтлумачили сон, пророкуючи загибель Вавилону. Мабуть, саме тоді цар звелів укріпити столицю.

Місто було оточено міцними стінами, завдовжки 18 км, та 360-ма сторожовими вежами. Було споруджено головні *Ворота богині Іштар*, за якими в серце міста вела *Дорога процесій*. Дивовижний вигляд мали висячі сади Семіраміди. Їх було розташовано на східчастих терасах, від чого здавалося, ніби вони піднесені в повітря (саме тому їх називали «висячими»). Ці сади були подарунком царя дружині — лідійській принцесі Амітіді.

Після смерті Навуходоносора через певний час (у 556 р. до н. е.) царем став Набонід. Йому вдалося зміцнити становище Вавилону, але ненадовго.

3. Завоювання Вавилонії персами

У середині VI ст. до н. е. на Вавилон рушили перські війська на чолі з Кіром II. Його військо було створене на зразок асирійського, кіннота і лучники не знали собі рівних. Єгипет не прийшов на допомогу Набонідові, і Вавилон залишився наодинці перед жорстокими завойовниками. Війська Кіра оточили місто. З'ясувалося, що люди, яких силоміць переселили колись із рідних земель на окраїни **Нововавилонського** (Халдейського) царства, не хотіли захищати столицю. Вони сподівалися, що перси відпустять їх на батьківщину. Так згубно позначилася на долі Халдейського царства загарбницька політика. Навіть вавилонська знать бажала бачити своїм царем Кіра II. Жерці-зрадники відчинили йому ворота, сподіваючись отримати підтримку своєї влади над народом. *Вавилон став столицею Перської держави.*

Стародавня карта Вавилону

В одному з міфів ідеться про те, що останній цар Вавилону Набонід (Балтазар) під час облоги, коли жителі міста голодували, постійно бенкетував із придворними, щоб притамувати свій страх перед персами. Під час одного з таких бенкетів усі побачили, як у повітрі чиясь рука написала на стіні слова: «Злічений, зважений та відданий персам» (м'єне, т'єкел, ве персін). Перелякані вельможі не збагнули змісту цих зловісних слів. А тим часом перси вже ввійшли в місто й вели бої на вулицях.

Гробниця Кіра II Великого

Кір II зберіг Вавилонське царство в старих кордонах. Воно ввійшло до складу Перської держави. Пізніше вавилоняни, за правління Дарія I, двічі повставали проти перського володарювання. Син Дарія I, Ксеркс, знищив Вавилонське царство й роздав його землі своїй знаті та перським селянам. У 331 р. до н. е. Вавилон завоював Александр Македонський і зробив місто своєю столицею. Після смерті царя за Вавилон сперечалися його спадкоємці. Тривалі війни між ними завдали місту багато шкоди. У 126 р. до н. е. його остаточно зруйнували парфяни. Покинутий жителями, Вавилон перетворився в руїну, засипану піском.

Але ми з вами знаємо, що під цим піском знаходяться руїни міста, яке кілька століть тому було найбільшим і найславетнішим у всьому світі. Каміні під пагорбами — це стіни будинків і вулиць, які бачили великих правителів: Навуходоносора, Кіра II, Дарія I та Александра Македонського. А зараз ми повернемося в час розквіту Вавилону — у VI ст. до н. е.

1. Хто і коли утворив Халдейське царство? Яка його друга назва?
2. Як на долю Халдейського царства вплинула його загарбницька політика?
3. Коли і ким було зруйновано Вавилонську державу?
4. Які біблійні легенди, пов'язані з Вавилоном, вам відомі?
5. Назвіть імена царів, які в різні часи правили Вавилоном.
6. Чому агресивні, загарбницькі держави рано чи пізно втрачають силу і підкоряються іншим завойовникам? Наведіть приклади з історії країн Передньої Азії.
7. Складіть план екскурсії «Вавилон — столиця квітучого й могутнього царства».

§ 17. Перська держава

У період найбільшої своєї могутності Перська держава охоплювала велику територію: Єгипет, Палестину, Ізраїль, Фінікію, Сирію, Халдейське царство, Ассирію, частину Індії. Частково територія, де утворилася стародавня Перська держава, сьогодні належить Ірану.

Офіційна назва країни	Столиця	Площа (км ²)	Населення	Державна мова	Грошова одиниця	Державний устрій
Іран (Ісламська Республіка Іран)	Тегеран	1 648 000	понад 65,6 млн осіб	перська (фарсі)	ріал	республіка

1. Природа і населення Іранського нагір'я

На схід від Вавилонського царства, у кількохстах кілометрах від берегів Тигра, ми бачимо гірські вершини — давно згаслі вулкани, які обмежують Іранське нагір'я. Іноді земля вибухає тут катастрофічними землетрусами. Дістатися до цієї суворой кам'янистої напівпустелі, що розкинулася на висоті близько 1300 м над рівнем моря, можна лише небезпечними козячими стежками. Посеред солончаків зрідка трапляються невеликі безстічні озера. Сухі й гарячі вітри шурхотять заростями прибережного очерету.

На цих непривітних землях поселився загадковий стародавній народ — арійці, які є предками багатьох сучасних народів. Шляхи й напрямки розселення арійців достеменно невідомі. Прибульці змішалися з корінним населенням. Життя зосередилось у нечисленних оазах. Річки в спекотну пору року пересихали. Ґрунти на Іранському нагір'ї вкрай неродючі, вода часто непридатна для пиття. Для розвитку землеробства тут будували зрошувальну систему.

Урешті тут утворилося кілька держав: Мідія, Персія, Лідія, Нововавилонське царство.

2. Утворення Перської держави

Персія підпала під владу Мідійського царства, яке започаткував Кіаксар. Його син Астіаг не був завойовником, він надавав перевагу полюванню та бенкетам. Дочку Мандану одружив із перським князем Камбізом. У такий спосіб Астіаг намагався владнати відносини з поневоленим перським народом. Син Мандани та Камбіза, Кір II, став згодом засновником Перської держави (550 р. до н. е.).

Кір II повстав проти діда (Астіага), переміг його у війні й узяв у полон. Панування мідян закінчилось.

Але Кір II не припинив завоювань. Він підкорив ще Лідійське царство в Малій Азії та зробив його царя Креза своїм підданим. Креза вважали найбагатшим поміж царів, про його багатство складали легенди.

Згодом настала черга Нововавилонської держави. За допомогою воєнних хитрощів Кіру II вдалося майже без втрат захопити міцно укріплений Вавилон.

ПЕРСЬКА ДЕРЖАВА

Крилатий бик

Він звільнив понад 40 тисяч полонених євреїв і дозволив їм повернутися додому. У 529 р. до н. е., під час походу проти масагетів Кір II зазнав поразки й загинув у битві. Його син, Камбіз II, відзначався лютою жорстокістю. Він підкорив і приєднав до Перської держави Єгипет, Парфію, Вірменію. Камбіз II наказав стратити полоненого єгипетського фараона, у храмів і жерців забрав усі землі, навіть заколов священного єгипетського бика Апіса.

Під час походу цар дізнався, що, скориставшись його відсутністю, у Вавилоні проти нього підняли повстання. У 522 р. до н. е. розлучений Камбіз II негайно виступив з військом у Межиріччя, але по дорозі несподівано помер.

АХЕМЕНІДІВ у VI–IV ст. до н. е.

3. Царювання Дарія I

Після смерті Камбіза II, у якого не було нащадків, на короткий час встановилося правління Гаумати, якого за змовою було вбито. Царем став ватажок заколотників Дарій із роду Ахеменідів (522–486 рр. до н. е.). Він придушив повстання вавилонян, підкорив своїй владі Іонію, знов приєднав до свого царства Лідію та Фрігію. Потім Дарій рушив походом проти скіфів, але зазнав невдачі й повернувся додому, ледь урятувавши військо.

За його правління було здійснено кілька реформ. Так, у 515 р. до н. е. Дарій розділив свою державу на сатрапії. Їхні управителі — сатрапи — мали повну владу в окрузі, відповідали за господарство й торгівлю, мали право карбувати гроші. Особливим обов'язком

ІОНІЯ — західне узбережжя Малої Азії, заселене греками, які заснували там свої колонії Мілет, Галікарнас, Смирна, Ефес.

САТРАПІЯ — область у давньому Ірані. Частина держави, якою керує царський намісник — сатрап.

Гвардієць із списом

ЕСТАФЕТА —
передача термінового
повідомлення гінцями
один одному.

Дарій I

сатрапів було збирання податків із населення. При сатрапах перебували писарі, підвладні цареві. Вони контролювали діяльність сатрапів.

По всій державі було збудовано чудові дороги, які добре охоронялися й мали особливу мережу поштових станцій. **Царська дорога** була головною. Станції на ній були розташовані через кожні три милі; для царських гінців завжди наготові тримали коней. Державні повідомлення та царські вантажі доправляли особливі гінці, які мчали верхи, передаючи свій вантаж один одному на поштових станціях — по **естафеті**.

Люди казали, що Дарій міг обідати у Вавилоні рибою, яку вранці зловили в Середземному морі. Столицю перенесли в Сузи, поблизу Вавилону та Персиди. Було створено особливу службу нагляду за сатрапами й усіма підданими, власне, таємну поліцію. Головний доглядач і «таємні посланці» вишукували незадоволених, підслуховували розмови людей, відтак доповідали про них начальству.

Головні резиденції царя знаходилися в Екбатанах, Сузах, Вавилоні та Персеполі. У кожному з цих міст Дарій жив протягом однієї пори року.

Перська держава за часів правління **Дарія I (522–486 рр. до н. е.)** значно зміцніла. Тому Дарій почав завойовувати навколишні землі. Як уже згадувалося, перси зазнали невдачі під час походу на скіфів. Греції, цієї маленької країни та її волелюбний народ, перське військо також не здобуло, хоча надзвичайно прагнуло цього. (Детальніше про війни між персами й греками ви дізнаєтеся, вивчаючи Стародавню Грецію).

Проте персам удалося завоювати частину островів в Егейському морі, вони підкорили Єгипет, північно-західну частину Індії.

Унаслідок завоювань Перська держава стала величезною імперією, яка простягалася від Іонічного узбережжя до Індії, від Чорного моря до Єгипту.

4. Загибель Перської держави

Величезна імперія, яка об'єднала під владою Персії велику кількість народів і держав, трималася на силі зброї. Заколоти, боротьба за владу, що точилася в столиці, знесилювали державу. Водночас казкові скарби перських царів, багатства сатрапів, високий рівень розвитку торгівлі й ремесел, розквіт міст робили цю імперію спокусливою для завойовників.

У IV ст. до н. е., під час правління царя **Дарія III Кодомана (336–330 рр. до н. е.)**, на Персію вирушив молодий македонський цар Александр — талановитий державний діяч і геніальний полководець. Його невелика армія була добре навчена

Битва Дарія III з македонцями

ІМПЕРІЯ – держава, створена з країн, підкорених державою-завойовницею.

МАКЕДОНІЯ – незалежне царство на Балканському півострові; посилювалося в IV ст. до н. е. за Філіппа II та його сина Александра Великого (Македонського).

ї озброєна, тоді як армія Дарія, незважаючи на чисельну перевагу, мала низькі бойові якості. Вона складалася з армій народів, поневолених персами, тож воїни неохоче билися за інтереси своїх гнобителів.

У кількох битвах із македонцями перси зазнали жахливого розгрому. Їхня армія почала танути на очах, воїни розбігалися. Урешті-решт, Дарія III усунули від влади та взяли під варту власні сатрапи. Коли виникла загроза колишньому цареві потрапити в полон до македонців, сатрап Бактрії Бес власноручно вбив Дарія.

Перська держава була завойована македонською армією й припинила своє існування. Вона стала величезною частиною новоутвореної держави Александра Македонського (детально про неї ви дізнаєтесь у розділі «Стародавня Греція»). По смерті Александра на території його держави утворилося кілька нових монархій на чолі з грецькими правителями.

1. Якою ви уявляєте Стародавню Персію?

Зіставте природні умови Перської держави та Палестини.

2. Як і коли утворилася Перська держава?

3. Розкажіть про реформи Дарія I. Розкрийте їхнє значення.

4. Чому перси постійно вели загарбницькі походи? Які країни вони завоювали?

5. Що таке імперія? Назвіть відомі вам імперії. Яка їхня доля?

6. Історична гра «Правління царів у Персії». Об'єднайтеся в групи й оберіть царя. У тій послідовності, як правили перські володарі, розкажіть про їхнє володарювання.

7. Чому македонці з невеликою армією спромоглися підкорити величезну Перську державу?

8. Поміркуйте, чому Дарію, після того як він став царем, довелося придушувати повстання проти нього. Як це свідчить про його владну політику? Про сутність Перської держави?

9. Чи хотіли б ви жити в Перській імперії? Чому?

§ 18. Культура та релігія народів Передньої Азії*

Дворіччя, як ви вже знаєте, це країна, де утворилися одна з найдавніших цивілізацій на планеті, нерівність між людьми, перші держави. Тут склалася не схожа на будь-яку іншу культура.

Шумерський народ створив власну систему писемності на основі малюнків. Писати доводилося на вогкій глині тонкими різочками. Від натискання на по-

КЛИНОПИС – писемність стародавніх народів Передньої Азії – клиноподібні знаки, які наносилися на глину або камінь.

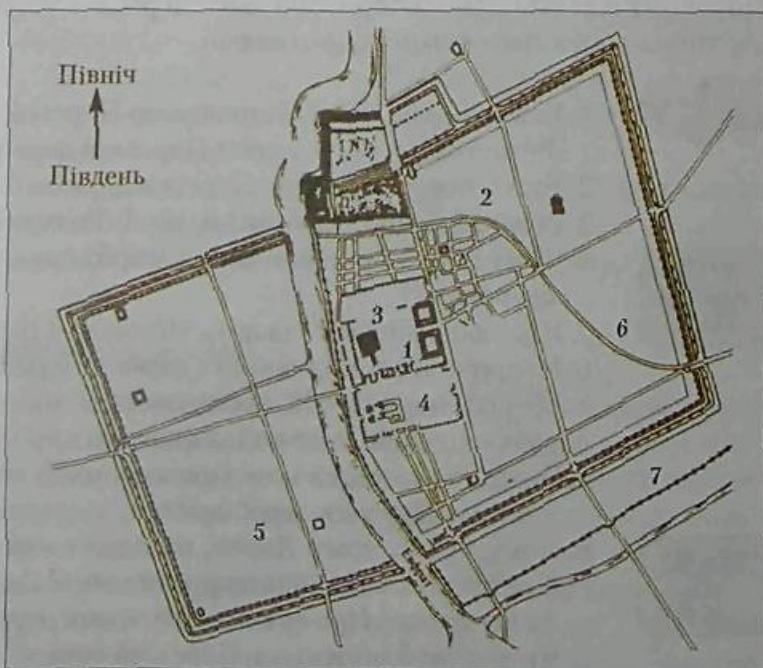

Зображення Гільгамеша з биком і птахом на жертівній посудині з каменю

верхню глини утворювалися риски, що нагадували клинець, тож первинні малюнки перетворилися на сполучення клинців. Ось чому сучасні вчені називають шумерську писемність «**клинописом**». Розгляньте зразки клинопису на наступній сторінці. Кожен малюнок зображував одне слово. Більшість народів Дворіччя запозичила цю писемність. Під час розкопок було знайдено бібліотеку Ашшурбанапала, у якій зберігалися глиняні таблиці з шумерськими написами. На них залишилися навечно відтворені літературні твори, наукові праці, історичні дослідження.

Наукові знання у Дворіччі також досягли високого рівня. Вавилоняни зібрали й поглибили наукові знання народів-попередників. Вони розумілися на геометрії та арифметиці. Ці науки сприяли досконалому оволодінню будівельною справою.

Місто Вавилон, наприклад, складалося з правильно розпланованих вулиць, його оточували могутні, міцно збудовані мури, що в плані нагадували прямокутник. Милували око дивовижні «сади Семіраміди» зі складною системою водопостачання, штучними водограями.

План Вавилону

1. Головний палац
2. Південний палац
3. Храмова вежа
4. Храм Мардука
5. Нове місто
6. Канал
7. Зовнішня міська стіна

РОЗВИТОК ПИСЕМНОСТІ В СТАРОДАВНІЙ ПЕРЕДНІЙ АЗІЇ

Значення слів	Первісне малюнкове письмо (бл. 3000 р. до н. е.)	Шумерські знаки (бл. 2800 р. до н. е.)	Давньо-вавилонські знаки (бл. 1800 р. до н. е.)	Ассирійські знаки (бл. 800 р. до н. е.)	Ново-вавилонські знаки (бл. 600 р. до н. е.)
людина, чоловік					
віл					
віслюк					
риба					
божество, небо					
день, сонце, світ					
колос, зерно					
рало, орати					
житло, дім					

Славетні ворота, названі на честь богині родючості Іштар, споруда священного храму — «зигурат» були гідною прикрасою міста, яке було чи не найбільшим і найпрекраснішим у світі на той час.

Під час розкопок Вавилону знайшли тексти шкільних підручників і «зошити». Це свідчить, що змалку жителі країни навчалися вести складні обрахунки: обчислювати площу поля, кількість урожаю, об'єм води в зрошувальній системі. Вавилонські астрономи спостерігали за зірками. Вони склали місячний календар, що складався з тижнів і днів, які поділялися на години та хвилини. Система числення у вавилонян ґрунтувалася на числі 60, а не 10, як у більшості сучасних народів. Медицина також сягнула у Дворіччі високого рівня.

Народи Дворіччя були язичниками. Їхні релігійні погляди передбачали обожування сил природи. Згідно із шумерськими міфами, світ утворили найдавніші боги Ан і Кі. Їхньою матір'ю була богиня океану Намму. Бог Енліл правив світом, а його молодший брат Енкі населяв гори, долини, ріки й моря живою природою, а надра землі — корисними копалинами. Богиня Нінмах створила з глини перших людей.

Вавилоняни вважали, що світ був створений Ансү — прабатьком усього суцього — та праматір'ю Тіамат. Але

«ЗИКУРАТ» — культова вежа в архітектурі Месопотамії.

Золота голова бика, прикрашена коштовностями

світ цей був непорядкований, у ньому панував **хаос**. Боги Ан, Енліль, Аншар та інші хотіли навести порядок, але Тіамат розлютилася. Її переміг наймолодший з богів — сміливий Мардук.

У цікаву літературну форму було втілено легенди та міфи про героїв. Хоробрий герой Адопа, цар Шумеру Етана пережили багато пригод серед богів і людей. Улюбленим героєм шумерів і вавилонян був Гільгамеш, син богині й людини. Він пережив чимало пригод, сперечався з богами у величі своїх діянь.

Культура Ассирії мала тісні зв'язки з культурами інших народів. Торгуючи й воюючи в різних куточках світу, ассирійці накопичували досвід, удосконалювали його, розвивали набуті знання. Особливо вони славилися знаннями з математики, біології, історії та географії. У Ніневії була найстаріша й надзвичайно оригінальна бібліотека. Започаткував її цар Ашшурбанапал. Тисячі глиняних книг були впорядковані за галузями науки.

Східні країни Малої Азії були сусідами грецьких міст Іонійського узбережжя. Мабуть, тому стародавні греки, а за ними й римляни змогли запозичити основні культурні досягнення Сходу та розвинути їх у своїй культурі. Одним із таких досягнень був алфавіт, створений фінікійцями. Система алфавіту була простою, значно легшою для вивчення порівняно з єгипетською та шумерською системами.

Узагалі, внесок народів Передньої Азії у світову скарбницю культурних надбань важко недооцінити. Якщо уявити світову культуру як розкішне перлинне намисто, то нитка, на яку нанизані передньоазійські культурні перлини, буде чи не найдовшою. Варто згадати писемність, системи числення, календар, архітектурні споруди, системи освіти, науки, а саме математику, медицину, географію тощо.

Можливо, людина ніколи б не полетіла в космос, якби колись вавилонські астрономи з вікон зикурату не спостерігали за небесними світилами, які вони називали «козлами» та «вівцями», якби не винайшли закони руху Сонця, Місяця, не осягнули явища затемнення.

Час не здатний стерти з пам'яті вдячних нащадків значимість культурних і наукових досягнень шумерів, вавилонян, аккадців, ассирійців, фінікійців, євреїв, персів. Сучасні іракські майстри відбудували копію висячих садів Семіраміди у своєму столичному парку. Як би далеко не пішло людство, але воно знову й знову оглядається на ті далекі, загадкові часи.

ХАОС —

безлад, відсутність
будь-якого порядку.

Східчаста башта-храм
Ура. Реконструкція

§ 19. Кіммерійці та скіфи на території сучасної України¹

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Рукопис
2. Кіммерійці
3. Скіфи
4. Геродот

- а) давньогрецький історик, «батько історії»;
- б) пам'ятка стародавньої писемності;
- в) кочовики, що витіснили кіммерійців на теренах Північного Причорномор'я;
- г) найдавніше (за письмовими джерелами) населення Північного Причорномор'я.

1. Кіммерійці

Землі України в північному Причорномор'ї — широкі, просторі степи. Вони дуже зручні для розвитку табунного, відгінного скотарства. Тому не дивно, що в IX ст. до н. е. на них розселились і надовго залишилися племена кочівників, які називались **кіммерійцями**. Про це свідчать стародавні рукописи. Найдавнішою писемною згадкою про кіммерійців стала «Одіссея» Гомера. Згодом про них писав грек Геродот, який, мандруючи в V ст. до н. е., потрапив до Стародавньої України.

Усі, хто згадували про кіммерійців, відзначали їхню войовничість. У походах вони діставались аж до Малої Азії. Головною їхньою силою була кіннота. Вершники були озброєні мечами, молотами, бойовими луками. Кіммерійці першими на землях України почали плавити залізо й робити з нього вироби.

Якщо ви уявите кіммерійця, то неодмінно побачите його воїном, який ніколи не розлучається з конем. Кінь був для кочівника товаришем, помічником і рятувальником у разі потреби. Але, надаючи перевагу скотарству, кіммерійці потроху навчалися й рільництву. Ці войовничі стародавні мешканці півдня України жили племенами, які об'єднувались у племінні союзи. На чолі державного об'єднання стояв цар. Панували кіммерійці в українських степах до VII ст. до н. е., поки зі сходу не прийшли скіфи.

¹ Вивчаючи матеріал цього параграфа, звертайтеся до карти, розміщеної на с. 19.

Зображення кіммерійського воїна на античній чорнофігурній амфорі

Зображення воїнів-кіммерійців на рельєфі

2. Скіфи: розселення та заняття

Ці степовики також були кочівниками. Вони спромоглися подолати опір кіммерійців завдяки своїй чисельності, єдності й організованості. Коли Геродот у V ст. до н. е. написав про скіфів, він вважав, що ті поділяються на **скіфів-орачів, скіфів-кочівників та царських скіфів**. Царські скіфи мешкали на берегах Азовського моря та в степовій частині Криму. Скіфи-орачі жили в лісостеповій

Золотий гребінь скіф'янки

Геродот про життя і звичаї скіфів розповідає так:

«...звуться вони кочівниками, бо в них немає хат, а живуть вони в кибитках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші — шестиколісні; вони цілком закриті повстю — цупким матеріалом, виготовленим з вовни, і зроблені подібно до будинків: одні з двома, інші з трьома відділами; вони непридатні ні для води, ні для снігу, ні для вітрів.

У ці вози запрягають по дві й по три пари безрогих волів, роги в яких не ростуть від холоду. У таких кибитках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи; за ними йдуть стада овець, корів і табуни коней. На одному місці залишаються стільки часу, доки вистачить трави для стад, а коли її не вистачає, переходять в іншу місцевість. Самі їдять варене м'ясо, п'ють кобиляче молоко».

зоні, переважно між Дністром і Дніпром. А скіфи-кочівники опанували степи Подніпров'я. Свої поселення вони облаштовували на пагорбах, зручних для оборони, які були оточені земляними валами і ровами. Цей народ славився високою майстерністю ремісників. Особливо поширеним було ковальство, гончарство, ткацтво. Разом із залізом скіфи виробляли і бронзу.

3. Скіфо-перські війни

Як і всі кочові народи, скіфи були дуже войовничими. Кочівники-скотарі шукали нових пасовищ, нових територій. Вільних земель на той час ставало чимдалі менше, тому їх здобували, відбираючи в слабших сусідів.

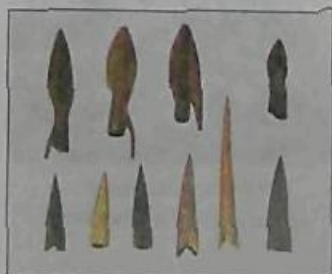

Скіфські лучники

У стародавніх історичних рукописах згадується про війни перських і македонських царів проти скіфів. Приблизно в 513 р. до н. е. перський цар Дарій I пішов на скіфів, щоб прокласти новий шлях у Середню Азію. Перси заглибилися в безмежні степи Північного Причорномор'я й відчули, що потрапили в скрутне становище.

Скіфи вжили тактику партизанської війни. Вони уникали відкритого бою, натомість стрімко нападали невеликими загонами на окремі підрозділи й завдавали великих втрат прибульцям. Переслідувати скіфів було особливо небезпечно — вони майстерно володіли прийомом «скіфський постріл» — вершник винускав у переслідувачів стрілу на скаку коня.

Найбільші втрати перси мали саме під час переслідування скіфів. Похід персів зазнав поразки. Армія, страждаючи без води та їжі, ледве врятувалася.

Вістря для стріл із бронзи та кістки

4. Велика Скіфія

Скіфи міцно утримували свою територію на північ від Чорного моря. Геродот розповідає, що вони жили від ріки Істр (Дунай) на заході і далеко за озеро

Скіфський курган

Меотіда (Азовське море) на сході. На півночі їхні землі простягалися до Десни. Скіфи постійно воювали і жили за рахунок здобичі, часто втручалися в боротьбу між державами Малої Азії. Скіфські воїни-кочівники відзначалися жорстокістю в бою. Головною ударною силою була кіннота. Наприкінці VI ст. до н. е. у скіфів сформувалася держава, розквіт якої припадає на IV ст. до н. е. за часів правління Атея. Зберігалася скіфська держава до III ст. н. е., аж поки її не знищили готи.

Про могутність царської Скіфської держави свідчать **кургани**. Це поховання як бідних, так і багатих скіфів. Бідних скіфів ховали в ямах, насипаючи зверху невисокий насип. За звичаєм, у могилу клали гончарні вироби, зброю, приносили в жертву вівцю. Вождів, царів, їхніх родичів ховали в склепах, над якими насипали курган.

Геродот описує поховання, при якому тіло померлого спочатку бальзамували, відтак возили по інших племенах і поселеннях. Усі плакали та робили на своєму тілі рани, співчуваючи горю. Лише після цього небіжчика ховали. У могильний склеп поміщали жертв — рабів, конюха, частину найкращих особистих речей померлого багатого скіфа.

За тисячу років життя скіфів у степах Південної України поховальних курганів виросло чимало. Вони — деталь пейзажу нашого краю.

5. Духовний світ скіфів¹

Тисячу років скіфи постійно з кимось воювали: кіммерійцями, фракійцями, сарматами, греками, сирійцями... Воїн-скіф мав випити кров першого вбитого ним ворога, інакше його не вважали скіфом і не допускали до святкової ритуальної учти.

Мудрі греки першими збагнули, що перемогти войовничих скіфів — марна справа. Зауваживши високий художній смак цього народу, греки вирішили

КУРГАН — насип над стародавньою могилою.

СКЛЕП — закрите підземне приміщення, у якому знаходяться труни з померлими.

Скіфські амфори

¹ У тексті використано матеріали з книги Д. Степовика «Скарби України».

«приручити» скіфів силою... мистецтва. І це, мабуть, уберегло квітучу Елладу від скіфських мечів, кинджалів, бойових сокир.

Ознайомившись із давньогрецьким мистецтвом, скіфи й собі зажадали зобразити своїх богів так само витончено й досконало, як це робили греки.

У 1971 р., досліджуючи скіфське царське поховання у велетенському кургані Товста Могила, археологи на чолі з Б. Мозолевським знайшли чимало золотих прикрас царя, цариці-скіф'янки, охоронців, слуг, яких поховали разом з володарем. Учені пов'язують ці скарби з IV ст. до н. е. і зокрема з добою царя Скіфії Атея.

Серед знахідок є золота **пектораль** (нагрудна прикраса). Вона складається з трьох частин, з'єднаних смужками рослинного орнаменту. Рослини ніби розділяють жорстокі епізоди з життя тварин і мирні картини людського світу.

Верхня частина пекторалі відображає побутові сцени. У центрі двоє чоловіків чи то дошивають, чи то латають одягину — щось на зразок короткої кожушини. Праворуч — кобила з лошам, корова з телям, вівця, коза з козеням, птах, що злітає. Привертає увагу постать юнака. Підібгавши під себе ноги, він доїть вівцю. Ліворуч — ті самі тварини з молодим приплодом, а юний скіф затикає амфору з молоком жмутком трави: так зберігали молоко від швидкого скисання.

У нижній частині відтворено жорстоку боротьбу травоядних тварин із хижаками. Особливо вражає битва коней із грифонами, напад лева і леопарда на кабана й оленя, погоня псів за зайцем.

ПЕКТОРАЛЬ

(від латин.

«пектораліс» —

нагрудний) —

прикраса, яку носили

вищі правителі: фараони,

римські імператори,

скіфські правителі.

Пектораль з кургану
Товста Могила
(Дніпропетровська обл.).
Маса 1150 г,
діаметр — 30,6 см

Історики пов'язують зображення на пекторалі з новим роком, хоча це й суперечить нашим уявленням про новорічні свята й обряди. Але не забуваймо, що йдеться про сиву давнину. Новий рік починався тоді не 1 січня, а у весняне рівнодення — наприкінці березня, коли все живе дихало весною.

Двоє скіфів лаштують не просту кожушину, а «священний одяг» для новорічної церемонії. Навколо них — вервечка домашніх тварин із приплодом: телята, лошата, козенята, які щойно з'явилися на світ, бо, за одвічним інстинктом, худоба дає приплід якраз на порозі весни.

Про цю чудову пору року нагадують і молоденькі тужаві листочки, стебельця, «вусики», квіти на середній частині пекторалі.

Але чому ж у нижній її частині зображені хижаки? Що в цій сцені новорічного, весняного? Виявляється, що, за уявленнями скіфів, так навесні оновлюється й очищується природа: поява молодняка супроводжується винищенням у тваринному світі старих і кволих тварин.

Що ж відомо про вмільця, геніальний витвір якого майже через 2400 років після створення став сенсацією? Ми не знаємо ані його імені, ані фактів з життя, бо всі вони загубились у глибині століть. Однак можемо дещо сказати про його творче обличчя, майстерність, походження. Можливо, це був скіф, який досконало знав міфологію, звичаї та обряди свого народу. Майстер дотримується всіх законів гармонії, тому кожна деталь вражає викінченістю і співзвучна з творами грецького мистецтва тієї доби, зокрема зі скульптурними прикрасами на фронтонах афінських храмів.

Узагалі, царські кургани з усіма скарбами називають священним символом Великої Скіфії. Усю країну, де жили скіфи, греки назвали «Велика Скуфь», або «Скіфія».

Ми ще повернемося на ці землі. А тепер попереду нові пригоди.

Фрагменти
скіфської пекторалі

1. Назвіть час розселення на теренах України кіммерійців і скіфів.
2. Як називали державне утворення скіфів?
3. Знайдіть на карті місця, де жили кіммерійці та скіфи.
4. Що таке *курган*, *пектораль*, *склеп*, *скіфський постріл*?
5. Розкажіть про скіфо-перські війни.
6. Що справило на вас особливе враження в описі поховального обряду скіфів?
7. Уважно розгляньте пектораль. Опишіть за малюнком заняття скіфів.
8. Ви — давній ювелір. Вам потрібно виготовити прикрасу для скіфського царя. Що ви виготовите, як прикрасите коштовну річ?

Вузлики на пам'ять: «Передня Азія»

НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВИ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

Назва	Хронологічні межі (від розквіту до занепаду)	Царі
Давньовавилонське царство (Вавилонія)	XXII ст. до н. е. — XVIII ст. до н. е.	Саргон Стародавній, Хаммурані
Ассирія	XIV ст. до н. е. — VII ст. до н. е.	Тіглатпаласар I, Тіглатпаласар III
Фінікія	II тис. до н. е.	
Давньоєврейське царство	XIII ст. до н. е. — X ст. до н. е.	Саул, Давид, Соломон
Халдейське царство (Нововавилонське)	VII ст. до н. е. — VI ст. до н. е.	Навуходоносор, Набонід
Перська держава	VI ст. до н. е. — IV ст. до н. е.	Кір II, Дарій I, Ксеркс, Дарій III

КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ НАРОДІВ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

Країна	Письмо	Досягнення	Архітектура, скульптура
Дворіччя	клинопис	арифметика (таблиці множення), геометрія, астрономія (закони обертання Сонця, Місяця), система обрахунку часу, календар, винайдення коlesa, медичні знання, література (гімни, епічні поеми, елегії)	храм Зикурат, висячі сади Семіраміди, ворота Іштар
Фінікія	алфавіт	хімія (виготовлення скла, винайдення пурпурової фарби), географія (карти, схеми), кораблебудування, торгівля	
Ассирія	клинопис	торгівля, військове мистецтво	бібліотека Ашшурбанашала

ПРИЧИНИ ЗАГИБЕЛІ ДЕРЖАВ У ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

Перська держава	1) трималася на силі зброї; 2) часті заколоти населення; 3) боротьба за владу в столиці; 4) напади завойовників на міста з високим рівнем розвитку торгівлі й ремесел.
Вавилонія (Халдейське царство)	1) слабкість вавилонської армії, влади; 2) відсутність союзників; 3) відсутність внутрішньої єдності в суспільстві.
Давньоєврейське царство	1) розпад держави по смерті Соломона; 2) ворожість між державами.
Карфаген	1) суперечки з Римом за панування на Середземному морі; 2) загарбницька зовнішня політика.

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЇ НАРОДІВ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

Народи	Форма релігії	Боги
Шумери	Язичництво	богиня Іштар, боги Енліль, Ан, Кі, Намму, Енкі, Нінмах
Ассирійці		богиня Ашшур
Вавилоняни		Ансу, Тіамат, Ан, Енліль, Аншар, Мардук, богиня Іштар
Євреї	Монотеїзм	бог Яхве

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ГОСПОДАРЮВАННЯ НАРОДІВ ДВОРІЧЧЯ

землеробство	садівництво	городництво	іригаційна система	торгівля

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Закони Хаммурапі проголошували, що:

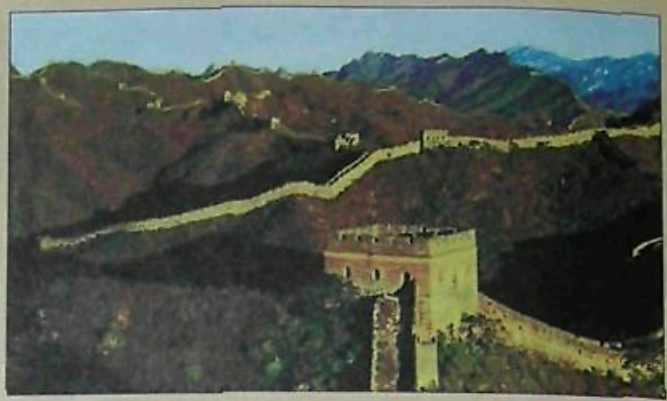
- за посягання на життя чи власність людини — кара, яка була тим жорстокішою, чим потерпілий був багатшим;
- якщо раб протестував проти свого становища, йому відрізали вухо;
- дозволялися шлюби рабів та вільних людей, спільні діти яких народжувалися вільними;
- борг дозволялося прострочувати, замінити срібло іншими цінностями, заборонялося забирати в рахунок боргу сад, поле та врожай;
- продавців-шахраїв карали;
- заборонявся самосуд, кару призначав лише суд;
- якщо важко було встановити істину, здійснювали «божий суд»: кидали підозрюваного в річку. Якщо людина випливала, вважали, що вона невинна, якщо тонула — на те була божа воля;
- якщо людина за несплату боргів потрапила в рабство, вона мусила залишатися рабом протягом трьох років, на четвертий рік її відпускали.

Стовп із законами Хаммурапі

КІММЕРІЙЦІ ТА СКІФИ

Кімерійці	IX–VII ст. до н. е.	кочівники
Скіфи	VII ст. до н. е. – III ст. н. е.	скіфи-орачі, скіфи-кочівники, «царські скіфи»

У цьому розділі ви дізнаєтеся:

- коли виникли перші цивілізації в Індії та Китаї;
- хто такий цар Ашока, як за його правління розквітла держава в Індії;
- як будувалася Велика Китайська стіна, яку сьогодні видно з космічної орбіти;
- якою могутньою стала держава в Китаї за правління царя Цінь Шіхуанді;
- що таке варни і касти, яка між ними різниця, чому вони побутують в Індії до сьогодні;
- про давні релігії під назвою «буддизм» і «конфуціанство».

СТАРОДАВНІ ІНДІЯ і КИТАЙ

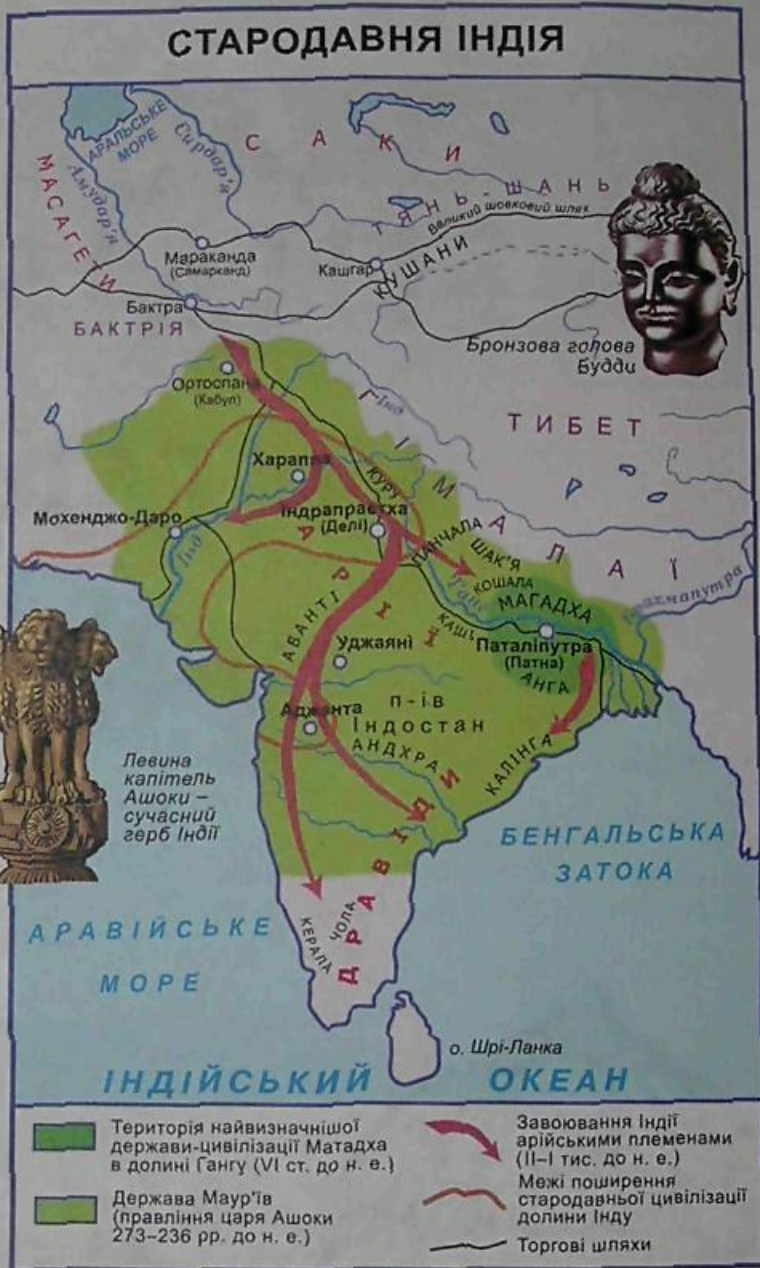
Про цю таємничу
далеку країну ви,
мабуть, уже чимало
чули...

Ну, хоча б на уроках
зарубіжної літератури
в п'ятому класі, коли
вивчали творчість
видатного англійського
письменника
Дж. Р. Кіплінга.

А скільки цікавих
мультиків і кінофільмів
створено про цю
стародавню країну!
Їх ми дивимось
в буденному житті.

Сьогодні ж,
подорожуючи в часі,
залишимо гостинні
степи Північного При-
чорномор'я й поплинемо
далеко на південний схід.

Там, у Південній Азії,
за найвищим у світі
Гімалайським хребтом
розкинувся великий
півострів Індостан,
омитий хвилями
Індійського океану...

ІНДІЯ СЬОГОДНІ

Офіційна назва країни	Республіка Індія
Столиця	Делі
Площа	3,3 млн км ²
Населення	понад 1,027 млрд осіб
Державна мова	хінді та англійська
Грошова одиниця	індійська рупія
Державний устрій	республіка

§ 20. Стародавня Індія

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Кунжут

2. Бавовник

3. Осілий

4. Бронза

5. Залізний вік

6. Предметні гроші

- а) предмети, що позначають вартість товару, підлягають обміну одні на одні та на будь-який товар (камінці, рідкісні мушлі, шкури тварин, худоба, зерно тощо);
б) сплав міді з оловом, алюмінієм та іншими металами;
в) історичний період, хронологічні межі якого 1200–700 років до н. е.;
г) народ чи плем'я, що постійно живе на певній території;
г) південна трав'яниста рослина, з насіння якої добувають олію;
д) рослина з насінням, вкритим пухнастим волокном, з якого виробляють пряжу.

1. Природно-географічні умови Індії

Земля на півострові Індостан майже всюди рівнинна, багата на родовища міді та заліза. Вона зрошується двома великими ріками — **Інд** і **Ганг**, долини яких розташовані на північному заході та північному сході півострова. Територія Індії взагалі густо помережена невеликими річками (Годоварі, Нормада тощо).

Клімат у цій країні дуже сухий на північному заході й теплий та вологий на півдні, оскільки високі Гімалайські гори стримують натиск північних вітрів.

Заболочені річкові долини густо поросли заростями дерев'янистих рослин — джунглями. Тут завжди водилося чимало хижих тварин — вовків, ведмедів, тигрів, пантер, отруйних змій, комах тощо. Дуже вдало змалював природу джунглів, повадки її мешканців Дж. Р. Кіплінг у своїй «Книзі джунглів».

Першими ж цей світ чарівної та щедрої природи освоїли землероби.

2. Найдавніша цивілізація в долині Інду

На північному заході півострова Індостан у долині великої ріки Інд у III тис. до н. е. утворилася міська цивілізація з розвиненими ремеслами, торгівлею, містами.

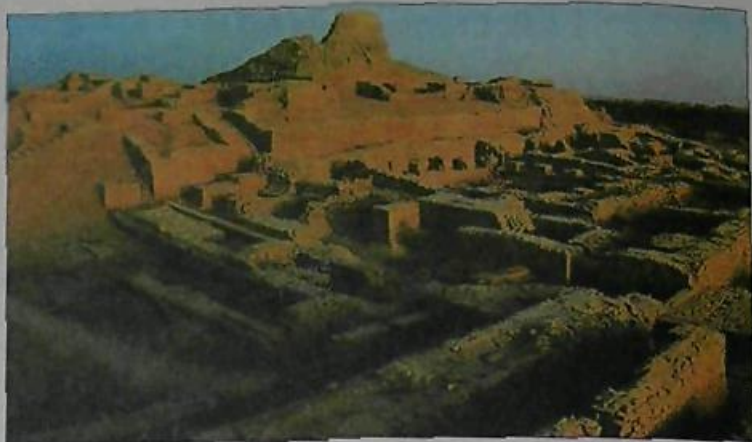
Корінне населення Індії називають **дравідами**, від них походить назва періоду історії Індії — **дравідійський**.

Дравіди займалися землеробством і скотарством, вирощували пшеницю, ячмінь, кунжут, дині, фініки, бавовник. Тут жили та працювали перші у світі ткачі та прядильники. Скотарі розводили овець, свиней, буйволів, приручили слонів.

Археологи знайшли в долині Інду залишки величезних міст — **Мохенджо-Даро**, **Харappa**, **Рунar**, **Рангур**.

У центрі міст, на платформах, складених з обпаленої цегли, містилися квартали багатіїв. Посеред Мохенджо-Даро знайдено велику священну купальню,

ІНДСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ —
інша назва — харапська,
за назвою міста Хараша.

Руїни Мохенджо-Даро

що призначалася для купання й обрядового омивання. Окрім цього, місто мало мережу водопостачання та каналізацію.

Цивілізація була названа **індською** на честь ріки Інд. Вона мала високий рівень розвитку культури та техніки. Була тут також своя система писемності, яку, на жаль, поки що не вдалося розшифрувати. Ремісники володіли мистецтвом обробки міді та бронзи, виготовляли вишуканий глиняний посуд, у величезних глиняних глеках і діжках зберігали вино, олію та зерно. **Індська** цивілізація належить до типу цивілізацій річкових долин, як єгипетська та шумерська.

3. Прихід аріїв. Поява цивілізації в долині Гангу

Коли в XV ст. до н. е. з Іранського нагір'я в долину Інду спустились арійські переселенці-кочівники, вони побачили залишки квітучих міст. Археологи не можуть з'ясувати, чому загинула індська цивілізація, яка зникла в XIX–XVIII ст. до н. е.

Арійський народ був об'єднаний у союз дев'яти племен. Спілкувалися мовою **санскрит**. Вождем племені називався **раджа**. Головним було плем'я бхаратів. Вождем усього союзу був **магараджа**. Господарчий обмін перебував у них на рівні **обмінної торгівлі**. Вартість товарів арії вимірювали кількістю голів худоби.

САНСКРИТ —
літературна
давньоарійська мова,
що вживалась
у Стародавній Індії.

ОБМІННА ТОРГІВЛЯ —
обмін товарами через
посередництво
предметних грошей.

«БЛАГОРОДНІ» —
так називали себе арії.

Арії ввібрали надбання індської міської цивілізації, звичаї та культуру, заняття землеробством тощо. Через певний час серед аріїв, які жили в долині Гангу, утворилася державність. Місцеві раджі стали правителями держав, поступово перетворивши свою владу на спадкову. Общинний уклад аріїв робив почесним землеробство — заняття **«благородних»**. Здебільшого землероби вирощували рис, збираючи три-чотири врожаї на рік. Корінним жителям заборонялось обробляти землю. Вони були приречені жити за межами поселень, наймитувати або заробляти ремеслом.

Безправних людей було більше, ніж вільних. Через це общини аріїв мали переважно військову організацію, для того щоб утримувати в покорі корінне населення.

4. Господарське та повсякденне життя

Наприкінці II тис. до н. е. в суспільстві аріїв поступово відбувся перехід до залізного віку. Поширення залізних знарядь праці дало змогу збільшити площу орних земель. Цьому сприяло й осушування одних земель і зрошування інших. У долині Гангу розвинулося господарство, поширилося ремесло. Тут, як і в долині Інду тисячу років тому, виникають красиві міста, створюється висока культура.

До приходу в Індію арії були кочовими скотарськими племенами, тому головним багатством вважали велику рогату худобу. Нею і розраховувалися, бо гроші ще не були винайдені, тобто мала місце обмінна торгівля. Про таку форму торгівлі ви вже дізналися, вивчаючи первіснообщинний лад (§ 5, пункт 3).

На нових землях арії перейшли до осілого господарювання, ставши землеробами. Корінне населення було частково знищене чи перетворене на рабів і слуг. Для правителів споруджувалися нові міста-резиденції, які були захищені земляними валами та дерев'яними огорожами. Але порівняно з містами, у яких колись жило корінне населення, резиденції були простими та скромними. Арії застосовували нові способи виробництва, бронзову зброю та бойові колісниці.

Рабами розпоряджалися як майном, ними ставали бранці-полонені. У рабство могли потрапити також збіднілі селяни. Траплялося, що незаможні сім'ї продавали в рабство своїх дітей. Ще давалися взнаки відголоски первіснообщинного ладу. Важливе місце посідала община, як і в інших суспільствах Стародавнього Сходу.

Але держава склалася тут не у вигляді союзу общин, як у Межиріччі, а була союзом окремих князівств, створеним із метою захисту від ворогів.

Зовнішня торгівля розвивалася краще за внутрішню. Це привело до встановлення загальної системи мір і ваги, розвитку грошей у вигляді карбованих монет, системи захисту торгових шляхів.

Ступа (споруда для зберігання релігійних цінностей або увічнення певної події) і ворота в м. Санчі

КНЯЗІВСТВО — територія, якою управляє князь — голова роду, племені або союзу племен.

5. Держава Ашоки

Об'єднання аріїв у велику державу розпочалося при **Чандрагупті** з роду Мауріїв у **IV ст. до н. е.** і завершилось у **III ст. до н. е.** за правління його сина **Ашоки**. Опорою царя була армія. Давньогрецькі історики стверджували, що

Так за часів Ашоки оздоблювали колони

Чандрагупта мав військо, яке налічувало до 600 тис. піших воїнів і до 30 тис. кінноти. Сучасні вчені схиляються до думки, що кількість воїнів-арійців дуже завищена. Для державних потреб і утримання армії цар збирав великі податки з населення — одну шосту частину врожаю.

Державною релігією в царстві Ашоки став буддизм (одна з найдавніших світових релігій), який переконував віруючих у необхідності коритися владі, бути шанобливим до сильного, уникати гріха, дбати про чистоту думок.

І все ж створити сильну державу Ашока не спромігся. Після його смерті почався розпад царства. У 187 р. до н. е. останнього правителя з династії Мауріїв було вбито під час заколоту.

- Охарактеризуйте природні умови Стародавньої Індії.
- Яка цивілізація в Індії була найдавнішою? Який народ її заснував?
- Охарактеризуйте харапську цивілізацію.
- Назвіть найвідоміших правителів Індії.
- Укажіть на карті найбільші центри індської цивілізації, напрямок переселення арійських племен до Індії, терени держави Мауріїв.
- Поміркуйте, чому найдавніші цивілізації на планеті утворилися в долинах великих річок.
- Розгадайте кросворд (перемалювавши його в робочий зошит). Дайте визначення слову у виділеному рядку.

- Назва річки, від якої походить назва цивілізації.
- Густі, важкопрохідні заболочені вічнозелені ліси.
- Корінне населення Стародавньої Індії.
- Правитель стародавньої держави в Індії з роду Мауріїв.
- Давньоарійська мова.
- Хижа тварина родини котячих, персонаж твору Дж. Р. Кіплінга «Книга джунглів».
- Одна з двох найбільших річок Індії.
- Голова роду, племені або союзу племен.

§ 21. Релігія та культура Стародавньої Індії

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Суспільство

2. Смоківниця

3. Лотос

4. Скульптура

а) південна водяна рослина родини лататтевих із великими красивими квітками та їстівними плодами;

б) сукупність людей, об'єднаних певними (господарчими, політичними тощо) відносинами та спільною територією;

в) вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну форму;

г) плодове дерево з дуже солодкими плодами.

1. Найдавніші культу. Варни

Найдавнішими джерелами наших знань з історії Стародавньої Індії є «**Веди**» — збірка священних гімнів, наспівувань жертвних молитов. Це слово споріднене старослов'янському «відати», тобто знати. Як свідчать дослідники, найдавніша збірка літературних текстів — **Ригведа** була створена на півночі Стародавньої Індії.

Вірування аріїв мали спільне коріння з релігією індоєвропейців, особливо слов'ян і германців. Ім'я бога сонця **Санг** дуже схоже на германське Сонт; бога вогню **Агні** — до слов'янського «огонь», ім'я бога ночі **Кош'я** нагадує слов'янське Кошій.

Дєви, за уявленнями аріїв, жили на небесах, їм приносили в жертву священних тварин, м'ясо яких спалювали на жертвниках. Вважалося, що боги живляться димом від жертвального м'яса і за це посилають багатства тим, хто їх ушановує.

Згодом ведична релігія привела до виникнення в VI–II ст. до н. е. нової релігії — **брахманізму**.

Головний бог Брахма поділяв людей на нерівні групи, надавши кожній з них заняття на все життя.

Із власних вуст **Брахма** створив жерців — **брахманів**, які здійснювали жертвоприношення, спілкувалися з богами та зверталися до людей від їхнього імені.

Із рук своїх Брахма створив воїнів — **кшатріїв** на чолі з царем.

Зі стегон Брахми були створені селяни, призначені все життя працювати на землі (**вайшії**); зі стоп — служники (**шудри**), найнижчі верстви населення.

Так склався поділ суспільства на **варни**, узаконений Ману в V ст. до н. е. Діти, згідно з цими законами, успадковували заняття батьків і все життя належали до тієї самої варни. Поділ на варни закріплював нерівність у суспільстві.

Боги брахманізму, **Вішну** та **Шива**, утілювали сили руйнування й охорони. Вішну як бог-охоронець завжди був присутній в оселях, щоб допомагати людям.

Шива — це володар тварин, джерело руйнівної сили.

ВЕДИ — найдавніші пам'ятки арійської релігійної літератури.

ДЄВИ — так індійці називали своїх богів.

БРАХМАНІЗМ — одна з релігій світу, що склалася на основі ведизму. Сьогодні її сповідують чимало людей.

ВАРНИ — замкнені стани, які різняться за своїм місцем у суспільстві.

Шива

ВАРНИ В СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ

брахмани-жерці

кшатрії (воїни)

вайшії
селяни-общинники, ремісники, торгівці

шудри
наймані робітники, слуги, раби

Брахманізм був релігією, яка освячувала й закріплювала нерівність між людьми, привчаючи їх до думки, що такий уклад створений одвіку богами і не варто його змінювати.

2. Кастовий поділ суспільства

З V ст. до н. е. в суспільстві Індії до поділу населення на варни додався також **кастовий** поділ.

Касті поділяли людей на професії. Якщо варн було чотири, то каст — кількасот. Варни визначали становий поділ суспільства, а касті регулювали навіть норми поведінки людей, визначали міцність порядку в державі.

КАСТА — суспільна група, яка має обмежену кількість і чітко визначений склад групи населення, утворені з людей однієї професії.

Касті поділялися на вищі (жерців) і нижчі (за становищем). Найнижчою була каста недоторканих, які вважалися нечистими від народження і забруднювали все, чого торкалися, або всіх, хто торкався їх. Належність до певної касті зберігалася на все життя.

3. Буддизм

Близько 560 р. до н. е. у місті Капілавасту на півночі Індії народився принц племені шак'я на ім'я Сиддхардха Гаутама. До 29 років він жив безтурботно, у розкоші й насолоді, бо батьки хотіли відгородити його від прикроців життя. Та, побачивши страждання бідняків, він зрікся царського роду й подався мандрувати, шукаючи відповідь на запитання: *що є причиною страждань*.

Якось, коли він спочивав у саду, на нього зійшло боже осяяння. Він знайшов відповідь на своє запитання і відтоді став **Буддою**, бо відчув, що прийшов у цей світ, аби вказати шлях до життя без страждань. Так склалось учення Будди — **буддизм**, наріжним каменем якого є чотири «святі істини»:

БУДДІЗМ — релігія, що виникла в Індії в VI ст. до н. е.; названа за іменем свого легендарного засновника Будди (на санскриті — «просвітлений»).

- Жити — це означає страждати.
- Причина страждань — бажання.
- Для звільнення від страждань потрібно позбутися будь-яких бажань.
- Шлях позбавлення бажань — дотримання вчення Будди.

Виконання цих правил покликане привести віруючого до головної мети буття — **нірв́ани**. Буддизм при-
ваблював численних представників пригноблених
верств населення — найбідніших селян, рабів. Водно-
час до нього прилучалися представники й заможних
станів, бо кожна людина час від часу нещаслива. Буд-
дизм став засобом проповідування добра і милосердя,
бо його основні моральні заповіді проголошують:

- не вбивати жодної живої істоти;
- не брати чужого;
- не торкатися чужої дружини;
- не обманювати;
- не пити вина.

Буддизм — це релігія та водночас і **філософське
вчення**, що дуже впливає на розуміння та ставлення
людей до навколишнього світу.

4. Індуїзм

Пізніше, у I тис. до н. е., розвиток брахманізму при-
вів до появи в Індії релігії під назвою **індуїзм**, яка
визнає **санс́ару**. Ким стане людина внаслідок сансари,
визначалося добродійністю або гріховністю поведінки
в попередньому житті (закон **ка́рми**). Верховні боги
індуїзму — **Брахма, Шива, Вішну**. Індуїсти вшановува-
ли священних тварин: корову, змію, обожували річку
Ганг. У давніх мистецьких творах, зокрема рельєфах,
часто зображували лотос — водяну рослину з великими
гарними квітками. Сьогодні індуїзм сповідують близь-
ко 700 млн осіб, які переважно живуть в Індії.

5. Культура Індії

Брахманізм і буддизм значною мірою вплинули на
всю культуру Індії. Священні книги — епічні поеми

Рельєфні та скульптурні прикраси храму

НІРВА́НА —
заспокоєння та згасання;
стан повного подолання
людських почуттів,
бажань, досягнення
вічного блаженства
й абсолютного спокою.

ФІЛОСОФІ́Я
(від грец. «любов
до мудрості») —
наука про найзагальніші
закони розвитку
природи, суспільства
та мислення.

САНСА́РА —
учення про кругообіг життя
в природі й переселення
душ померлих в інші тіла.

КА́РМА (для людини) —
сукупність усіх добрих
і поганих справ,
учинених у попередніх
існуваннях (життях),
що визначає
долю в майбутньому.

Рама і Лакшмана — герої
поеми «Рамаяна».

Сучасна маска одного з персонажів «Рамаяни»

«Махабхарата» і «Рамаяна», а також «Бхагават-Гіта» — були водночас визначними літературними творами.

Збірник стародавніх індійських казок, сказань, текстів об'єднаний у поемі «Махабхарата». Основна ідея твору — боротьба царів за владу за допомогою богів. «Рамаяна» — епічний твір про пригоди царевича Рами. Ці твори надають широкі відомості про Стародавню Індію.

Письмо індійців походить від фінікійського, найдавніший його вид — санскрит. Таке письмо знали жерці й інші освічені люди. Первісна форма його забута.

Високого розвитку досягло мистецтво скульптури. Статуї царів, воїнів, струнких танцівниць, священних левів до сьогодні прикрашають руїни стародавніх міст. Фігури чотирьох левів на кам'яній колоні Ашоки нині є гербом Республіки Індія.

Народи Індії значно випередили більшість сусідніх народів знаннями математики. Саме вони запровадили в обіг десяткову систему лічби. Геніальним винаходом індійських учених стало запровадження в систему обчислень поняття «нуль». Ми використовуємо цифри від 1 до 9, які називаємо арабськими, та мало хто знає, що насправді араби запозичили їх в індійців. Гру в шахи започатковано також в Індії.

Індійські астрономи на багато століть раніше від європейців відкрили будову Сонячної системи.

Майстерність ремісників та ювелірів прославила їхні вироби далеко за межами Індії. Торговельні каравани з тканинами, посудом і зброєю діставалися аж до Середземномор'я.

Культура індійського народу стала значним внеском у розвиток світової культури.

1. Назвіть давньоіндійських богів і сфери їхнього впливу.
2. Що таке *варни* і *касти*? Яка їхня кількість?
3. Як назва кожної варни пов'язана із зовнішністю бога Брахми?
4. Чому і як виник буддизм? Назвіть його основні тези.
5. Підвалинами якої релігії став брахманізм?
6. Які досягнення давньоіндійської культури вам відомі в:
 - а) науці; б) літературі?
7. Що як історик ви використаєте з поданого нижче уривка про збірку давньоіндійських казок «Панчатантра».

«...Александр Македонський переміг царя Пора і залишив в Індії свого намісника, якого народ недовзі скинув і замість нього обрав царем Дабшаліма. Цар настільки був переконаний у непохитності своєї влади, що став зневажати народ, знущатись із нього. Тоді Бейдеба-філософ вирішив повернути царя на шлях справедливості. Розгнівався правитель і наказав кинути непокірного вченого до в'язниці. Однак палкі слова філософа запали в душу Дабшаліма, не давали спокою ні вдень ні вночі: він розкався і доручив Бейдебі написати твір, який показав би, як треба правити народом і виховувати його.

Довго працював філософ зі своїми учнями над цією книгою, аж поки не вирішив, що слід вести розповідь «мовою тварин, диких звірів і птахів, щоб зовні вона була розвагою простій людині, а всередині — повчанням для обраних...». Дабшалімові нова книга дуже сподобалась і наказав він пильно охороняти її, аби не потрапила до рук персів — ворогів індійців...»

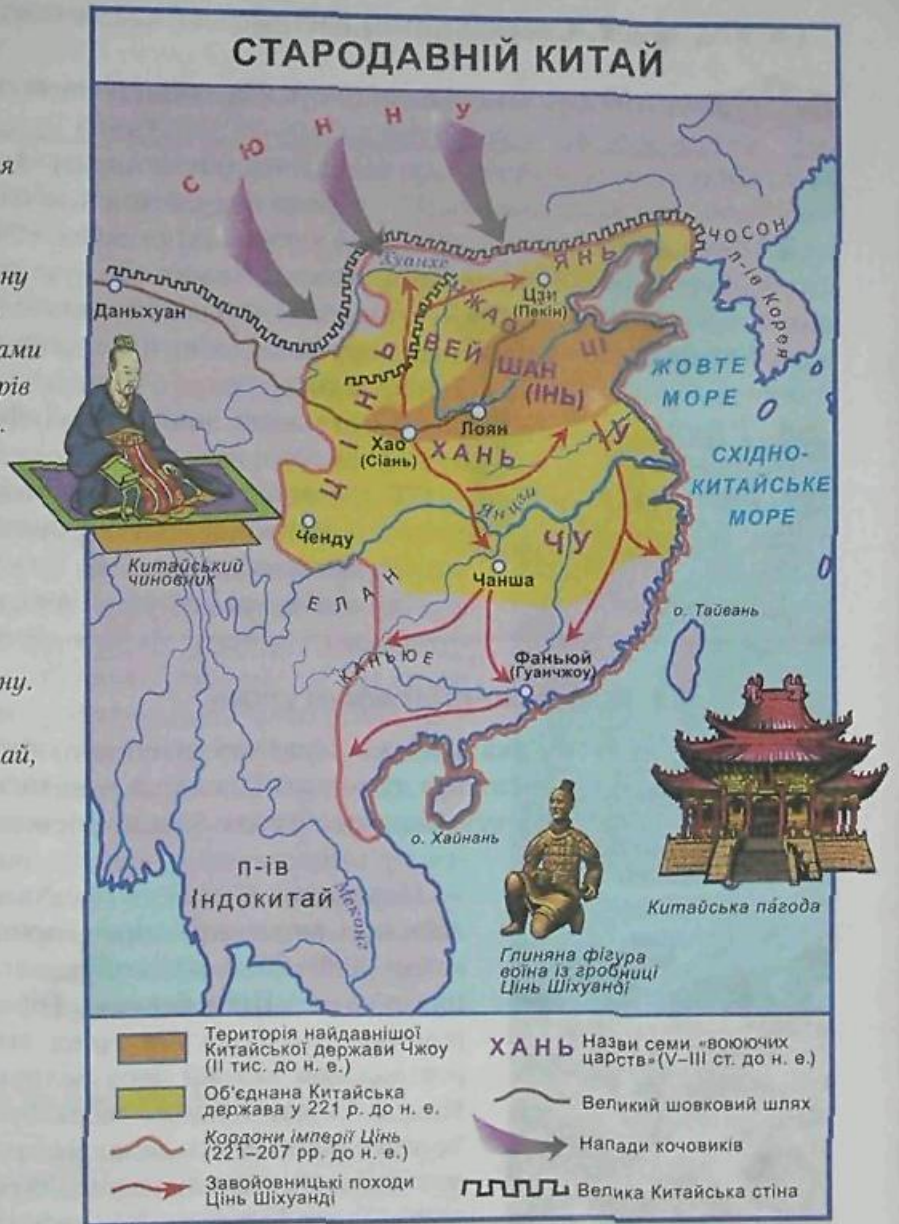
З підручника «Зарубіжна література. 5 клас», автор Ю. І. Ковбасенко та ін.

Шлях від Індостану
на схід нелегкий —
на перешкоді височіє
суворий Тибет.

Тому, щоб дістатися
Китаю, краще нам
приднатися
до торговельного каравану
й надійними, вивіреними
протягом століть шляхами
прямувати через півострів
Індокитай далі на північ.

Якщо подолаємо
тривалий і небезпечний
шлях (а на це піде
не один місяць),
то врешті-решт
потрапимо на широку
Східно-Китайську рівнину.

Отже, ми досягли
мети — перед нами Китай,
країна дивовижна
й не менш загадкова,
ніж Індія...

КИТАЙ СЬОГОДНІ

Офіційна назва країни	Китайська Народна Республіка
Столиця	Пекин
Площа	9 596 961 км ²
Населення	понад 1,306 млрд осіб
Державна мова	китайська
Грошова одиниця	юань
Державний устрій	республіка

§ 22. Стародавній Китай

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Тибет

2. Шовкопряд

3. Князівство

4. Деспот

5. Епідемія

6. Династія

7. Реформа

- а) територія, якою управляє князь — голова роду, племені або союзу племен;
б) у рабовласницьких монархіях Стародавнього Сходу — верховний правитель, наділений необмеженою владою;
в) послідовне правління представників одного роду;
г) масове поширення інфекційної хвороби;
ґ) докорінна перебудова;
д) метелик, гусінь якого звиває кокони з виділеного слинними залозами шовкового волокна;
е) гірська система в Азії, поруч із Гімалаями.

1. Природно-географічні умови

Китай — дуже велика країна, клімат тут різноманітний: на заході в степах, напівпустелях і пустелях він дуже сухий, а якщо рухатися далі на схід — стає вологішим, м'якшим: тут випадає більше опадів, земля стає щедрішою на рослинність.

Тибетські гори

ЛЕСОВІ ҐРУНТИ
складаються з гірської осадової породи сірувато-жовтого, іноді бурого або червонувато-бурого кольору.

Переважно Китай — гірська країна: 80% поверхні займають височини й гори (висота Тибетського нагір'я сягає 4000–5000 м); мабуть, тому іноді цю країну називають «Піднебесна». Гори захищають східні рівнинні землі від північних вітрів. Високо в горах розташовані витoki двох великих річок — **Хуанхе** і **Янцзі**. Береги Хуанхе утворюють **лесові ґрунти** і тому їх легко розмивають дощі: **ріка розливається**, поглинаючи селища, сади та лани. «Жовта ріка», «ріка бідувань», «горе Китаю» — так називали Хуанхе. Вона іноді обирала нове русло й продовжувала шлях до моря за кілька кілометрів від попереднього. Мабуть, життя тут було б неможливим, якби не висока родючість лесових ґрунтів, які, зволожуючись, дають високі врожаї. Саме це здавна приваблювало людей у долини Хуанхе та Янцзи.

Давні люди заселили цей край за часів раннього й середнього палеоліту. У II тис. до н. е. вони вже вмiли обробляти землю. Відтоді поміж тутешнім населенням, що складалося з численних народностей, дуже різних і несхожих одна на одну, стала утворюватися нерівність, а згодом виникла й держава. «**Серединне царство**» — так називали свою країну китайці.

2. Давньокитайська імперія Цінь (221 р. до н. е. – 202 р. до н. е.)

Сучасна назва Китаю походить від назви царства Цінь. З XVIII ст. до н. е., в епоху правління династії Шан (Інь), утворилася держава з такою ж назвою. Про попередню династію Ся відомо тільки з давніх рукописів, але жодних її слідів археологи не знайшли. В XI ст. до н. е. державу Шан завоювали племена чжоу. Населення епохи Шан мало писемність — піктографію, обробляло бронзу. Згодом китайці навчилися обробляти й залізо (значно раніше від європейців). Праця селян поділяли на жіночу та чоловічу. Якщо чоловіки переважно обробляли землю, полювали, то жінки розводили шовкопряда, а також ткацтво. Китайці приручили тяглову та в'ючну худобу, свиней, собак, домашню птицю.

У V–III ст. до н. е. в Китаї, було кілька невеликих держав, які постійно ворогували між собою. Це був період «воюючих царств» (403–221 рр. до н. е.). 221 р. до н. е. володар держави Цінь спромігся об'єднати під своєю владою правителів дрібних князівств і створив імперію Цінь, прийнявши титул **Першого імператора Цінь Шіхуанді**. Його правління тривало одинадцять років і відзначилося глибокими реформами. По смерті імператора держава проіснувала ще вісім років, після чого розпалася. Реформи, проведені за царювання Цінь Шіхуанді, були значними. Вони докорінно змінили суспільство Китаю. Імператор створив централізовану, сильну державу, ставши повновладним деспотом. За його наказом було збудовано зрошувальну систему, що дало змогу значно підвищити врожайність. У Китаї стали виробляти шовк, уславлений у всіх країнах, з якими торгували китайці.

Глиняні фігури воїнів і коней з гробниці імператора Цінь Шіхуанді

3. Велика Китайська стіна

Імператор наказав з'єднати окремі прикордонні укріплення на півночі країни і створив єдину оборонну споруду у вигляді суцільного фортечного муру — **Велику Китайську стіну**, що захищала країну від нападу

Велика Китайська стіна — єдина штучна споруда, яку видно з космічної орбіти; загальна її довжина становить близько 6700 км, заввишки вона 4–16 м, завширшки — 4–8 м.

диких кочових племен. Для її побудови була створена величезна трудова армія кількістю два мільйони осіб, яка складалася переважно з бідноти та в'язнів. Непосильна праця загубила життя безлічі людей. За словами старовинної легенди, «кожен камінь, покладений у стіну, коштував одного людського життя». Спорудження стіни тривало понад десять років.

Цінь Шіхуанді запровадив єдину систему грошей, налагодив торгівлю. За його правління швидко розвивалося ремесло.

Водночас імператор заборонив видавати й читати письмові праці та книги. Люди мали забути минуле. Правління Цінь Шіхуанді відзначалося надмірною жорстокістю.

Коли імператор помер, його поховали у величезній гробниці, навколо якої була вишикувана армія глиняних вояків — 300 лучників, 6 тисяч піхотинців і численні фігури коней. Усі скульптури було виліплено в зріст людини, кожен воїн був озброєний, мав обладунки. Голови із зачісками створювали окремо і потім прилаштовували до тулуба. Поміж воїнів немає двох з однаковим обличчям.

4. Імперія Хань (202 р. до н. е. — 220 р. н. е.)

Жорстока влада Цінь Шіхуанді, яка трималася на силі зброї та залякуванні, не могла тривати довго. По його смерті повсюдно спалахнули повстання селян, міської бідноти, а також старої, родової знаті, яка втратила свої привілеї й прагнула їх повернути. Сталося так, що на чолі держави не було людини, яка могла б згуртувати її сили проти повсталих. Селянська армія завдала поразки державним військам і захопила столицю. Ватажок повстання Лю Бан став правителем держави під титулом імператора Гао-цзу (202 р. до н. е. — 195 рр. до н. е.) і проголосив нову династію — Хань.

ПРИВІЛЕЇ — особливі переваги, пільги, які надаються окремим особам, групам людей або певному станіві, класу.

ТІОРКИ — велика група споріднених за мовою народів (татари, узбеки, казахи, киргизи, якути, турки, азербайджанці тощо).

АЛЕБАРДА — старовинна зброя — сокира у вигляді півмісяця, насаджена на спис.

Ця династія правила в Китаї протягом чотирьох століть. Вона успадкувала від династії Цінь міцне централізоване управління, яке забезпечувало порядок і спокій. Але країна була виснажена війнами, господарство занепало, населення голодувало, повсюди лютували епідемії та неврожаї.

До того ж сусідні тюрко-монгольські кочові народи, відчувши послаблення імперії, об'єдналися в союз під владою династії Сюнну й почали нападати на землі Китаю. Це змусило імператора Гао-цзу провести реформи в армії. Він створив легку, рухливу кінноту. Запрацювали кінні заводи. Для торгового обміну із Заходом було створено Великий шовковий шлях. Важке озброєння — списи й алебарди — було замінено на мечі й арбалети. Імператор створив у прикордонній зоні військові поселення, які утворювали захисну смугу від нападу. Поступово китайські гарнізони закріпились у Середній Азії аж до кордонів Парфяньського царства.

За часів імператора Гао-цзу було зменшено податки, звільнено від рабства боржників. Народ відчув

певне полегшення. Більшість привілеїв правитель держави змушений був віддати знаті, яку в такий спосіб удалося підкорити своїй владі.

Наприкінці I тис. до н. е. на території Китаю стала активно розвиватися работоргівля. Ремісниче виробництво розвивалося тоді переважно завдяки експлуатації рабів. У сільському господарстві рабство застосовувалося значно менше — тут використовували працю селян-общинників. Селяни також сплачували податки й повинні були служити у війську.

У II ст. до н. е. Ханьська імперія поширює свої кордони на територію Кореї та В'єтнаму. Китай підтримує активні **господарчі відносини** з іншими державами Середньої Азії та Близького Сходу. Така активна зовнішня політика спричинила нове зростання податків, що призвело до погіршення становища населення. Обурення народу вилилося в нові повстання.

У I ст. н. е. в Китаї спалахнуло селянське повстання, унаслідок якого владу захопив **Ван Ман (9–23 рр. н. е.)**. Новий імператор провів реформи у володінні землею. При збиранні податків він заборонив работоргівлю приватним особам, прибравши її до рук держави. На селі була запроваджена **система «кругової поруки»**. Згідно з нею, податки збиралися з кількох дворів («колодязя») разом. Кожен із дворів відповідав за сплату всіх податків «колодязем». Це виснажувало селянські господарства. Економічна ситуація в країні ще більше погіршилася.

У 23 р. н. е. в країні спалахнуло повстання **«червонобрових»**. Столицю було захоплено, імператора Ван Мана вбито, держава опинилася на межі загибелі. Владу захопив **Гуан У-ді (25 р. н. е.)**, нащадок династії Хань. Придушивши повстання «червонобрових», він спробував обмежити рабство, особливо співвітчизників, полегшити стан трудящого населення.

5. Господарське та повсякденне життя

З II ст. н. е. розпочинається швидке **закріплення селян до землі**. Селянські господарства стали самі виробляти все необхідне для себе. Відпадає потреба товарообміну між селищами. Це призвело до майже повного припинення торгівлі по всій території держави Хань. З обігу видучають гроші, у яких тепер не було потреби.

Фактично відбувалося зародження **феодалних відносин**. У Китаї цей процес розпочався на багато століть раніше від Європи. (Детальніше про утворення феодалних відносин ви дізнаєтеся з курсу «Історії середніх віків» наступного навчального року).

АРБАЛЕТ —

сталевий лук, укріплений на дерев'яному ложі; тятива натягувалася воротом.

ПАРФЯНСЬКЕ

ЦАРСТВО —

держава (250 р. до н. е. — 224 р. н. е.), територія якої охоплювала землі між Дворіччям і річкою Инд. Назва походить від іранського племені парфян.

КРУГОВА ПОРУКА —

взаємна відповідальність у певному середовищі, групі тощо; **взаємне** приховування, порятунк.

ФЕОДАЛЬНІ

ВІДНОСИНИ —

нові суспільні відносини, які передбачали експлуатацію не рабів, а залежних селян.

Китайські селяни

У ті часи виникає форма підписання **мирних угод «про мир і спорідненість»**. У 162 р. н. е. було укладено договір, що оголошував Хань і Сюнну сусідніми рівноправними державами. Договір відкрив нову сторінку в міждержавних відносинах давнього Китаю.

Є два основних типи відносин між державами, що характеризують давньокитайську цивілізацію.

Перший тип — рівноправність держав, забезпечена «клятвеними договорами», укладеними перед духами.

Другий тип — наявність заручників. Це звичайна форма у відносинах Ханьської імперії із сусідніми країнами. Заручники свідчили про те, що країни, з яких вони походять, підкоряються імператору.

Наприкінці II ст. н. е. імперію струснуло **повстання «жовтих пов'язок»**. Повстанці виступали проти несправедливих порядків «Синього неба» (символ імперії Хань). Жовті пов'язки символізували «Жовте небо» — державу загального добробуту. Стотисячні лави повстанців кілька років воювали з імперською армією. Нарешті повстання придушили, але сили імперії Хань також були виснажені.

У 220 р. Ханьська імперія розпалася на три нових царства, у яких стали активно розвиватися феодальні порядки.

Після падіння династії Хань у Китаї царювали міжусобиці. Тоді за владу боролися три головні держави: **Вей** — на півночі; **Шу** — на південному заході; **У** — на низових землях Янцзи. Тому цей період названо «**Три царства**». Переможцем у цій боротьбі вийшла зовсім інша династія Цзинь — Західна Цзинь (265–316 рр.).

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

У ханьський період історії Китаю було вироблено спеціальний ритуал прийому послів. Його мета: підкорити людину імператорові. Ханьські послы як представники Сина Неба не могли припускати приниження.

Так, посла Чжен Чжун відіслали у 165 р. для підписання союзу з північним Сюнну. Їхній правитель «примушував ханьського посла зробити уклін, у відповідь на це Чжен Чжун схопив меч і поклявся швидше себе вбити, ніж поклонитися перед шаньюєм».

1. Чому Хуанхе називали «горем Китаю» або «мандрівною рікою»?
2. Чому перша держава в Китаї виникла в долині великих рік? Як вона називалася? Коли була заснована?
3. Розкажіть про правління імператора Цінь Шіхуанді. Чому династія Цінь правила недовго? Що сталося після її падіння?
4. Як змінилося становище в державі при династії Хань?
5. Що таке Велика Китайська стіна? Хто і для чого наказав її спорудити? Розгляньте уважно карту й доповніть текст підручника відомостями про цю споруду.
6. Яке значення мало створення Великого шовкового шляху?
7. Коли була утворена держава Шан? Хто тоді правив у Вавилоні?
8. Чим різняться заняття й ремесла китайців та індійців у давнину?

§ 23. Релігія та культура Стародавнього Китаю

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Філософія
2. Ієрогліф
3. Гуманність
4. Гармонія
5. Бамбук
6. Комета

- а) від грец. «ієрос» — священний, та «зліфо» — вирізаю;
- б) людяність у діях і ставленні до людей;
- в) висока тропічна рослина з порожнистим колінчастим стеблом і видовженим листям;
- г) яскраве небесне тіло, від якого тягнеться смуга, що нагадує хвіст;
- ґ) поєднання, злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ тощо);
- д) від грец. «любов до мудрості» — наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення.

1. Конфуцій та його вчення

Роздробленість Китаю на окремі царства в середині I тис. до н. е., безперервні міжусобні війни покликали до життя безліч філософських учень, що прагнули пояснити недосконалість буття, причину нескінченних бідувань народу. Китайські філософи бажали відшукати шлях до виходу зі страждань і лиха. У VII–III ст. до н. е. в Китаї утворилися «сто шкіл».

Володарі держави — імператори та князі — прагнули оточити себе мудрецами, щоб створити враження мудрих правителів. Філософи з учнями мандрували від одного царства до іншого й пропонували свої послуги при дворах правителів.

Найвідомішим серед філософів того часу був **Конфуцій** (Кон Фуцзі, 551–479 рр. до н. е.). Після нього не залишилося письмових праць, але його учні в книгах зберегли пам'ять про повчання вчителя. З уривків повчань була створена книга «Бесіди».

Для китайського народу Конфуцій сформулював моральний ідеал досконалої людини (цзюнь-цзи). Кожна людина має володіти двома якостями: **гуманністю** і **почуттям обов'язку**. Конфуцій мріяв про суспільство цілковитого порядку, у якому кожен знає своє місце, де існує поділ на дві великі групи — **верхи** і **низи**: тих, хто думає й управляє державою, і тих, хто працює й підкоряється. Належність до цих груп визначалася знаннями та моральними якостями людини. Основа порядку — суворе підкорення старшим. Слепа покора волі старшого — необхідна умова міцності суспільства.

Учення Конфуція підтримувало владу імператора та його державу і регулювало відносини в суспільстві.

КОНФУЦІАНСТВО — філософське вчення, яке виправдовувало нерівність і закріплювало владу імператора.

Конфуцій

2. Даосизм

Якщо конфуціанство передбачало гармонію стосунків між людьми для збереження й процвітання суспільства, то великий вчитель Лао-цзи проповідував гармонію людини і природи. Його вчення отримало назву «даосизм».

Життя та смерть, за вченням даосистів, — поняття умовні. Правильний уклад життя допомагає досягнути безсмертя. Такі погляди забезпечили даосизму підтримку як з боку влади, так і з боку народу.

ДАО —

у китайській філософії — шлях, закон існування, загальний закон природи.

ДАОСИЗМ —

філософське вчення, яке розглядало світ як єдине ціле. Навчало, як найменшими зусиллями досягти найбільшого результату. Допомогало імператорові управляти суспільством.

Кам'яна скульптура Лао-цзи

Учителі даосизму розробили особливі дихальні вправи (затримку дихання, глибоке дихання), які сприяли, на їхню думку, зміцненню здоров'я та забезпечували безсмертя. На підготовку до цього послідовник даосизму повинен був витрачати багато часу — фактично все життя. На завершення мало відбуватися злиття організму з великим **Дао**.

Найнижчі верстви населення охоче підтримували даосизм, бо шукали в ньому втілення мрії про рівність людей, справедливий розподіл майна, суворий порядок у суспільстві. У своїй уяві народ створив величезну кількість богів, духів, героїв, освячених ученням про Дао. Їх було так багато, що нікому з даосистів не вдавалося їх перелічити.

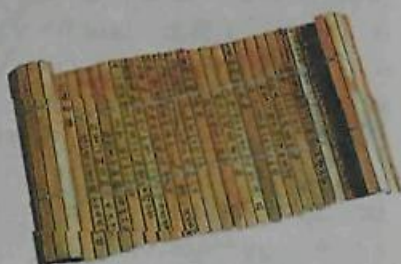
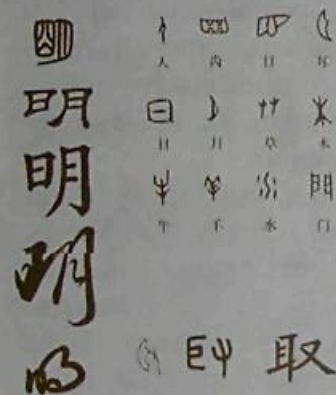
3. Культура Стародавнього Китаю

Своєрідна китайська писемність передає не звуки й слова, а зміст. За формою вона є ієрогліфічною. Зображення знаків підкорено суворому правилу — кожен ієрогліф має вписуватися у квадрат. Китайська **каліграфія** була справжнім мистецтвом, подібним до живопису. Писали за допомогою пензликів, червоною та чорною тушшю на дощечках з бамбука. Наприкінці I тис. до н. е. китайці навчилися виробляти **папір** з перетертої кори дерев, бамбука та ганчір'я.

Є різні види китайських ієрогліфів. Спочатку знаки мали заокруглення, дужки, потім їх замінили рисками та прямими лініями. Назва типу таких ієрогліфів — «лішу». Сучасні народи Китаю користуються стилем «кайшу», що склався наприкінці правління Ханьської династії.

Пишуть ієрогліфи за допомогою спеціальної щіточки й туші. З давніх часів щіточку виготовляли з бамбука чи дерева, а стержень до неї — із шерсті тварин. Щоб гарно писати, людині потрібен відповідний емоційний та духовний настрій і багаторічні старання. Навчальний предмет *каліграфія* був обов'язковим у школах. Першим талановитим майстром-каліграфом був **Ван Сіджі (307–365 рр.)**. Його називали «богом каліграфії».

Наукові знання китайців стали відомі нам зі стародавніх книг, що збереглися протягом чотирьох тисячоліть. З цих книг ми знаємо про те, що китайські астрономи створили дуже точний *календар*.

Перші книги в Китаї — це шиті бамбукові дощечки, на які наносили ієрогліфи

КАЛІГРАФІЯ — з грецьк. «красиве писання» — мистецтво красивого писання текстів. Досягло найвищого рівня в Китаї.

Бронзові дорожні вірчі знаки

Всесвіт вони уявляли у вигляді яйця, усередині якого розташована Земля, подібно до жовтка в шкаралупі. Зірки розташовані на внутрішніх стінках яйця, як на твердому небосхилі.

Китайці володіли також глибокими знаннями з *медицини*, чудово знали властивості людського організму. Вони визначили на тілі людини біологічно активні точки, які підтримують здоров'я організму. Особливими голками лікарі вміли посилювати діяльність цих центрів. І в наш час медики використовують цей метод лікування, який називається **акупунктурою** (голкутерапією).

Місцевих общинних богів називали фанді. Вони давали *родючість* і були покровителями, захисниками корінного населення. Були в Китаї й чаклуни. За допомогою масок з чотирма очима, рогами (символ влади) виганяли нечисті сили.

Чималих здобутків досягли стародавні китайці в *астрономії*. Для спостереження за небесними світилами імператори наказували будувати пункти спостереження. Дані цих спостережень об'єднали в «Зірковий каталог Гань Ші». У документах описано 985 затемнень Сонця. Китайські астрономи розпочали вже в давнину описувати темні плями Сонця, польоти комет, навіть явища метеоритних дощів.

Нефритовий виріб релігійного призначення

Живопис на шовку

На картині «Небесні тіла» зображені Сонце, Місяць, 28 сузір'їв

Значний обсяг знань з *географії* був накопичений китайськими мандрівниками й торговцями, які діставалися країн на заході аж до Середземномор'я. Вони користувалися **компасом**, винайденим китайцями.

Розвивалась у Китаї й *історія*. Видатний історик **Сима Цянь** (145–86 рр. до н. е.) зібрав багато відомостей про минуле. Його роль у творенні історичної науки Китаю така ж визначна, як роль Геродота серед греків.

Китайський народ накопичив також значні знання про *сільське господарство*, зокрема про землеробство. Збереглися книги, що містять відомості про розведення шовковичних черв'їв і вирощування чаю.

Китайське *мистецтво* дуже цікаве. На шовкових тканинах китайські митці створювали *живописні картини*, які зберігали яскравий насичений колір протягом тисячоліть. Вишукане художнє різьблення вражає тонкою майстерністю стародавніх ремісників, які працювали з таким твердим матеріалом, як **нефрит**.

На жаль, у стародавні часи торгіві та культурні зв'язки з країнами Європи розвивалися дуже повільно, інакше Європа на багато століть раніше ознайомилася б із культурним надбанням Китаю. *Китайська цивілізація зробила величезний внесок у світову скарбницю культурних надбань*, збагатила людство науковими й мистецькими витворами.

Література Китаю в стародавні часи була багатогранною. Різні епохи мали свої жанри: «Ганська поезія», «Сунські рядки», «Юанські мелодії цю».

Першим збірником поезії була книга «Шіцзин» — «Книга пісень». Вона відома з XI–VI ст. до н. е. «Шіцзин» має 305 пісень. Це пісні різних царств про наречену, про річку Хань, доброго правителя, весілля царівни, зірки, веселку тощо. Усі вони відображали життєві ситуації, страх людини перед силами природи. Особливе місце займали народні пісні — «Чуци».

Релігія і культура жителів Китаю відображала уявлення, погляди та вірування людей різних поколінь. Протягом багатьох століть китайська культура зберігала особливості в письмі, архітектурі, літературі, міфології.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Про імператора Цінь Шіхуанді

«...Він не довіряв випробуваним міністрам, не підтримував стосунків із шанованими та народом. Він зрікся лінії поведінки князів і встановив самовладдя. Він заборонив письмові праці й книги, зробив більш жорстокими покарання та закони. Він зробив тиранію підгрунтям імперії...»

З «Історичних мемуарів» Сима Цяня

4. Китайські церемонії

Усе життя стародавніх китайців визначалося складними й суворими правилами, обов'язковими для виконання. Кожен ретельно дотримувався правил поведінки: звернення молодшого до старшого, підлеглого до начальника, підданого до імператора чи вельможі супроводжувалося діями, які виконували в чіткій послідовності та по-особливому. Рухи при цьому мали бути плавними й урочистими. Навіть пиття чаю супроводжувалося певним обрядом — чайною церемонією. Порушення обряду було ганьбою, свідченням невихованості й необізнаності, що принижувало і порушника, і присутніх.

Церемонії суворо закріплювали звичаї та традиції в суспільстві, підкреслювали нерівність між людьми.

Зображення чайної церемонії

ЦЕРЕМО́НІЯ — прийнятий або встановлений порядок здійснення якого-небудь урочистого обряду, а також сам обряд.

1. Які релігії Стародавнього Китаю вам відомі?
2. Назвіть галузі науки та культури, у яких стародавні китайці досягли успіхів.
3. Які винаходи китайців ви знаєте?
4. Охарактеризуйте китайську писемність.
5. Які жанри літературних творів Стародавнього Китаю вам відомі?
6. Відгадайте за визначенням поняття і терміни: а) філософське вчення, що стало релігією; б) знак писемності Китаю; в) дотримання правил поведінки серед вельмож; г) винахід для мандрівників, торговців і географів; г) основа вчення даосизму.
7. З якими ідеями конфуціанства та даосизму ви погоджуєтеся? Чому?
8. Розподіліть із товаришами галузі науки та культури. Доберіть приклади досягнень стародавніх китайців у них. Які з них ви додали б до переліку «Сім чудес світу» (його свого часу склали давньогрецькі історики)? Сформулюйте розгорнутий висновок про внесок китайської цивілізації у світову культуру.

Вузлики на пам'ять: «Стародавні Індія і Китай»

ДЕРЖАВИ СТАРОДАВНІХ ІНДІ ТА КИТАЮ

ІНДІЯ

Назва	Час існування	Правителі
Індська цивілізація	III тис. до н. е. – XXIII ст. до н. е.	імена невідомі
Держава бхаратів	XV ст. до н. е. – IX ст. до н. е.	Таксіла, Пор
Держава Мауріїв	IV–II ст. до н. е.	Чандрагупта, Ашока

КИТАЙ

Назва	Час існування	Правителі
Ся	XXIII ст. до н. е. – XVIII ст. до н. е.	імена невідомі
Шан (Інь)	XVIII ст. до н. е. – XII ст. до н. е.	династія Шан
Цінь	III–II ст. до н. е.	Цінь Шіхуанді
Хань	II ст. до н. е. – II ст. н. е.	Гао-цзу, Гуан У-ді

ГОСПОДАРСЬКЕ І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ СТАРОДАВНІХ ІНДІ ТА КИТАЮ

Країна	Головні заняття	Державний устрій	Суспільні відносини
Стародавня Індія	садівництво, ремесла, скотарство	союз племен, союз князівств, царство	рабовласництво, поділ на варни і касты, сусідська громада
Стародавній Китай	землеробство, ремесла, шовківництво, скотарство, будівництво	царство, імперія	система кругової поруки, сусідська громада

КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ НАРОДІВ СТАРОДАВНІХ ІНДІ ТА КИТАЮ

	Письмо	Наука	Винаходи	Мистецтво
Індська цивілізація	нерозшифроване	високий рівень математики, механіки	каналізація, водопровід	мозаїка, скульптура
Держава бхаратів; Держава Мауріїв	санскрит	математика, медицина, філософія, астрономія	шахи, позиційна десяткова система лічби	скульптура, живопис, ремесло, ювелірне мистецтво, література
Стародавній Китай	логографія (ієрогліфи)	медицина, математика, астрономія, історія, філософія	чай, шовк, папір, компас, бойові мистецтва	живопис, література, церемонії, скульптура

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНІХ ІНДІЇ ТА КИТАЮ

Країна	Назва релігії	Основні положення
Індія	брахманізм	Брахма поділив людей на варни; Вішну уособлює вічну природу, бог — охоронець людей; Шива — бог-володар тварин, руйнівна сила
	буддизм	Жити — означає страждати, причина страждань — бажання; для звільнення від страждань потрібно позбутися бажань; шлях подолання бажань — дотримування вчення Будди
	індуїзм	можливе переселення душі після смерті в інше тіло — сансара; карма — закон відплати людині за її земні справи
Китай	конфуціанство	моральний ідеал — гуманність і почуття обов'язку; суспільство має ділитися на верхи та низи; основа порядку — підкорення старшим
	даосизм	Дао — шлях, закон існування, загальний закон природи; світ — це єдине ціле; «у вей» — метод «недіяння»; потрібно найменшими зусиллями досягати найбільшого результату (на цьому принципі побудована техніка бойових мистецтв: теквандо, карате, кунг фу)

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

З давньокитайської літератури

З учення Конфуція

«Хай батько буде батьком, син — сином, цар — царем, чиновник — чиновником, хай усе в цьому світі хаосу і мішанини стане на свої місця, усі знатимуть свої місця, права й обов'язки, робитимуть те, що їм належить. Упорядковане таким чином суспільство має складатися з двох категорій: верхів і низів — тих, хто думає і управляє, і тих, хто трудиться і підкоряється».

У пісні царства Юн «Ти на щура поглянь...» зазначено: «*Ти на щура поглянь — здається шкурою. А у тебе немає ні вигляду, ні статури хорошої*».

У розділі пісень про кохання зазначено: «*Тиха, скромна, мила дівчино, ти будеш чоловіку гідною дружиною*».

У піснях царської столиці оспівується чи оплакується «Журба по чоловіку»: «*На службі у князя чоловік далеко — як, думаю, до нього не прагнути дружині*».

У поетичних повчаннях звучить сповідь сина перед батьками:

*Батько і мати народили мене, турботою оточили мене,
Вони обласкали, кормили мене,
Зростили мене, виховали мене.*

*...мій обов'язок перед ними, що виник у серці, як небо безмежне,
такий же великий.*

Інший вірш закликає:

*Страх перед гнівом небес постійно май,
відаватися веселощам та грі не смій, бійся, що
небо змінить всі долі людей.*

...де б ти не йшов, від нього не заховаєшся, ні!

У цьому розділі ви дізнаєтесь:

- коли виникли і набули розквіту критська та мікенська цивілізації;
- коли відбулася Троянська війна;
- коли були започатковані Олімпійські ігри;
- як у Греції склалося мистецтво театру;
- як відбувався похід Александра Македонського проти величезної Перської держави;
- про головні наслідки завоювань Александра, про те, які держави утворилися після його смерті;
- про основні досягнення грецької культури, якими людство користується до сьогодні;
- про особливості культури періоду еллінізму та її основні досягнення.

Крім того, ви навчитеся правильно застосовувати поняття: «демос», «демократія», «тиранія», «громадянин», «спартанське виховання», «атлет», «стратег», «колонія», «метрополія», «Олімпійські ігри».

СТАРОДАВНЯ
ГРЕЦІЯ

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

Золота погребальна маска з Мікен

ГРЕЦІЯ СЬОГОДНІ

Офіційна назва країни	Греція (Грецька Республіка)
Столиця	Афіни
Площа	132 000 км ²
Населення	понад 10,3 млн осіб
Державна мова	грецька
Грошова одиниця	євро
Державний устрій	республіка

ГРЕЦІЯ

в II–першій половині I тис. до н. е.

§ 24. Природа й населення Стародавньої Греції

1. Природне та географічне положення

Балканського півострова та островів Егейського моря

Ми стоїмо на високій скелі, яка стрімко уривається прямо в море, що безмежним синім простором широко розкинулося до обрію. Хвилі омивають маленькі острови, які тягнуться до найбільшого острова Крит. З моря повіває прохолодний вітерець. Щойно ми залишили Стародавній Китай і перенеслися в інший куточок Землі. Ми відчуваємо величний плин часу. Потрібно визначитися, у якій добі та в якій країні ми опинилися.

Це країна надзвичайної краси. Вона розташована на Балканському півострові, що на півдні Європи, у східній частині Середземного моря.

Тепер вона називається Греція. Так назвали її завойовники — римляни. Але народи, що населяли її в давнину, подарували цій землі чарівну назву — Еллада. Себе вони називали еллінами. Головна ознака її краєвиду — гори та море. Гори тут усюди. Невисокі, не вище від 3 тис. метрів, укриті густими лісами, вони поділили всю країну на долини, якими течуть неширокі річки. Бурхливі восени та взимку, вони пересихають у сезон літньої спеки, перетворюючись на струмки, які можна перейти, не замочивши сандалій. Земля кам'яниста й неродюча, захищена горами від холодних північних вітрів і зігріта південним сонцем. Вона багата на корисні копалини — залізо, мідь, срібло та глину. У цих умовах добре росте виноград і маслини, гірше — зернові й овочі. Берегова смуга півострова створює безліч заток, бухт, проток, зручних для стоянок кораблів. Мабуть, тому місцеві жителі стали мореплавцями дуже давно.

Увесь півострів поділяється горами на:

- Північну Грецію (Фессалія, Епір, Македонія);
- Середню Грецію (Беотія, Фокіда, Етолія, Локрида, Аттика);
- Південну Грецію — півострів Пелопоннес (Мессенія, Лаконіка, Аркадія, Ахайя).

Землі Пелопоннеса, зрошені річками Алфея, Еврота і Пент, дуже зручні для землеробства та скотарства.

Фрагмент мозаїки
з помаранчевим
деревом

Північна та Середня Греція з'єднані єдиною дорогою, прокладеною **Фермопільською** ущелиною в Калідромських горах. Середня Греція з'єднана з Південною через Коринфський (Істмійський) перешийок.

ФЕРМОПІЛИ

(від грец. «теплі ворота») – ущелина поряд із гарячими підземними джерелами.

Особливе місце в історії Греції посідає кам'яниста й посушлива земля півострова Аттика, багата на корисні копалини та зручна для мореплавства. Трохи на північ, біля східного берега Середньої Греції, неподалік від берега, розкинувся величезний острів Евбея з дуже родючою землею, вкритою лісами каштанів, піхти, сосни та садами, оливковими гаями й виноградниками.

2. Населення Стародавньої Греції та довколишніх земель

Народ Еллади став великим і славетним завдяки наполегливості та працьовитості. Вирощування винограду й маслин вимагало важкої праці. На кам'янистому ґрунті нічого не росло, тому першим землеробам доводилося в кошиках на спині зносити землю із заболочених долин і насипати її **терасами**. На них зростав виноград. Греки обробляли й засівали кожний клаптик землі.

Багатство надр сприяло розвитку різноманітних видів ремесла. Поклади заліза в Лаконії, міді на острові Евбея та Кіпр були необхідні для розвитку металургії та ковальства. Високоякісна червона й сіра глина була необхідна для гончарного ремесла, виготовлення черепиці. З мармуру, на який були багаті Аттика й острів Парос, будували храми та громадські споруди.

ТЕРАСИ –

смуги рівної землі, які сходами спускаються з пагорбів.

Хвиляста берегова смуга й острови, густо розкидані по Егейському морю, допомогли еллінам навчитися мореплавства та сприяли розвитку морської торгівлі. Греки виявилися заповзятливими, сміливими мореплавцями, перші століття вони плавали, не втрачаючи з поля зору берега (відстань між островами в Егейському морі не більше 50 км, і високі гори було видно здалека). Особливо багато островів в Егейському морі на південний схід від Аттики. Тут розташовані острови **Кікладської гряди**, мандруючи між якими, можна було дістатись аж до узбережжя Малої Азії.

КІКЛАДСЬКІ

ОСТРОВИ –

Делос, Парос, Наксос, Фера та ін.

1. Як впливали природні умови Греції на заняття населення?
2. Дайте характеристику природних умов Балканського півострова.
3. Які різновиди діяльності були поширені серед греків у давнину?
4. Знайдіть на карті:
а) Аттику; б) місто Кнос; в) півострів Пелопоннес; г) Лаконіку.
5. Закінчіть речення.
Стародавня назва Греції – ...
6. Чому в природних умовах Балканського півострова міг вижити лише працьовитий народ?
7. Чому греки з давніх часів були вмілими мореплавцями?
8. Уявіть, що ви екскурсовод. Проведіть екскурсію на одну з тем: «Природа Греції», «Населення Греції».

§ 25. Мінойська палацова цивілізація

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Цивілізація

2. Суспільство

3. Господарство

4. Культура

5. Ахейці

- а) сукупність виробничих відносин того чи іншого суспільного укладу;
б) одне з основних корінних давньогрецьких племен;
в) поняття, назва якого походить від латинського слова *civilis (civilis)* — *гідний, вихований*; означає певний ступінь розвитку;
г) сукупність людей, об'єднаних певними відносинами та спільною територією;
ґ) сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством.

1. Перекази про найдавнішу історію Греції

У III тис. до н. е. в південній частині Балкан на півострові Пелопоннес і на островах Егейського моря розвинулася дивна цивілізація, яку тепер називають егейською. Мешканці берегів Середземного моря називали її жителів **пелазги**. Це був період високого рівня розвитку суспільства, господарства та культури з центром на острові Крит, що на південь від Балканського півострова, тому цю культуру називають також критською. Егейці вели жваву торгівлю ремісничими виробами й продуктами сільського господарства з країнами Близького Сходу та Єгипту, купуючи там деревину, метал і скляні вироби. Невідомо, до якої народності належали критяни. Учені схиляються до думки, що вони були одним з еллінських племен.

Егейці були добрими землеробами та садівниками, на їхніх землях зростали виноград і оливкові дерева. Жителі Криту володіли високою технікою будівництва. Археологи знайшли напівзруйновані рештки царського палацу на Криті (**Лабіринт**). Палац мав понад 200 кімнат. Численні переходи між ними були такими заплутаними, що створювали враження пастки, до якої легко ввійти, але не можна вийти. Відтоді слово «лабіринт» стало означати заплутану мережу переходів.

Наявність численного й могутнього флоту робило Крит володарем над усіма державами Східного Середземномор'я. Ніхто не наважився опиратися Криту. Щорічно його кораблі звозили на острів величезну данину, зібрану з підкорених народів. Царство багатіло, критська знать вела безжурне життя. Однією з найулюбленіших розваг критської знаті було споглядання «танцю з биком». На очах тисяч глядачів кілька юнаків і дівчат мали танцювати на арені перед розлученим биком, уникаючи при цьому його рогів. Під час танцю вони виконували складні стрибки та піруети через спину бика, неначе граючись у піжмурки зі смертю. Танцівники часто гинули, розважаючи зманіжену й розбещену критську знать. На місце загиблих приходили інші юнаки та дівчата з числа невольників, яких привозили з підкорених країн.

Критська ваза

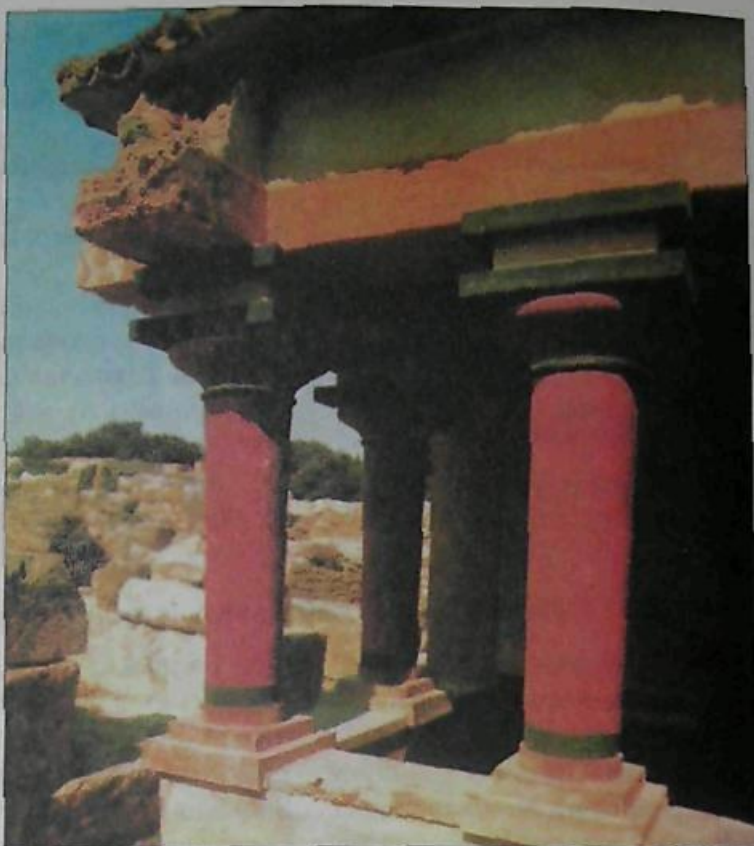
ЕГЕЙСЬКА КУЛЬТУРА —
культура народів,
які оселялися
на островах
Егейського моря
та на півдні Балкан.

ЛАБІРИНТ

(від давньогрец.
«лабрис» — сокира
з подвійним лезом) —
палац із численними
кімнатами та заплутаною
системою переходів,
стіни яких прикрашають
зображення лабрису.

КНОС —

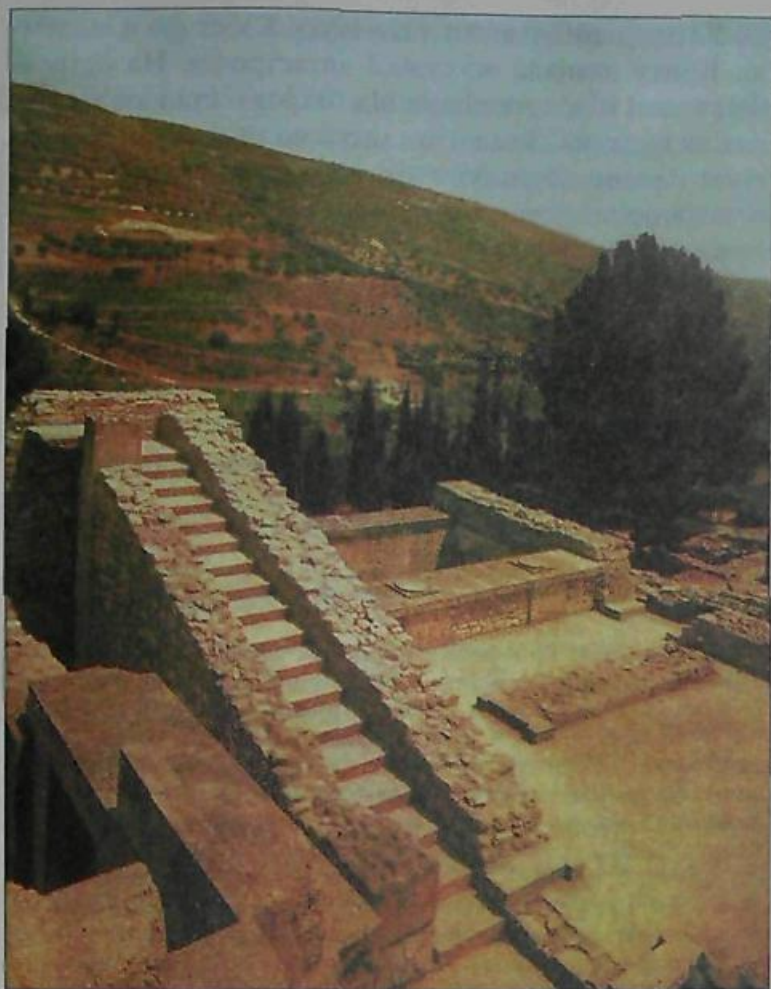
колишня столиця
Критської держави.

*Кносський палац. Саме ця кількоповерхова споруда
площею 15 тис. м² називалася Лабіринтом*

2. Археологічне відкриття мінойської цивілізації, її основні центри

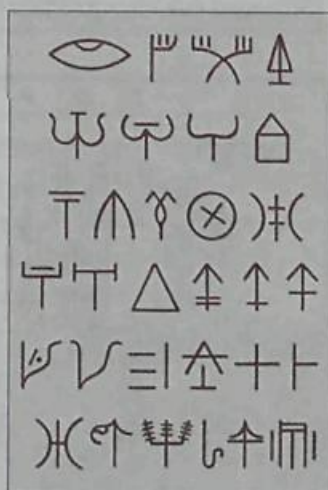
Історики відкрили егейську цивілізацію в 1900 р. Англійський археолог Артур Еванс розпочав розкопки на о. Крит і знайшов руїни величного палацу, у якому мешкали володарі сильного Критського царства. Цар на Криті називався Мінос. Може, це було ім'я всіх царів династії (як, наприклад, пізніше імена французьких королів: Людовік XI, Людовік XII та ін.) або ж це був титул царя (подібно до слова «фараон» у Єгипті чи «лугаль» у Межириччі). За ім'ям Мінос усю цивілізацію Стародавнього Криту Еванс назвав **мінойською**. Час її існування визначається **3500–1100 рр. до н. е.** Окрім величного палацу в м. Кносі, пізніше були відкриті інші могутні міста мінойської цивілізації: Фест, Малія, Закро, Агіа-Тріада, палаци у м. Лерні, островах Скірос, Мілос. Могутня цивілізація залишила по собі розкішні палаци, у яких жили мінойські царі. Масивні стіни, мозаїка на підлозі, кольорові розписи на стінах, водопостачання та каналізація — усе це ознаки давніх споруд. А в цей час народи Європи жили ще первісним ладом і не знали ані держави, ані законів, ані писемності. За складністю своєї побудови, красою та витонченістю архітектури палаци на тисячоліття випередили споруди інших народів. Тому мінойську цивілізацію вчені називають «**палацовою**». Під час досліджень виявилось, що за свою історію егейці мали дві системи писемності: письмо «А» та письмо «Б». Письмо «Б» вдалося розшифрувати

Залишки сходів Кносського палацу

Критська амфора

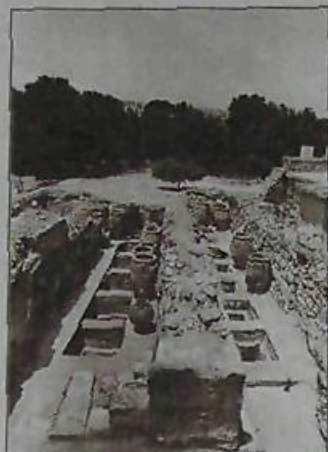

Лінійне письмо «А»

в середині ХХ ст. — це зробив М. Вентріс, військовий шифрувальник, що служив на Криті. Як же здивувалися вчені, коли виявилось, що це письмо є алфавітом, який використовується... в грецькій мові! Отже, егейці були народом, що розмовляв давньогрецькою мовою. Напевно, вони були греками за походженням. Письмо «А» досі залишається нерозгаданим. Є припущення, що ця система була ієрогліфічною. Може, хтось із вас колись стане істориком і розкриє цю таємницю.

3. Розквіт і занепад мінойської палацової цивілізації

У XVI–XV ст. до н. е. критська цивілізація увійшла в період розквіту. Могутність Криту не знала меж. Мистецтво, наука і техніка досягли найвищого рівня. Критяни мали розвинену систему писемності, яка й досі не розгадана до кінця. Критська держава міцніла й багатіла завдяки праці поневолених народів і власних пригноблених трудящих верств. Цілковито покладаючись на могутність бойового флоту, який надійно захищав прибережні води Криту, острів'яни навіть не будували оборонних споруд навколо міст. Вони гордовито казали: «Наші стіни стоять не на землі, а на морі!»

Залишки винного сховища

У часи найбільшого розквіту, у XV ст. до н. е., земля Криту зазнала жакливої катастрофи. На острові Фера, за 110 км на північ від острова, сталося виверження вулкана. Землетрус миттєво знищив міста й чарівні палаци. Загинули тисячі жителів. Країна була остаточно знищена племенами ахейців, що мешкали тоді на півдні Балкан. Вони змогли без перешкод пристати до узбережжя острова, бо могутній критський флот загинув під час катастрофи. Велетенська припливна хвиля, породжена землетрусом, розбила його на друзки.

Квітуча, своєрідна культура поступово зникла, не залишивши сліду в культурі наступних народів. Вона була забута на десятки століть.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

План Лабіринту — палацу царя Міноса на Криті

Історія загибелі критської цивілізації знайшла своє відображення в міфі про Тесея. Афіський царевич Тесей добровільно відбув на Крит разом із групою юнаків та дівчат, які були призначені в жертву чудовиську Мінотавру, що мешкало в Лабіринті. На Криті в нього закохалася царська дочка Аріадна. Вона подарувала йому клубок ниток і порадила один кінець нитки прив'язати за кільце в стіні біля входу. Заглиблюючись у мережу коридорів, Тесей розмотував нитку. У глибині Лабіринту герой убив Мінотавра мечем, який сховав під одягом. Потім, за допомогою нитки Аріадни, він знайшов зворотний шлях і врятувався з острова. Відтоді вислів «нитка Аріадни» означає допомогу, порятунк у складній ситуації.

1. Знайдіть у тексті параграфу й выпишіть у зошит дату та подію виникнення й розквіту критської (мінойської) цивілізації.

2. Продовжіть речення:

а) Мінойська цивілізація мені запам'яталася тим, що ...

б) Мінойська цивілізація загинула тому, що ...

в) Населяли Грецію та навколишні території ...

г) «Нитка Аріадни» — це крилатий вислів, який означає ...

3. Які види писемності створили мінойці?

4. Які пам'ятки стародавнього Криту можуть прочитати сучасні дослідники?

5. Які основні заняття греків-мінойців?

6. Як впливали природні умови Греції на заняття населення?

7. Хто такі пелазги? Чому їх називають також егейцями?

8. Поясніть, що таке Лабіринт.

9. Чи була нерівність серед жителів Критської держави?

Обґрунтуйте відповідь.

10. У чому полягає подібність китайського та мінойського письма?

11. У чому схожість між мінойською та індською цивілізаціями?

§ 26. Ахейська палацова цивілізація

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Господарчі відносини

2. Пелопоннес

3. Данина

4. Піратство

5. Дельта

6. Гомер

а) гирло річки з численними острівцями та протоками;

б) найдавніша форма оподаткування населення;

в) півострів, розташований на території Південної Греції;

г) давньогрецький поет, автор «Іліади» й «Одіссеї»;

ґ) морський розбій;

д) взаємний обмін різноманітними продуктами між державами; торгівля.

1. Перекази про ахейців

Близько 2000 р. до н. е. на Балканському півострові з'явилися ахейці, які прибули з півночі в пошуках нових земель. Вони перебували на стадії родового ладу і були кочівниками. У той час на Балканах жили народи, що належали до критської (егейської) культури і значно випереджали прибульців у розвитку. Егейці були добре обізнані із землеробством. Їхнє мистецтво й художня творчість мали глибокий і складний зміст. На час переселення ахейців на Балкани егейці вже винайшли власну систему письма.

Два народи оселилися поруч, налагодили господарчі й культурні відносини, унаслідок чого утворилася ще одна цивілізація — мікенська; вона відображала критську (егейську) культуру серед ахейців на Балканах.

На півдні Балкан, на Пелопоннесі, утворилися нові міста — центри мікенської культури: Мікени, Аргос, Тірінф, Фліунт. Незабаром вони опинилися під владою критських царів і щороку платили їм данину, постачаючи рабів, продукти ремісничого виробництва, цінні породи дерев, мармур, метали.

Після загибелі критської цивілізації в середині XV ст. до н. е. зміцніли міста-держави мікенської культури. Їхні царі з усіх занять надавали перевагу піратству. Вони зі своїми головорізами з'являлися на кораблях навіть у дельті Нілу. Незважаючи на окремі невдачі, піратство дуже поширилося на Середземномор'ї. Господарства царів і вождів (теменоси) були найбільшими та розвиненими.

Раптово нападаючи на прибережні міста й селища, ахейці мали на меті захоплення рабів і багатой здобичі. Урешті, у XII ст. до н. е., приблизно в 1185 р. вони здійснили грабіжницький похід проти грецького царства Троя в Малій Азії, який очолив цар Мікен Агамемнон. Ця війна, яка отримала назву Троянської, виснажила сили ахейців, бо надовго відволікла від господарського життя тисячі воїнів-чоловіків. Перебіг подій Троянської війни відомий нам із поем славетного Гомера. Господарство мікенських міст занепало на тривалий час.

МІКЕНСЬКА КУЛЬТУРА — культура, створена ахейцями, що утворилася під впливом критської цивілізації.

Левина брама міста Мікени

2. Археологічне відкриття ахейської цивілізації, її основні центри

У середині XIX ст. німецький археолог-аматор Генріх Шліман розпочав дослідження на півночі узбережжя Малої Азії. Після тривалих пошуків Шліман натрапив на місцевість, дуже схожу на ту, що змальована в поемах Гомера. Вона була розташована поблизу пагорба Гіссарлік, на території сучасної Туреччини. Розпочалися розкопки, і в 1870 р. знайшли залишки стародавнього міста. Життя вирувало в ньому понад 3000 років тому. Археологи виявили сліди кількох пожеж, після яких місто раз у раз відновлювалося. Генріх Шліман не був професіоналом.

Сучасний макет
Троянського коня
на місці розкопок Трої

Розкопки проводилися необережно, квапливо — значну частину знахідок було пошкоджено, навіть знищено. Але хай там як, а Трою було знайдено. Наукове значення цього відкриття величезне, воно увічнило ім'я Генріха Шлімана в пам'яті людства.

Згодом Шліман вирушив на Пелопоннес і в 1876 р. розпочав розкопки головного міста ахейців, яке називалося Мікени. Довго розшукувати це місто не довелося: місце, де воно стояло, було добре відоме.

Мікенська культура — це культура ахейського народу, що склалася під впливом критської цивілізації. Вона значно поступалася культурі Криту в розвитку техніки та мистецтва. Держави, які належали до мікенської культури, досягли значного рівня в розвитку ремесла і землеробства. Численні завоювання збагатили царські скарбниці. Під час розкопок міст Мікен, Аргоса і Пілоса було знайдено безліч виробів і прикрас із золота. Майстерність ювелірів вражає своїм художнім стилем і витонченістю роботи.

3. Розквіт і занепад ахейської палацової цивілізації

Гомер у своїх поемах називає Мікени «багаті на золото». Держава багатила не тільки на грабунку сусідніх народів, слабших за неї, а також на праці численних рабів. В ахейських містах залишилися сліди могутніх укріплень. Архітектура ахейців, на відміну від егейської, була не витонченою, гарною, а навпаки — масивною, важкою. Стіни ахейських палаців складені з важких кам'яних брил. **Ахейську цивілізацію так само, як і мінойську, називають палацовою.**

Ахейська цивілізація була могутньою, однак постійні війни виснажували сили мікенців та їхніх союзників — Аргоса, Тірінфа, Фліунта.

Знесилені грабіжницькими походами в чужі землі, мікенці виявилися неспроможними захистити свою територію від навали **дорійців**, які прийшли на Балкани наприкінці XII ст. до н. е.

Це були войовничі племена грецької народності, що переживали розклад первіснообщинного ладу й утворення нерівності. Деякі історики називають такий ступінь розвитку **військовою демократією**. Значно поступаючись ахейцям у суспільному та господарському розвитку, дорійці перевершували їх в одному — вони вже вміли обробляти залізо, тоді як ахейці володіли тільки технікою

ВОЄННА ДЕМОКРАТІЯ —
стан суспільства,
у якому
зберігаються права
родових общинників,
але поступово
набирають силу
воєнні вожді.

Золота погребальна маска
Агамемнона

виплавляння бронзи, яка поступається залізу твердістю й міцністю. Бронзова зброя крихкіша, і, певно, ця обставина відіграла значну роль у боротьбі між ахейцями та дорійцями.

Археологічні джерела свідчать, що могутні фортеці ахейських міст були захоплені ворогом і загинули від пожеж. Дорійські народи бурхливим потоком посунули на Пелопоннес, підкоривши ахейців.

Афіни ж відстояли свою незалежність, і Аттика залишилась ахейською державою, хоча й зазнала в битвах великих втрат, насамперед серед родової знаті. Ахейська знать завжди билася в перших лавах, тому й часто гинула.

Отже, у XII ст до н. е. по всіх Балканах відновилися первіснообщинні відносини. Еллада у своєму суспільному розвитку відкотилася назад на 800–1000 років.

1. Коли на Балканському півострові з'явилися племена ахейців? Хто там жив у ті часи? До якої цивілізації належав цей народ?
2. Чому егейці — представники критської культури — стояли на вищому ступені розвитку, ніж ахейці?
3. Яке значення для ахейського народу мало знайомство з критською культурою?
4. Яка відмінність між критською та мікенською культурами?
5. Де знаходилося місто Троя? Хто його зруйнував?
6. Розкажіть про Генріха Шлімана, використовуючи додаткову літературу, відомості з Інтернету. Яка його заслуга в історичній науці?
7. Поясніть, чому більш відсталі дорійці змогли подолати Мікенське та інші ахейські царства.
8. Чи були в дорійців нерівність та експлуатація під час появи на Балканах?
9. Давньогрецькі палацові цивілізації мають по дві назви. Утворіть правильні назви цих цивілізацій з поданих слів. Поясніть, чому вони так називаються.

Критська, мікенська, мінойська, ахейська.

§ 27. Греція в XI–VI ст. до н. е.

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Рід

2. Експлуатація

3. Фінікійці

4. Колонія

5. Патріархат

- а) привласнення одними людьми продуктів праці інших людей;
б) народ, який становив основне населення Карфагена і Фінікії;
в) поселення, засноване переселенцями з іншої країни, області. У стародавньому світі – поселення, засновані греками, римлянами, фінікійцями на чужих землях;
г) форма організації роду, за якої провідне місце належить чоловікам;
ґ) форма об'єднання людей, які мають між собою родинні зв'язки.

1. Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера

Давньогрецькі поеми склалися в усній формі балад і легенд протягом чотирьох століть – з XI до IX ст. до н. е. Єдиним твором вони стали у VIII ст. до н. е., а записані були лише у VI ст. до н. е.

Гомер

За час утворення ці поеми ввібрали відомості про суспільство, у якому відбувалося їхнє формування, тому донесли до нас знання про часи від Троянської війни (XII ст. до н. е.) до VIII ст. до н. е. А оскільки в цей період у греків ще не було писемності, то інших письмових джерел, окрім поем Гомера, про далеке минуле кінця II – початку I тис. до н. е. просто немає.

Поеми Гомера «Іліада» й «Одіссея» – важливе джерело історичних знань про період ранньогрецького суспільства. Вони містять відомості про різні сторони життя й діяльності населення Стародавньої Греції XI–IX ст. до н. е. Тому цей період в історії називають «гомерівським».

Зміст «Іліади» становлять події останнього, десятого року Троянської війни, причиною якої було викрадення Єлени, дружини спартанського царя Менелая.

Ахейці на чолі з мікенським царем Агамемноном прибувають до берегів Малої Азії. Розпочинається війна, у якій велику роль відіграв Ахілл, один з ахейських вождів. Боротьба виявилася важкою та кривавою. Багато воїнів загинуло, але ахейці здобули перемогу.

Друга поема, «Одіссея», присвячена пригодам ахейського вождя Одіссея, царя Ітаки, у які він потрапив по дорозі до рідного острова.

Виховання Ахілла

2

З поем відомо, що в грецькому суспільстві відбувався розклад родових відносин і зароджувалася держава. Розвивалося ремесло, яке вважалося на той час почесною справою, гідною навіть царів. У грецькому суспільстві зароджувалося рабство. У ті далекі часи побутувала обмінна торгівля. Власне гроші ще не винайшли, а вартість товару вимірювалася кількістю голів худоби. Торгівля вважалася ганебною справою, її знеславили фінікійці, що приїздили до Греції торгувати. Ці злодійкуваті шахраї викликали огиду в простих і ширих греків.

Поєми Гомера «Іліада» й «Одіссея» стали першими літературними творами стародавніх еллінів. Своєю художньою силою та красою вони назавжди прославили грецьку культуру.

Детальніше з поемами Гомера ви ознайомитеся у старших класах на уроках зарубіжної літератури, будьте певні — це вам буде до снаги.

2. Господарське життя

Після завоювання Греції дорійцями чимало ахейців залишили рідну землю й подалися на острови Егейського моря та Іонічне узбережжя Малої Азії. Ті, хто залишився, підкорилися завойовникам. Запанував глибокий занепад у господарстві та культурному розвитку.

Водночас, використання заліза при виготовленні знарядь праці дало змогу значно підвищити її продуктивність. Це неодмінно вело до появи нерівності в суспільстві. Як наслідок, відбувається поділ населення на класи, а далі неодмінно створюється держава як знаряддя в руках панівного класу. Виникає експлуатація пригноблених верств населення.

Головним заняттям залишилося землеробство, але скотарство також набуло певного розвитку.

Ремесло зберігало своє значення, але тепер ремісники працювали більше для простих людей. **Деміурги** мандрували селищами, шукаючи собі роботу. Простий люд цінував у їхніх виробах якість і зручність, а не красу. Тому по всій Греції відбувалося зниження рівня художньої культури. Чудові, витончені розписи ваз замінюються простим **геометричним орнаментом**. Торгівля розвивалася переважно **зовнішня**, і вели її іноземні купці, здебільшого фінікійці, яких греки зневажали за хитрість, підступність і злодійкуватість.

*Менелай з тілом
Патрокла*

ДЕМІУРГИ — мандрівні ремісники, які виконували роботу на замовлення.

ГЕОМЕТРИЧНИЙ ОРНАМЕНТ — візерунки з прямих і хвилястих ліній, крапок, трикутників тощо.

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ — торгівля за межами країни, між державами та народами.

3. Військова організація та організація влади

Ахейці, які володіли технікою вироблення бронзи, створили потужну військову організацію. Бронзові обладунки та зброя дозволяли битися щільним строєм, де воїни з одного роду й племені йшли поруч. Це надавало бойовим лавам більшої стійкості.

Кінноту як рід військ ахейці не знали. Навіть знатні вожді, що мали коней, мчали в атаку верхи, а з ворогом билися пішими. Основним засобом для атаки були бойові колісниці, запряжені парою коней, якими правив візник – колісничний. Поруч стояв воїн зі щитом, в обладунках і бився списом.

ГОПЛІТИ – важкоозброєні піхотинці.

ФАЛАНГА – щільний бойовий порядок на кілька шеренг у глибину.

БАСИЛЕЇ – племена, військова знать.

Металеві обладунки були великою рідкістю. Здебільшого ахейці виготовляли їх з дубленої шкіри, обтягуючи нею шоломи та дерев'яні щити. Металева зброя була дорогою, і не кожен воїн міг її придбати. Незаможні воїни навіть одягали панцирі з грубої тканини в кілька шарів, часто були озброєні не мечами, а палицями.

Знаць, воєнні вожді були добре озброєні й билися в перших лавах. Вони правили своїм народом, бо вважалися сильнішими, спритнішими – найкращими воїнами. Тому знатні чоловіки постійно мали доводити хоробрість і воїнську перевагу в бою. Часто битва перетворювалася на серію двобоїв між знатними воїнами. Ідучи в бій першими, вони зазнавали більших втрат. Це сприяло посиленню влади простого трудового люду – **демосу** в Афіській державі після завоювання Еллади дорійцями.

За часів панування дорійців, коли розвинулося вироблення заліза, відбулися докорінні зміни у військовій техніці. У VII, а особливо в VI ст. до н. е., вирішальною силою в бою стають **гопліти**. Двобої між знаттю та битви на колісницях втрачають своє значення і поступово зникають. Гопліти в бою шикувались у **фалангу**. Краї фаланги у бою прикривалися кіннотою, яка стає самостійним родом військ.

У грецькому суспільстві панували племінні та родові відносини у формі патріархату. На чолі племен стояли **басилеї** та **старійшини**. Земля общини розподілялася між родинами за жеребом. Наділ для однієї родини називався клер, а володар такої землі – клерник. Зароджуються також рабовласницькі відносини, але вони поки що перебувають на початковому ступені.

НАСЕЛЕННЯ ГРЕЦІЇ (XI–VI ст. до н. е.)

Басилеї
(благородні,
добрі, «агагой»,
«аристой»),
вельможі.

**Вільні
общинники**
селяни,
скотарі,
ремісники

Раби
селяни-
боржники,
полонені

4. Поява писаних законів у Греції

Формування держави після завоювання дорійців вимагало впорядкування влади та створення законів. Тривалий час елліни керувалися звичаєвим правом, але

Фаланга голітів

Рельєф «Воїн на колісниці»

аристократія тлумачила звичаї на свою користь, бо їхній зміст був неконкретний і неточний. Простий люд вимагав упорядкування законів. Заможним верствам це також було вигідно, бо родова знать прагнула поставити закони на захист своєї власності.

Зрештою, у кількох грецьких державах створили й записали перші закони. У VII ст. до н. е. в Локрах, на півдні Італії, було ухвалено закони Залевка. А в місті Катани на Сицилії в VI ст. до н. е. це зробив законодавець Харонд.

Близько 621 р. до н. е. в Афінах створив збірку писаних законів правитель Драконт. За кожний злочин призначалося жорстоке покарання. Навіть за дрібну крадіжку злодія страчували. Така безжалісність і суворість призвела до того, що в пам'яті людей ці закони збереглися не як драконівські, а як «драконівські».

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО — використання традицій і звичаїв як законів при вирішенні спірних питань.

ДЕМОС — незнатні трудові верстви громадян еллінської держави.

АРИСТОКРАТІЯ — (від грец. «аристос» — найкращий, «кратос» — влада) — влада родової знаті; суспільна верства, що посідає найвище становище.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Коли в Драконта запитали, чому він призначив такі жорстокі покарання за порушення законів, він пояснив так: «Я переконаний, що крадій майна заслуговує на смерть. А більш суворого покарання я вигадати не зміг!»

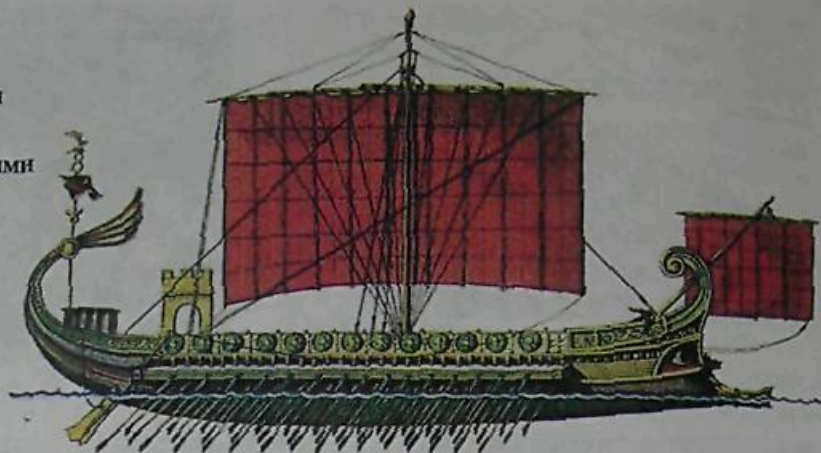
5. Грецька тиранія

Становлення й зміцнення влади в грецьких державах спричинило у VIII–VI ст. до н. е. загострення боротьби між панівними та пригнобленими верствами громадян. **Аристократія** втрачала владу, яку захоплювали вожді **демосу**. Часто ці вожді влаштовували своє одноосібне правління, яке в Елладі називалося **тиранія** (від грец. *tirannos* — *одноосібний правитель*). Для стародавніх греків це слово не мало зловісного забарвлення, хоча сьогодні ми розуміємо це поняття як «гноблення, насильство, необмежена влада». Тирані еллінських держав спиралися на незаможні верстви населення, яких підтримували торгівці й ремісники, — усі вони бажали послаблення влади родової знаті.

ТРИЄРА —

швидкісний бойовий корабель, споряджений веслами в три ряди.

Трієри були надпотужними бойовими кораблями стародавнього світу.

Трієра

Ваза із зображенням
війни

Молода жінка

Найперше тиранія встановилася в VII ст. до н. е. на Балканському півострові: у Сикіоні, Коринфі, Мегарі, пізніше, у VI ст. до н. е., — в Афінах. Тиранія в Коринфі набула значного розмаху, особливо за правління Періандра, і протрималася близько 70 років (657–580 рр. до н. е.). За цей час місто значно зміцніло й розквітло. Набули розвитку ремесло, торгівля та кораблебудування. Саме в Коринфі було створено **трієру**, водотоннажність якої сягала 50–60 т. Коринфяни винайшли корабельний якор.

Проти родової знаті була спрямована тиранічна влада в місті Мегарі, де в VII ст. до н. е. правителем став Феагєн. Наприкінці VII ст. до н. е. встановилося тиранічне правління в грецьких містах, що були розташовані на західному узбережжі Малої Азії. Там владу тиранів підтримували перські царі.

Наприклад, у VII ст. до н. е. в місті Мілеті в Малій Азії до влади прийшов Фрасибул. Майже в той же час установилася тиранія в Ефесі. На острові Самосі владу захопив тиран Полікрат. Його правління, як і правління більшості тиранів, сприяло розквіту міста. Відбулося політичне об'єднання острова, було створено великий військовий флот, споруджено водогін, зручну корабельну гавань і фортечні мури навколо міста Самос.

Одноосібна влада тиранів викликала ненависть у родової знаті. На противагу їй демос шукав захисту в тиранів від утисків багатіїв. Тиранія сприяла господарчому розвитку грецьких міст на певному відтинку часу. Потім на зміну тиранії прийшли часи **демократії** — тобто народовладдя.

6. Велика грецька колонізація

У VIII ст. до н. е. в державах-полісах Еллади виникло напруження серед громадян. Демос, переважно селяни, з різних причин втрачав землю, яку прибирала до рук аристократія. У грецьких полісах з'явилася значна кількість збіднілих громадян. Селяни, що втратили землю, шукали для себе притулку, будь-якої роботи, але даремно. Вони ставали «зайвими» в рідному місті.

Демос, обурений несправедливим становищем, підіймався на боротьбу з аристократами. Якщо він зазнавав поразки, ватажкам демосу залишалося шукати порятунку в інших країнах.

Водночас розвиток господарства, торгівлі та ремесла спонукав греків до розширення торговельних зв'язків з іншими країнами, де б купляли вироби грецьких ремісників і сільськогосподарські продукти. Усе це сприяло тому, що елліни покидали рідні домівки й вирушали на пошуки нових земель, де засновували поселення (емпорії та колонії). Там, у далеких краях, громадяни прагнули покращити умови життя, становище в суспільстві, знайти роботу. **Розпочалася велика грецька колонізація.**

Емпорії поступово виростили в колонії, ставали самостійними, хоча й зберігали торгіві й політичні зв'язки з метрополією.

Колонізація здійснювалась у двох напрямках: на захід і на північний схід. На захід від Еллади греки (див. карту на с. 200) освоїли землі острова Сицилії (Мессина, Акрагант, Сиракузи) та півдня Італії (Тарент, Сибаріс).

Дорога на північний схід привела греків через протоки Босфор, Геллеспонт (Дарданелли) на простори Понту Евксинського (Чорне море). На його північних берегах були створені колонії: Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей та ін. (див. карту на с. 179).

ПОЛІС – місто-держава, тобто держава в межах однієї общини. Центром полісу було головне місто, навколо якого розташовувалося кілька селищ – демів.

ЕМПОРІЙ – торговельний пункт у вигляді поселення на нових землях.

МЕТРОПІЛІЯ – місто-засновник колоній.

КОЛОНІЇ – поселення, засновані прибульцями інших країн.

1. Про що писав у своїх поемах Гомер?
2. Коли і як було створено поеми Гомера «Іліада» й «Одіссея»?
3. Коли і чому розпочалася Троянська війна? Чим вона закінчилася? Які були її наслідки?
4. Назвіть основні риси розвитку господарства Греції в XI–VI ст. до н. е.
5. Поясніть на прикладах слова «колонія», «колонізація», «метрополія», «емпорій», «тиранія».
6. Які міста утворилися на берегах Понту Евксинського? Згадайте, що означає ця назва.
7. Охарактеризуйте військову організацію греків.
8. Опишіть зовнішній вигляд воїна-грека.
9. З яких верств складалося суспільство гомерівського періоду?
10. Чому в битвах найперше гинули представники аристократії?
11. Що вам відомо про перші писані закони?

§ 28. Стародавня Спарта

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Мікенська культура	а) гроші або речі, що даються службовій особі як підкуп;
2. Дорійці	б) умовні предмети, що позначають вартість товару, підлягають обміну одні на одні та на будь-який товар;
3. Ахейці	в) одне з основних давньогрецьких племен, які з півночі напали на ахейців;
4. Хабар	г) одне з основних корінних давньогрецьких племен;
5. Гроші	г) культура ахейського народу, що склалася під впливом критеської цивілізації.

1. Виникнення Спартанської держави

Дорійці, які на початку XI ст. до н. е. з'явилися на Балканському півострові, зламали опір держав мікенської (ахейської) культури. Племена завойовників поширилися по всьому Пелопоннесу, підкоривши місцевих ахейців. За розвитком дорійці поступалися народам мікенської культури, але володіли зброєю із заліза. Мабуть, саме це відіграло вирішальну роль у війні.

СПАРТА —
інша назва — **Лакедемон**,
тобто держава в **Лаконіці**
(область у південному
Пелопоннесі).

ІЛОТИ
(від грец. «гелоти») —
захисники **Гели**.

СПАРТІАТИ —
повноправні громадяни
Спарти.

ПЕРІЕКИ —
(від грец. «ті,
що живуть навколо») —
вільне негромадянське
населення Спарти.

МЕССЕНІЯ —
сусідня з **Лаконікою**
країна на захід від Спарти.

На захоплених землях у південному Пелопоннесі дорійці утворили державу **Спарту**. Ахейці чинили запеклий опір завойовникам. Останньою була захоплена фортеця **Гела**. Це коштувало дорійцям величезних зусиль і численних втрат. Відтоді вони всіх підкорених ахейців із презирством, але все ж таки побоюючись, називали **ілотами**.

Підкорене населення опинилось у становищі державних рабів. Ілотів примусово розселили по всій території Лаконіки і закріпили за ділянками орної землі, яка тепер належала родинам **спартіатів**. Ілоти її обробляли, забезпечуючи завойовників плодами своєї праці. Усіх жителів Спарти, які не мали громадянських прав, називали **періеками**. Вони були вільними, але не могли брати участі в державних справах.

Спартіати й ілоти, гнобителі й пригноблені, люто ненавиділи одні одних. Щоб утримувати в покорі величезну кількість поневолених ахейців, спартіатам довелося перетворити своє місто Спарту на щось подібне до військового табору.

Більшість родючої землі Пелопоннесу знаходилася на території **Мессенії**. Спартанці прагнули захопити цю країну. У VIII ст. до н. е. розпочалася Перша Мессенська війна. Мессенці не поступалися ворогові ані мужністю, ані стійкістю. На чолі з царем Аристомедом вони

Змагання стрибунів

понад 18 років боролися за незалежність вітчизни, але врешті Мессенія зазнала поразки. Тепер народ Мессенії віддавав Спарті половину врожаю. Та мессенці не бажали коритися. У другій половині VII ст. до н. е. вони повстали проти спартанців на чолі з Аристоменом. Під час Другої Мессенської війни Спарта захопила майже всю Мессенію. Частина мессенців змушена була переселитися до Сицилії, решта перетворилася на ілотів.

Після цього спартанці стали єдиними володарями мессенської землі. Вона була поділена на ділянки так, щоб усі наділи мали однакову врожайність. Кожна ділянка забезпечувала прожиття однієї з дев'яти тисяч спартанських родин. Землю обробляли ілоти.

2. Закони Лікурга

Установлений порядок у спартанській державі міг триматися лише на силі зброї. З часом у Спарті склалися порядки й традиції, спрямовані на підтримку воєнної могутності держави. Вважають, що ці закони запровадив Лікург, спартанський правитель, який жив у IX–VIII ст. до н. е. Про нього немає достовірних відомостей. Спартанці свято шанували пам'ять про Лікурга й ретельно виконували закони, які він заповідав.

Уся орна земля належала державі, спартіати лише користувалися нею. Купувати і продавати землю заборонялося. Усі родини мали приблизно однаковий рівень достатку — серед спартіатів не було дуже багатих або дуже збіднілих. Навіть царі не перевершували своїм багатством пересічних громадян. Срібні та золоті гроші видучали з обігу, використовували тільки мідні та залізні — важкі й малокоштовні. Внутрішня торгівля майже згасла. Іноземних купців не шанували, продавати прикраси й коштовності було заборонено. Відсутність багатства швидко знищила в Спарті крадіжки, хабарництво та інші злочини. Навіщо наживатися, якщо не можна скористатися багатством?

Ремесло також не шанували в лаконській державі, ним опікувалися періеки. Усі житлові будинки споруджували без розкоші та прикрас. Навіть харчувалися всі однаково. Для цього влаштовували спільні обіди (сисітії). Харчування в сисітіях було обов'язковим для всіх, навіть царів.

Такі звичаї міцно згуртували спартанське суспільство, але загальмували його культурний розвиток. За всю історію Спарти вона не подарувала людству жодного видатного митця. Загальне економічне та культурне відставання — ось такою була розплата за панування над величезною кількістю підкорених ілотів.

СИСІТІЇ — спільні обіди 10–15 сусідських родин. Страви готувались у загальному котлі, продукти купувались у складчину.

3. Соціальний і державний устрій Спарти

Щоб запобігти повстанням ілотів, щороку влаштовувалися **кріптії**. Спартанська держава за формою правління була **олігархією**. На чолі держави стояли два царі. Якщо оголошували війну, один із царів вирушав із військом проти ворога, інший залишався керувати державою. Армія складалася з ополчення важкоозброєних спартіатів. Кожен цар мав особисту варту — загін із 300 найкращих воїнів, які підкорялися тільки йому.

Вищим державним органом у Спарті була **герусія**, яка налічувала 28 **геронтів** і двох царів. Герусія створювала закони, укладала мир і оголошувала війни.

Народні збори — **апела** — у Спарті збирали щомісячно на відкритому місці. У цих зборах мали право брати участь дорослі громадяни — воїни віком від 30 років. Вони лише ухвалювали чи відхиляли рішення геронтів. Схвалення висловлювали криком. Ухвалювали те рішення, за яке голосніше кричали (за давньогрецьким філософом Аристотелем — «дитячий спосіб» голосування).

Значну владу мали п'ять **ефорів** — наглядачів, що обиралися на один рік. Ефори контролювали життя будь-кого зі спартіатів, включаючи царів.

Своєрідною була спартанська система виховання. Щоб спартанські юнаки росли сильними, не боялися страждань і смерті, їх змалку піддавали суворому загартуванню. Немовлят при народженні ретельно оглядали. Живими залишали тільки здорових. Із семи років дітей виховували в спеціальних таборах — **агелах** (на мові дорійців — «зграї»). Виховання було суворим: привчали спати на холодній землі, часто сікли різками. Хлопчиків погано годували, щоб вони самі здобували собі їжу. Вважалося, що це виховує в майбутніх воїнів винахідливість і хитрість.

Перемогти таких воїнів було нелегко, кожен був спроможний битись одночасно з трьома ворогами. Тих, хто героїчно загинув у бою, несли до могили на щиті. Це була остання пошана героям.

Молоді спартанці були майже не освічені. Юнаків навчали трохи читати й писати, щоб у майбутньому вони могли зрозуміти чи написати військовий наказ.

КРІПТІЇ —

звичай полювати на ілотів, убиваючи їхніх ватажків.

Це було справою юнаків, «іспит кров'ю» для підлітків.

ОЛІГАРХІЯ

(від грец. «влада небагатьох») — правління вузького кола аристократів.

ГЕРУСІЯ —

колегія «геронтів» — старців, урядовців не молодших 60 років. Обиралися довічно.

ГЕРО́НТ

(з грец. *gerontos* — стара людина) — член ради старійшин.

Фрагмент червонофігурної вази

Висловлюватися їх привчали коротко й виразно. Так склався особливий стиль — «лаконічна мова», тобто звичка говорити коротко, влучно і зрозуміло.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Про лаконічну мову

Один афінський учитель красномовства назвав спартанців «неуками». «Цілком слушно, — відказував йому син Павсанія, — лише ми єдині з еллінів не навчилися від вас нічого поганого».

В Архідама спитали — скільки всього спартанців? Він відповів: «Достатньо, друже мій, аби прогнати боягузів».

Одному молодому спартанцеві обіцяли подарувати бойових півнів, які билися, аж поки не вмирили на місці. «Ні, — проказав він, — ти дай мені таких, які вбивали б інших у бою». Такими були короткі, уривчасті відповіді спартанців, і правильно зауважив той, хто сказав, що «бути спартанцем — значить займатися скоріше філософією, ніж гімнастикою...»

Плутарх. Вибрані життєписи. Лікурґ

4. Посилення Спарти в другій половині VI ст. до н. е.

Після завоювання Мессенії Спарта спробувала продовжувати загарбання чужих територій, та це їй не вдалося. Тоді спартанські правителі примусили більшість держав Пелопоннесу укласти союз зі Спартою. Так склався Пелопоннеський союз. Вищий орган союзу — союзні збори — збиралися щорічно в Спарті під наглядом ефорів. Усі питання вирішувалися в інтересах спартанців. Спільної скарбниці союз не мав — усіма грошовими внесками союзників розпоряджалася Спарта.

Спираючись на свою армію та сили Пелопоннеського союзу, Спарта в другій половині VI ст. до н. е. прагнула **гегемонії** над Елладаю. Вона втручалась у внутрішні справи держав навіть Середньої Греції, завжди підтримуючи аристократичні кола.

Спарта була оплотом олігархів, надією всіх аристократів, союзницею будь-якої держави, де владарювала родова знать. У політичному сенсі Спарта була цілковитою протилежністю афінській демократії, заклитим ворогом Афінської держави. Про неї, її народ, життєвий і політичний устрій, культуру ви детально дізнаєтеся на наступних уроках з історії.

ГЕГЕМО́НІЯ

(від грец. «панування») — повна влада;

гегемон (від грец.

«пан») — володар, хазяїн; господар у суспільних та політичних відносинах.

1. Опишіть умови життя спартанців, ілотів, перієків.
2. Хто був патріотом Спарти: а) спартанці; б) ілоти; в) перієки?
3. Чим відрізняються: а) тиранія і олігархія; б) ілоти і перієки?
4. Які закони запровадив Лікурґ у Спарті? Чому вони сприяли?
5. Чим за формою правління була держава Спарта? Намалюйте схему управління Спартою.
6. Для чого, на вашу думку, щороку володарі Спарти влаштовували криптиї?
7. Чому спартанці залишили бідну культурну спадщину?
8. Уявіть, що ви — один із вихованців агели. Опишіть свій день — від ранку до вечора.

§ 29. Утворення Афінської держави

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Цикл
2. Оливки
3. Реформа
4. Політика

- а) докорінна перебудова;
- б) сукупність чогось (творів, наук, лекцій тощо), об'єднаних спільною темою;
- в) діяльність органів державної влади, партій, громадських організацій; назва походить від грецького слова *politike* — *державна діяльність*;
- г) вічнозелена рослина, з плодів якої отримують високоякісну олію.

1. Міфи про давню історію Аттики

Узагалі про міфи вам відомо вже чимало. Ще в початкових класах ви слухали їх як захопливі казки. А згодом, на уроках української та зарубіжної літератури, ви дізналися про них детальніше.

АТТИКА — великий півострів на північному сході Балкан.

АЕДИ — мандрівні співці, творці й розповсюджувачі фольклору.

ГЕРОЇ — міфологічні персонажі, діти богів і простих людей, напівбоги.

Створені людською фантазією, міфи Стародавньої Греції мандрували століттями, зберігаючись у піснях, які виконували **аєди**. Окремі міфи **рапсоди** об'єднували в цикли. Згодом у фольклорі накопичилося декілька циклів, у яких ішлося про створення світу, походження та пригоди богів і **героїв**.

Ці історії мали пізнавальний характер — містили життєві поради. Зміст міфів надихав на художню творчість, ставав темою мистецьких творів. Численні вазові розписи, скульптури, п'єси були створені за мотивами грецьких міфів. Навіть поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея» — це перевтілення міфів про Троянську війну в єдиний художній твір, літературну форму усної творчості грецького народу.

Головним героєм Аттики був Тесеї, син Ефри, доньки царя міста Трезени, та Егея, володаря Афін. Сам Тесеї вважав своїм батьком бога морів Посейдона. Мати розповіла Тесеєві про царя Егея, який чекав на сина в Афінах. Юнак вирушив до батька. Подолавши численні пригоди, Тесеї прибув в Афіни і наслідував від батька владу і багатство.

Серед його славетних подвигів згадують перемогу над розбійником Скіроном, ловлю марафонського бика, убивство кроміонської свині, перемогу над Керкіоном і Прокрустом. Але найславетнішим подвигом стала перемога над **Мінотавром** (фантастична істота з головою бика) на острові Крит. На честь Тесеєвого батька море, що омиває Балкани зі сходу, названо Егейським.

Тесеї і Мінотавр

Тесей об'єднав усі племена Аттики, утворив сильну й незалежну Афінську державу, його шанували в Афінах як національного героя.

РАПСОДИ —
творці міфологічних
циклів.

2. Об'єднання Аттики

Аттика, територія Афінської держави, — найбільша країна Середньої Греції. Спекотний клімат, кам'янисті, малородючі ґрунти — ось характерні ознаки природних умов цієї землі. Населення тут вирощувало виноград та оливкові дерева, видобувало срібло, глину, на яку така щедра земля Аттики. Це сприяло появі та розвиткові ремесел, зокрема гончарства.

Ще з появи ахейців в Аттиці утворилася держава у формі полісу з центром в Афінах. За укріпленими мурами були розташовані квартали помешкань трудового люду — демосу. Цей район називався Керамік і був справжнім лабіринтом вузьких, кривих вулиць, затиснених високими огорожами будинків громадян. Афінські **евпатриди** мали просторі й зручні житла, хоча все місто було сплановано безладно, що спричиняло тісняву й скупченість населення.

Житлові квартали зусібіч оточили скелястий пагорб, на якому височів **Акрополь** — укріплена фортеця, де зосередилися головні храми, скарбниця міста. У часи родоплемінних відносин там мешкав **басилей** — вождь. Унизу, поблизу Акрополя, розкинулася, вирувала життям **агора**.

Розмаїтий афінський демос поділявся на селян, ремісників, матросів, дрібних торговців. Окрім громадян держави, у місті мешкало багато **метеків** — переселенців з інших міст, позбавлених громадянських прав. Вони не володіли землею, будинками, не брали участі в народних зборах. За таких умов їм залишалася можливість бути хіба що міняйлами. Збагатившись на міняльних операціях, вони ставали лихварями, що давали позику за відсотки (від 11% до 50% на рік).

Під час вторгнення дорійців Аттика відстояла свою незалежність, але населення, переважно аристократи, зазнало великих втрат. Це посилило вплив демосу на

Руїни Акрополя в Афінах

ЕВПАТРИДИ —
родова знать, аристократи.

АКРОПОЛЬ —
від грец. «верхнє місто»
або «міська фортеця».

АГОРА —
ринкова площа міста,
центр громадського життя.

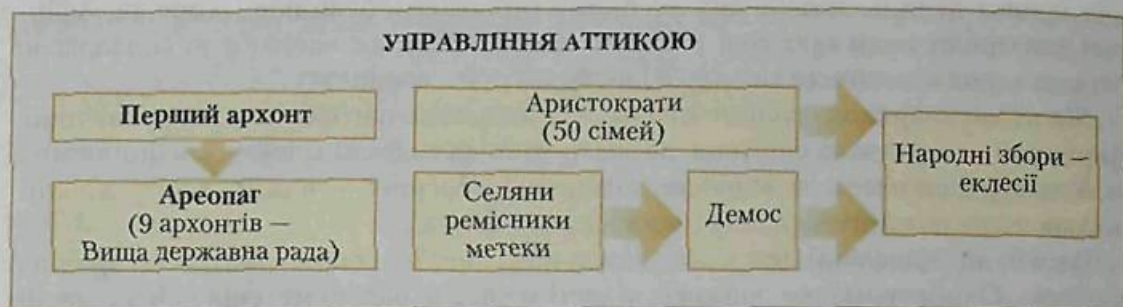
ДЕМОКРАТІЯ
(від грец. «влада
народу») — форма
державного управління
за активної участі
всього населення.

АРЕОПАГ — рада, що складалася з родової аристократії; головний державний орган, потім судовий трибунал для розгляду релігійних і карних злочинів.

АРХОНТ (від грец. «правитель») — аристократ-урядовець в Афінах.

державні справи й привело до формування засад демократичного управління. Основні державні питання вирішувалися на народних зборах — **еклєсіях**, але потроху аристократія прибрала владу до своїх рук. Основним політичним органом аристократії був **ареопаг**, який складався з представників родової знаті. Щорічно афінський народ обирав **архонтів**, які стояли на чолі держави. Родова аристократія загарбала кращу землю. Селяни бідніли, потрапляли в борги. Боржників перетворювали на рабів.

Незадоволення засиллям евпатридів загрожувало спалахом обурення демосу та кровопролиттям. Необхідно було ухвалити закони, які б задовольнили водночас демос та евпатридів.

3. Реформи Солона

У 594 р. до н. е. першим архонтом обрали **Солона**, знатну людину, до якого демос ставився з довірою за його чесність і порядність. **Солон здійснив кілька реформ, які ґрунтовно змінили весь суспільний устрій Афінської держави.**

Першим своїм законом він скасував боргове рабство. Селянам повернули землю, яку відібрали за борги. Відтепер афінським громадянам не загрожувало рабство за борги, а всіх рабів-боржників було викуплено на волю за державний кошт.

Усе громадянське населення за кількістю майна було поділено на чотири групи.

До першої належали найбагатші з афінян, яких називали **п'ятсотмірниками**. Вони мали право обиратися на вищі державні посади. Під час війни п'ятсотмірники ставали полководцями.

Другу групу становили ті, хто на свої кошти міг придбати коня. Їх називали **вершниками**.

Третя група, чисельніша, мала назву **зевгіти**. Це була головна маса афінського селянства. Не надто багаті, але й не бідні, вони на прибутки із земельного наділу мали купувати собі озброєння й служити у важкій піхоті **гоплітами** (важкоозброєними піхотинцями).

Четверта група — найбідніші з громадян — **фєти**, не обиралися на державні посади, але могли голосувати за рішення народних зборів. У війську вони становили легку піхоту або служили матросами на бойових кораблях.

Солоном було запроваджено Раду чотирьохсот — **буле** та суд присяжних — **геліея**, який розбирав судові справи між громадянами.

Закони Солона закріпили приватну власність за громадянами, надавши право заповідати майно за власним бажанням. Вони також поживили розвиток ремесел, бо батьків зобов'язували навчати дітей ремеслу.

СХЕМА УПРАВЛІННЯ АФІНСЬКИМ ПОЛІСОМ (АТТИКОЮ) ЗА СОЛОНА

Ареопаг

Буле

Суд

Народні збори:
п'ятсотмірники, вершники, зевгіти, фети

Перетворення, які здійснив Солон в афінському суспільстві, підірвали основи влади родової знаті. Вони створили умови для розвитку господарства середніх верств селян. Тепер селянам дозволялося продавати вино й олію власного виробництва за кордон. Водночас евпатридам заборонялося вивозити на продаж із держави своє зерно. Вони мусили продавати його в Афінах за невисокою ціною.

Закони Солона сприяли розвитку рабовласницьких відносин в Афінах. Відтепер рабами ставали виключно іноземці.

4. Тиранія Пісистрата

Закони Солона сприяли економічному розвитку Афінської держави. Але родова знать прагнула повернути собі втрачену владу. Небезпека повернення евпатридів до влади зумовлювала необхідність суворішої форми управління для захисту інтересів демосу.

У 560 р. до н. е. владу захопив **Пісистрат**, який захищав селян, хоча сам належав до знаті. З власною вартою він захопив Акрополь і став тираном. Аристократія двічі усувала його від влади й виганяла з міста, але він повертався. Зовнішня політика Пісистрата була спрямована на зміцнення торговельних зв'язків із країнами, де Афіни купували хліб.

Пісистрат надавав позики незаможним для зміцнення господарства. Для власних і державних потреб установив податок — 1/10 від прибутків.

В Афінах будували чимало громадських споруд, поживився економічний і культурний розвиток держави.

Щоб догодити селянам, Пісистрат узаконив свято на честь **Діоніса (Діонісії)**. Згодом святкові обряди під час Діонісії породили новий вид мистецтва — **театр**.

БУ́ЛЕ

(від грец. «рада») —
державна рада

з чотирьохсот громадян,
яка керувала державою
в період між народними
зборами в Афінах.

ДІОНІ́С —

грецький бог,
покровитель виноробів.

ТЕАТ́Р —

від грец. «місце
для видовищ».

Діоніс у човні

5. Повалення тиранії, реформи Клісфена та завершення формування Афіньської держави

По смерті Пісистрата (527 р. до н. е.) в Афінах правили його сини Гіпій і Гіпарх. Їхні свавілля й жорстокість викликали обурення та прагнення помсти. Під час замаху в 510 р. до н. е. Гіпарха вбили, а Гіпій урятувався, сховавшись аж у Персії. Замість нього в 509 р. до н. е. першим архонтом було обрано Клісфена.

ФІЛА — об'єднання сімей одного роду.

СТРАТЕГ — воєначальник з широкими військовими й політичними правами; вища державна посада в Афінах.

Реформи Клісфена були продовженням перетворень Солона. Але він у своїх реформах пішов ще далі, наважившись на адміністративний переділ держави. Раніше в Аттиці існувало чотири родових філі. Клісфен запровадив десять територіальних філ, до кожної з яких входили громадяни з різних родів.

Ця реформа остаточно підірвала силу аристократів, які тепер не мали впливу на родичів при голосуванні. Народ став без страху висловлювати власну думку.

Клісфен запровадив **Раду п'ятисот**, до якої обирали по 50 представників від кожної з 10 філ. Щоб краще управляти військовими справами, було створено колегію з 10 **стратегів**, які керували афінськими армією та флотом.

Щоб запобігти поверненню тиранії, було запроваджено звичай **остракізму** (від давньогрец. *ostrakon* — черепок, жереб). Афіняни щороку писали на глиняних черепках ім'я найнебезпечнішої для держави людини. Той, хто отримував найбільшу кількість голосів, мав на 10 років залишити державу. Остракізм став могутнім засобом політичної боротьби, він сприяв вилученню з політичного життя на певний час небажаних політиків.

Реформи Клісфена привели до остаточного знищення родового ладу в Афінах і прискорили формування рабовласницької держави у формі демократії.

1. Пригадайте, що таке *міфи*. Чи були вони лише легендами, фантастичними казками? Відповідь обґрунтуйте прикладами.
2. Як природні умови Аттики вплинули на господарче життя Афінь?
3. Покажіть на карті Аттику, Афіни.
4. Поясніть сутність демократичного управління.
5. Назвіть причини та зміст реформ Солона.
6. Що зробив Пісистрат для Афіньської держави? Який зв'язок між Пісистратом і театральними виставами?
7. Перерахуйте реформи Клісфена.
8. Чим вигідний остракізм демосу?
9. Установіть відповідність між подіями та датами.

Об'єднання Аттики	594 р. до н. е.
Реформи Солона	VI ст. до н. е.
Тиранія Пісистрата	509 р. до н. е.
Реформи Клісфена	560 р. до н. е. — 527 р. до н. е.

10. Підготуйте і проведіть для товаришів екскурсію стародавніми Афінами.

Вузлики на пам'ять: «Стародавня Греція в II – першій половині I тис. до н. е.»

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ В ДАТАХ (II – ПЕРША ПОЛОВИНА I тис. до н. е.)

Період	Хронологія
Критська цивілізація	3500 – 1100 рр. до н. е.
Мікенська цивілізація	XX – XII ст. до н. е.
Троянська війна	XII ст. до н. е.
Відкриття археологами критської цивілізації	наприкінці XIX ст.
Відкриття археологами мікенської цивілізації	1876 рік
Гомерівський період в історії Греції	XI – IX ст. до н. е.
Велика грецька колонізація	VIII – VII ст. до н. е.
Реформи Солона	594 р. до н. е.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНОГО ТА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ АФІН І СПАРТИ

Устрій	Спарта	Афіни
Соціальний	1. Спартіати – привілейовані, повноправні громадяни. 2. Періеки – мешканці Спарти, які не мали громадянських прав. 3. Ілоти – залежні, безправні особи – державні раби.	1. Аристократи – родова знать. 2. Демос: а) ремісники; б) селяни-орендарі; в) метеки.
Державний	1. Закони Лікурга. 2. Народні збори спартіатів – апела. 3. Рада старійшин – герусія (28 геронтів і 2 царі). 4. Колегія ефорів – 5 чоловік. Спарта – рабовласницька, олігархічна держава.	<i>Державний устрій за часів Егея, Тесея, Драконта</i> 1. Народні збори – еклесія. 2. Цар. 3. Ареопаг (9 архонтів) – вища державна рада. <i>Державний устрій за часів Солона</i> 1. Народні збори. 2. Ареопаг (рада старійшин). 3. Суд присяжних. 4. Рада 400. <i>Державний устрій за часів Клісфена</i> 1. Народні збори – еклесія. 2. Ареопаг. 3. Рада 500. 4. Суд присяжних. 5. Колегії.

РОЗКВІТ ТА ЗАНЕПАД ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ЦАРСТВ І ДЕРЖАВ

МІНОЙСЬКЕ ЦАРСТВО

Розквіт	Занепад
1. Форма правління — монархія. 2. Цар Мінос. 3. Контроль над захопленими територіями, потужний флот, торгівля — талассократія. 4. Суспільство: а) вільні общинники, залежні люди, раби; б) цар і родова знать.	1. Виверження вулкана на о. Фера, загибель флоту. 2. Навала ахейців. 3. Переселення на материк і на острови населення Криту, що вціліло після катастрофи.

МІКЕНСЬКЕ ЦАРСТВО

Розквіт	Занепад
1. Поділ суспільства на групи: а) панівні: цар, родова знать (евпатриди), воєнні вожді; б) безправні: вільні общинники, раби. 2. Царство. 3. Господарство: а) царське — палацове; б) приватне; в) ремісниче, общинне. 4. Земельні володіння: а) царське; б) общинне — вільних общинників. 5. Завоювання.	1. Послаблення від війн із троянцями, єгиптянами тощо. 2. Сутички між ахейськими царями за багатство. 3. Навала дорійців спричинила загибель мікенської цивілізації.

АФІНИ

Розквіт	Занепад (наступна тема)
1. Об'єднання Аттики. 2. Підвищення ролі народних зборів. 3. Вища державна рада — б'уле. 4. Реформи Солона, Клісфена, правління Пісистрада.	1. Обмежений характер демократії. 2. Зловживання остракізмом. 3. Внутрішні політичні суперечки. 4. Суперечки між демосом і аристократією.

СПАРТА

Розквіт	Занепад
1. Влада олігархів. 2. Військова могутність держави. 3. Суворе дотримання законів Лікурга.	1. Гальмування господарчого та культурного розвитку. 3. Відмова від законів Лікурга.

КУЛЬТУРНІ ДОСЯГНЕННЯ ПАЛАЦОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Мінойська цивілізація (о. Крит)	Ахейська цивілізація (м. Мікени)
1. Високий рівень архітектури (Кносський царський палац Лабіринт та ін.). 2. Розвинена писемність (ієрогліфи й алфавітне письмо). 3. Розвинене мистецтво (образотворче, хореографічне, скульптура).	1. Царські палаци-фортеці (Мікени, Тірінф та ін.). 2. Писемність, успадкована від критян. 3. Розвиток ремесел.

ГРЕЦІЯ В V–IV СТ. ДО Н. Е.

§ 30. Греко-перські війни

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Персія
2. Фермопіли

3. Демократія

4. Егейське море

5. Понт Евксинський

- а) давня назва Чорного моря;
- б) форма державного управління за участі всього народу;
- в) море, що омиває береги Греції, назване за ім'ям батька Тесея;
- г) від грец. «теплі ворота» — гірський прохід, який з'єднує північні та центральні райони Греції;
- г) стародавня країна, яка займала територію сучасного Ірану.

1. Перське вторгнення в Грецію

Ви вже знаєте про те, як утворилася Перська держава, про те, як за царювання Дарія I загострилися її відносини з Елладою (римляни називали її Грецією).

Наприкінці VI ст. до н. е. перси захопили береги та частину фракійського узбережжя, припинилися торгові відносини Еллади з колоніями на берегах Понту Евксинського. Фінікійські купці, піддані перського царя, заволоділи всією торгівлею в Егейському морі. Для закріплення економічного панування персів на берегах Середземномор'я необхідно було підкорити еллінів, які жили на Балканському півострові.

Загарбницькі плани володарів Перської держави підштовхнули їх до завоювання Еллади.

У 492 р. до н. е. військо Перської держави переправилося через протоку Геллеспонт і рушило фракійським узбережжям у напрямку до Греції. Армію вів Мардоній, зять Дарія I. Уздовж берега разом з армією йшов сильний перський бойовий флот, підкоряючи греків, що жили на островах.

Храм Посейдона
на мисі Суніон

ГЕЛЕСПОНТ —
стародавня назва
протоки Дарданелли.

Похід мав бути переможним. Але несподівано перське військо по дорозі до Греції натрапило на шалений опір фракійських племен, які вороже ставилися до небажаних гостей і не хотіли пропускати їх через свої землі. Безперервні сутички з горянами виснажували армію. Під час одного з нападів було поранено самого Мардонія. Воїни страждали без питної води, яку ніде було взяти. Не вистачало припасів їжі. Перський флот потрапив у велику бурю біля мису Афон. На прибережних скелях розбилися на друзки десятки бойових кораблів. Продовження походу стало неможливим. Армія Мардонія з півдороги повернула назад.

Проте Дарій не залишив своїх планів щодо завоювання Еллади. Невелика країна, сили якої були подрібнені на десятки ворогуючих між собою полісів, видавалася легкою здобиччю.

У 490 р. до н. е. Перська держава розпочала новий похід. Цього разу армія не пішла на Балкани суходолом, а на кораблях перетнула Егейське море. Очоловав армію Артафрен, намісник міста Сарди, разом із Датісом, царським полководцем. Ворожу армію на свою рідну землю супроводжував Гіпій, син Писистрата, колишній тиран і син тирана Афін. Дорогою до Балкан перси захопили о. Наксос, висадилися на о. Евбеї. Було захоплено місто Еретрія, жителів якого перси жорстоко винищили. Далі перський флот перетнув вузьку Евбейську протоку, і в серпні 490 р. до н. е. армія висадилася в Аттиці, на рівнині біля селища Марафону, що знаходилося за 42 км від Афін.

2. Марафонська битва

Перський флот не міг перевезти велику армію. На Марафонській рівнині висадилося лише 15 тис. піхоти, переважно стрільців-лучників. Проте вони становили серйозну загрозу для афінян. Єдності між греками не було. Між полісами точилася ворожнеча. Сусідня з Афінами Беотія готова була перейти на бік персів. Це не вважалося в ті часи зрадою, бо греки не усвідомлювали себе як єдиний народ. До того ж в Афінах тривала нескінченна боротьба між аристократією та демосом за політичну владу. Афіньська знать прагнула приходу персів. Прибічники Гіпія готували повстання в місті.

У цій складній ситуації афіняни відрядили гінця до Спарти по допомогу. Скорохід за три доби здолав понад 200 км. Але спартанці зволікали з допомогою. Афіняни мусили давати відсіч завойовникам самотужки. Назустріч персам вирушило 10 тис. гоплітів. Їх супроводжувала нечисленна легка піхота. Кінноти в греків не було зовсім.

Очоловали військо кілька стратегів (воєначальників). Найвпливовіший поміж них був Мільтіад, колишній правитель Херсонеса Фракійського. Це місто залежало від перських царів, і Мільтіад певний час перебував у них на службі. Він добре розумівся на воєнному мистецтві персів.

Уранці 12 серпня 490 р. до н. е. афіняни вишикувалися для бою у **фалангу** й атакували ворогів. Основну силу Мільтіад зосередив на **флангах**. На початку бою

Грецький воїн

перси сильним натиском посунули афінян у центрі, де фаланга була слабкішою. Але сильні фланги афінян затиснули перських вояків із боків, і ті, побоюючись оточення, панічно відступили до кораблів. Зазнавши великих втрат, перси посідали на кораблі й відпливли від берега. На полі бою полягло 6400 персів і 192 грецьких гопліти. Далося взнаки те, що перські воїни майже не мали важкого озброєння. Влучні стрільці з луків, вони були слабкими в ближньому бою.

Греки пишалися своєю бликучою перемогою над ворогом і ще тривалий час славили героїв Марафону.

ФАЛАНГА — грецький бойовий порядок у вигляді щільно зімкнутих шеренг важкої піхоти (гоплітів).

ФЛАНГ — правий або лівий край бойового порядку (фаланги).

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Грецький посланець поніс до афінян радісну звістку. Без перепочинку він здолав відстань від Марафону до Афінь, не знімаючи обладунків. Повідомивши громадян про перемогу, він помер на місці від перевтоми. Його звали Фіддіпід, він був переможцем Олімпійських ігор з бігу в обладунках. Відтоді на честь героя атлети на Олімпійських іграх змагаються з бігу на дистанцію, яку пробіг той вісник, — 42 км 192 м. Цей вид змагань так і зветься — марафон.

3. Похід Ксеркса

Перські царі не полишили своїх прагнень завоювати Елладу. Новий цар **Ксеркс (486–465 рр. до н. е.)** розпочав підготовку до нападу на Грецію.

Звістка про новий похід персів не захопила еллінів зненацька. Ще після Марафонської битви **Фемістокл**, який прагнув перетворити Афіни на морську державу, переконав народні збори спрямувати державні кошти на спорудження військового флоту. За десять років миру афіняни збудували 200 трієр.

У 481 р. до н. е. поліси Еллади створили оборонний союз у складі 30 держав. Об'єднаний флот греків нараховував тоді 378 кораблів.

480 р. до н. е. перська армія, ґрунтовно підготувавшись до походу, на чолі з Ксерксом вирушила на Елладу. Через протоку Геллеспонт було наведено три **понтонних мости** завдовжки 1360 м кожний. Прокладали їх через палуби кораблів, зіставлених бортами. На шляху, яким рухалися війська, створили продовольчі бази. Через півострів Халкідика прорили канал, що надало змогу флотові не обходити мис Афон, прямуючи до Греції. Згодом грецький історик Геродот написав, що перська армія нараховувала 1 700 000 воїнів. Насправді ж зібрати таку велику армію на той час було неможливо. Сучасні історики вважають, що армія Ксеркса сягала близько 100 тис. осіб. Та все одно це була велика бойова сила.

На Елладу насувалася серйозна небезпека. Щоб не допустити ворога до Беотії, потрібно було захопити єдиний шлях через Калідромські гори, який пролягав ущелиною **Фермопіли**, — такою вузькою, що там не могли роз'їхатися два вози.

ПОНТОННИЙ МІСТ — міст, прокладений на палубах плавзасобів (понтонів).

Маліакська затока в оточенні Калідромських гір, де пролягає славетний Фермопільський прохід

Поки греки з різних полісів вагались і шукали виходу, назустріч персам вирушив цар Спарти **Леонід** (508–480 рр. до н. е.). Геронти не дозволили йому ризикувати всією армією, тому Леонід пішов тільки зі своєю особистою вартою — 300 кращими воїнами. Стрімко минаючи Істмійський перешийок і Беотію, Леонід збирав додаткові сили з грецьких міст, через які проходив. Тому до Фермопіл підійшло військо кількістю 6400 гоплітів і легкої піхоти. Греки зайняли Фермопіли, на кілька годин випередивши армію Ксеркса.

Три дні загін Леоніда відбивав атаки. У вузькій ущелині спартанці стійко оборонялися від незліченного перського війська. Але на четвертий день місцевий пастух за винагороду погодився провести персів гірськими стежками в обхід ущелини. Дізнавшись про це, Леонід завчасно наказав усім еллінським загонам відступити, а сам зі своїми спартанцями залишився на позиції. Спартанські закони не дозволяли відступати без перемоги. В останньому бою Леонід загинув разом з усіма своїми воїнами.

Тіла греків залишилися непохованими. Перська армія рушила через Фермопіли, зайняла Беотію та ввійшла в Аттику. Афіни опинилися під загрозою облоги, а допомога від спартанців усе ще не надходила.

4. Саламінська битва

Населення Аттики було перевезено на острів Саламін, відокремлений від Аттики вузькою протокою. У ній кинув якорі об'єднаний грецький флот, прикриваючи афінський народ. А біля вузького південного гирла протоки став могутній флот персів кількістю близько 700 кораблів.

28 вересня **480 р. до н. е.** грецький флот атакував персів у вузькому гирлі між берегами Аттики й островом Саламіном. Тільки тут виявилася перевага греків. Могутні, але неповороткі, перські кораблі скупчилися, заважаючи один одному. Ламалися весла, кораблі переверталися під ударами таранів грецьких трієр, натикаючись на підводні скелі. Перський флот зазнав тяжкої поразки.

Ця перемога мала велике значення для перебігу всієї війни. Перси втратили перевагу в морських силах. Під загрозою опинилися зворотні шляхи до Азії. Греки відчували силу й перевагу над ворогом.

Ксеркс не міг залишатися в Греції. Його велика армія при обмеженому постачанні харчів могла загинути. До відкритого бою на суходолі греки не вступали. Однак будь-якої хвилини їхній флот міг захопити протоку Геллеспонт і відрізати персів від Азії. Тому Ксеркс поспіхом подався у зворотню путь, залишивши в Беотії 50-тисячну армію на чолі з Мардонієм.

У 479 р. до н. е. ця армія знову вдерлася до Аттики. Перси пограбували та спалили Афіни. Проти них зібралась об'єднана грецька армія на чолі зі спартанським полководцем Павсанієм, за чисельністю така сама, як у персів.

У Беотії, біля міста Платеї, того ж року відбулася битва між персами та греками. Греки мужньо билися за свою свободу. Уперше за всю свою історію елліни стояли разом, у єдиному бойовому строю перед спільним ворогом.

Перси зазнали цілковитої поразки, Мардоній загинув у бою. Залишки перської армії поспіхом відступили у Фессалію.

Переслідуючи їх, грецька армія ввійшла до Фермопіл. Греки знайшли й поховали тіла Леоніда та його воїнів. Над їхньою могилою було споруджено

скульптуру — пораненого лева, а поет Симонід із Кеосу написав на їхню честь вірші, які викарбувані на могильній плиті:

Мандрівнику великий, сповісти
Всім громадянам нашої Вітчизни,
Що ми загинули, та не зганьбили честі.
(Переклад з давньогрецької С. Голованова)

Еллада була цілком звільнена від загарбників. Почалося очищення від персів островів Егейського моря. Перський флот зазнав остаточної поразки в битвах при Мікале (479 р. до н. е.), Евримедонті (468 р. до н. е.) та біля Кіпру (450 р. до н. е.).

Греко-перські війни завершилися 449 р. до н. е. укладенням мирного договору, який увійшов до історії як «Каліев мир». Егейське море та Іонійське узбережжя було цілком звільнено від персів. Фінікійським купцям заборонили навіть з'являтися тут. Егейське море стало вільним для грецької торгівлі. Знову налагодилися торгові шляхи до Понту Евксинського, а також зв'язки з колоніями на його північних берегах.

Греки відчували себе єдиним народом, пізнали силу своєї єдності. Склалися умови для економічного піднесення, культурного й політичного розквіту Еллади, який розпочався в середині V ст. до н. е.

5. Перший Афі́нський морський союз

Афіни, які перетворилися на найсильнішу морську державу, об'єднали в 478 р. до н. е. грецькі поліси й утворили **Перший Афі́нський морський союз** для спільного захисту від зовнішніх ворогів. Усі учасники союзу вносили кошти (фóрос) у скарбницю союзу на військові потреби. Скарбницю зберігали на острові Делосі, тому друга назва союзу — **Делоський морський союз**. Згодом Афіни прибрали до рук усю владу в союзі, перевезли до міста скарбницю й підпорядкували собі майже всіх учасників. За союзом закріпилася назва Архе (влада).

ФÓРОС — кошти, що вносилися до скарбниці більшістю учасників союзу. Афіни та острови Лесбос, Хіос, Самос замість фóросу надавали свої бойові кораблі.

1. Які причини призвели до греко-перських війн?

Назвіть дати початку й закінчення цих воєн.

2. Розкажіть про Марафонську битву.

Чому грекам удалося перемогти?

3. Поясніть поняття *трієра*, *фаланга*, *Архе*.

4. Розкажіть про оборону Фермопіл.

5. Коли і як відбувся похід Ксеркса?

6. Розкажіть про Саламінську битву.

7. Чи завжди греко-перські війни мали справедливий оборонний характер для греків?

8. Для чого було утворено Перший Афі́нський морський союз?

Яка його друга назва?

9. Якими були загальні наслідки греко-перських війн?

10. Чому зазвичай давніх греків називають волелюбним народом?

§ 31. Розквіт афінської демократії

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Театр	а	важкоозброєні піхотинці;
2. Гопліти	б	переселенці з інших міст, позбавлені громадянських прав;
3. Демократія	в	від грец. «місце для видовищ»;
4. Метеки	г	від грец. «влада народу» — форма державного управління за активної участі всього населення.

1. Утвердження демократії в Афінах за Перікла

У середині V ст. до н. е. Афіни стають квітучою державою. У цей час вони вступили в пору свого найвищого розвитку. Набув остаточного завершення демократичний устрій суспільства. Тому цей період справедливо називають «золотою добою» Афінської держави (479–431 рр. до н. е.). Він тривав від перемоги в битві при Платеях до початку Пелопоннеської війни та занепаду Афін.

Більша частина цього періоду припадає на правління **Перікла**, видатного державного діяча, людини передових поглядів, яка мала чудову освіту. Попри своє знатне походження, Перікл з роду Алкмеонидів став лідером демократів. Саме діяльність Перікла під час його правління (444–429 рр. до н. е.) сприяла піднесенню Афін.

Обдарований від природи, за свої промови, подібні до блискавок Зевса, прозваний Олімпійцем, Перікл став першим стратегом Афінської держави, зосередивши у своїх руках величезну владу.

Перікл

Він здійснив глибокі перетворення в інтересах демосу, насамперед бідноти. Перікл запровадив платню громадянам, що обіймали державні посади. Тепер найбідніші з афінян, фети, могли перебувати на посадах суддів і розпорядників, отримуючи за це платню, без якої вони раніше не прагнули участі в державних справах. Перікл установив оплату відвідувань театру біднотою за державний кошт. Платили також за службу у війську.

Було змінено порядок призначення вищих урядовців — тепер майже на всі посади кандидати обиралися жеребкуванням. Таким способом уникали навмисного проведення до влади бажаних аристократам політиків. Тільки на посади, які вимагали здібностей, особливих знань чи моральних чеснот, обирали голосуванням, наприклад стратегів і скарбників.

Завдяки діяльності Перікла в Афінах остаточно сформувався демократичний устрій держави. Це була найпередовіша форма влади в умовах рабовласницького ладу.

2. Політичний устрій

Вищим державним органом в Афінах стали народні збори — еклесія, у яких брали участь усі громадяни віком понад 20 років. Будь-хто мав право внести на зборах пропозицію чи законопроект, скаргу щодо порушення законів, яку відразу ж розглядали. Щодесять днів еклесія збиралася неподалік від Акрополя, а згодом — у зручнішому місці — театрі Діоніса.

На еклесіях:

- оголошували війни та уклали мир;
- заслуховували посланців від інших народів;
- уклали угоди й союзи;
- обирали вищих урядовців і вислуховували їхні звіти;
- дарували й скасовували громадянські права.

Після народних зборів найважливішим органом була Рада П'ятисот — буле. Рада діяла постійно, вирішуючи поточні державні справи, керуючи фінансовими справами й торгівлею, контролювала стан флоту й арсеналу, стежила за добробутом міста й роботою посадових осіб.

Виконавча влада в державі була зосереджена в колегіях. Найвищою була колегія стратегів.

Стратеги відали справами війни і командування армії, військового суду, питаннями зовнішньої політики. Серед 10 стратегів один командував гоплітами, один — спорядженням флоту, один — охороною країни, два — охороною афінського порту Пірея, решта командувала армією в походах по черзі. Стратеги не підлягали щорічному звіту. Їхні дії обговорювалися лише в разі воєнної невдачі, підозри в зраді, звинувачення в крадіжці тощо. Судити стратегів мали народні збори. Перший стратег фактично мав владу глави держави. Від 444 до 429 рр. до н. е. (крім 430) народні збори обирали на цю посаду Перікла.

Шляхом обрання призначалися також інші колегії. Найдемократичнішою установою в Афінах був суд — геліея. Суд складався із 6000 громадян і поділявся на 10 частин: по 500 суддів у кожній і 1000 резервних суддів.

Унаслідок таких перетворень у державі було фактично скасовано майновий ценз між громадянами на політичні права.

Громадянські права, за законом Перікла, надавалися лише тим, чий батьки були народжені в Афінах.

За його правління казну Делоського союзу було перевезено до Афін, які стали використовувати її як власні кошти. За гроші союзників місто було прикрашено новими громадськими спорудами надзвичайної краси, зокрема з ініціативи Перікла збудували новий архітектурний комплекс Акрополь, який перетворився на меморіал на честь перемоги над персами. Було споруджено зал для проведення музичних і поетичних змагань — Одеон.

Афіни перетворилися на справжню столицю еллінської культури й демократії.

АРСЕНАЛ —
склад зброї.

КОЛЕГІЯ —
група урядовців, яка опікувалась окремими галузями державних справ — торговими, фінансовими, морськими. Колегії обирали щороку, вони звітували перед народними зборами. Жоден урядовець не мав права обиратися в колегії двічі поспіль.

МАЙНОВИЙ ЦЕНЗ —
показник, який характеризує кількість майна, що належить певній особі.

3. Основи афінської демократії, права та обов'язки громадянина

Політичний устрій Афінської держави спирався на активну участь в управлінні більшості народу — демосу. Цей устрій було створено на противагу олігархічним та аристократичним порядкам, які панували в інших грецьких містах-полісах.

Однак повні громадянські права в Афінах мала лише невелика частина населення. Це були тільки чоловіки, які досягли 20-літнього віку. Крім того, для отримання громадянства необхідно було народитися в Афінах, володіти землею і мати обох батьків за походженням афінянами. Ані раби, ані метеки або жінки до афінського громадянства не належали. Згідно з цим законом, діти самого Перікла, народжені в його другому шлюбі з мілетянкою Аспазією, не були громадянами Афін. Таким чином, повними правами та привілеями громадянства користувалися лише 20% усього населення держави.

Усі громадяни пишалися своїм високим званням і ревно дбали про інтереси держави. Багаті громадяни, які належали до п'ятсотмірників, повинні були виконати **літургію** — зробити для держави коштовний подарунок. Таким підношенням могло бути спорудження за власні кошти храму, театру або іншої громадської споруди. Можна було побудувати бойовий корабель і утримувати його команду. Такий обов'язок сприймався не як тягар, а вважався за честь, ним пишалися. Грецький історик Фукідід писав, що *громадян в Афінах шанували не за політичними поглядами, а за їхніми чеснотами та доброчесністю.*

4. Пелопоннеська війна

Часи найвищого розквіту держави стали для Афін передоднем державної катастрофи, глибокої кризи та занепаду. **У 431 р. до н. е. в Елладі розпочалася Пелопоннеська війна між Афінами та Спартою, яка тривала 27 років і мала трагічні наслідки для всього грецького народу.**

Ця війна спалахнула через:

- прагнення Афін до панування над усією Елладою;
- намагання Спарти зупинити поширення демократії на держави Пелопоннесу;
- сперечання між Афінами та Спартою за панівне становище над державами Еллади й Середземномор'я;
- втручання персів у відносини між грецькими полісами, щоб спричинити розбрат.

Вершинки.
Фрагмент рельєфу
з Парфенону

Перси постійно втручалися в перебіг бойових дій між супротивниками, надаючи їм по черзі грошову допомогу. Таким чином персам удавалося тривалий час підтримувати ворожнечу, аж поки обидві держави вкрай не виснажили себе.

На вулицях Спарти
(реконструкція)

Пелопоннеська війна відбувалась у два етапи:

- **Архидάмова війна** (431–421 рр. до н. е.);
- **Декелейська війна** (415–404 рр. до н. е.).

Переважаючи Спарту на морі, Афіни водночас поступалися ворогові в сухопутних військах майже вдвічі.

Тривала й виснажлива боротьба між двома найсильнішими грецькими державами призвела до цілковитої військової поразки Афін, причиною якої була внутрішня слабкість афінської демократії. Сили держави були роз'єднані суперечками між політичними угрупованнями, ворожнечею між аристократією та демосом.

Такі суперечки призвели до вигнання або страти талановитих стратегів – Алквіада й Перікла-молодшого, сина видатного правителя. Сам Перікл помер від чуми під час облоги міста спартанцями в 429 р. до н. е.

Утративши своїх політичних і військових лідерів, афінський народ не зміг подолати політичної кризи. У місті панували лють і роздратованість демосу, який не розумів справжніх причин нещастя. У 404 р. до н. е. Афінська держава капітулювала. Пелопоннеська війна завершилася (було підписано «Нікієв мир»).

Спартанці встановили в місті олігархічне правління – «тиранію тридцяти», поставивши при владі найзнатніших аристократів. Переможці також були виснажені війною. Від Пелопоннеської війни найбільше виграла перська дипломатія, діями якої вдалося виснажити сили всіх грецьких держав.

1. Який період називають «золотою добою» Афін? Чому?
2. Укажіть, які перетворення здійснив Перікл за часи свого правління. Назвіть органи державної влади в Афінах за часів розквіту демократії.

3. Назвіть основні принципи афінської демократії.
4. Поясніть поняття *політика*, *трієра*, *стратег*, *громадянин*, *народо-право*, *ареопаг*.

5. Які причини Пелопоннеської війни? Коли вона відбувалась?

6. Якими були причини поразки Афін у війні?

7. Назвіть головні наслідки Пелопоннеської війни.

8. Яке значення для Греції, Афін, всесвітньої історії має афінська демократія?

9. Які риси афінської демократії можна зауважити нині в Україні?

10. Що таке літургія? Чи подобається вам цей обов'язок? Якби ви були п'ятсотмірником, яку б літургію ви зробили б для України?

11. Читаючи книги, переглядаючи фільми, вивчаючи історію, ви постійно натрапляєте на поняття «війна». Чи не прийшов час поміркувати про це поняття: чому розпочинаються війни; кому вони вигідні; до чого вони призводять? Як ви вважаєте, чи прийде людство колись до того, щоб розв'язувати суперечки мирно, як це годиться цивілізованим державам?

§ 32. Побут, традиції та господарювання греків. Грецька культура

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Одисей

2. Троя

3. Скульптура

4. Філософія

а) від грец. «*любов до мудрості*» — наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення;

б) цар острова Ітаки, один з героїв Троянської війни;

в) давнє місто на північному заході Малої Азії, залишки якого знайшов Г. Шліман;

г) вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну форму.

1. Повсякденне життя, звичаї та традиції стародавніх греків

Побут стародавніх греків складався під впливом природно-кліматичних умов Балканського півострова. Під спекотним сонцем елліни носили легкий одяг без рукавів. Нижній одяг, **хітон**, у чоловіків був дуже довгий, але згодом став коротшим — до колін. Жіночий хітон носили так: дівчата підперізували його в талії, а жінки — під грудьми. Дівчата в Спарті носили хітони короткі, вище колін. Як правило, їх одягали лише вдома, на вулицю виходили в **гіматії**. Капелюх надягали тільки в дорозі. Греки носили взуття, подібне до сандалій і черевиків, сплетених із ремінців.

ГІМАТІЙ —

верхній одяг у вигляді плаща для чоловіків і жінок. У чоловіків застібувався під прависицею.

Оселя грецької родини приховувала приватне життя від стороннього ока. Глухі стіни будинків з невеликими віконцями під карнизом — це все, що можна було побачити з вулиці. Двері та вікна кімнат виходили на внутрішній двір — **перистіль**, оточений тонкими колонами. Спершу житло складалося з трьох-чотирьох кімнат. В оселях незаможних родин підлога була глиняна або кам'яна, багатії викладали її мрамуром із мозаїкою. Згодом винайшли каналізацію. Будинок поділявся на чоловічу частину (**андрон**) і жіночу (**гінекей**), яка була зазвичай розташована на другому поверсі.

Здебільшого греки харчувалися рибою, овочами, оливками, хлібом, часником, запиваючи їжу легким, розбавленим водою, вином. М'ясо вживали лише багатії, та й то під час свят і жертвоприношень.

Культура греків розвивалася в умовах рабовласницької держави. Раби, виконуючи всю тяжку роботу, вивільняли громадянам час для духовного розвитку: греки любили театр, присвячували свій час науці, філософії, мистецтву тощо.

Спартанська дівчина

2. Сім'я, шлюб і виховання дітей

Жінку в грецькому суспільстві не шанували. Шлюб укладався лише для продовження роду. Під час обряду, що відбувався в оселі чоловіка, співали шлюбні пісні та приносили жертви домашнім богам-покровителям. Чоловіки, як правило, були набагато старші від дружин. Діти перебували під владою батька. Дружина відразу ж після весілля потрапляла у залежне становище. Вона була в домі на правах першої зі служниць, керувала прислугою, вела господарство. Грецькі жінки були малообізнані й малоосвічені. З дому вони виходили тільки в супроводі рабниць або прислужниць, не мали права розмовляти на вулиці ні з ким. Чоловіки більшу частину дня проводили за межами оселі — у місті, займаючись власними справами. Про виховання дітей здебільшого дбала мати, яка майже не мала вільного часу. Щоправда, жінок допускали на вистави в театр, відвідування якого залишало яскраве враження на тривалий час. Одружуватися, мати родину могли тільки вільні люди.

Традицією на початку шкільного навчання XI–IV ст. до н. е. було ознайомлення юних греків з текстами поем «Іліади» й «Одіссеї». Поеми формували в дітей життєві цінності: перемагати, поважати працю, любити сім'ю, людей, бути патріотом, визволителем. Зразком мужності, розуму, винахідливості для молоді були герої поем: Гектор, Ахілл, Пріам, Одісей, Аякс, Патрокл та ін.

3. Господарство давніх греків

Уся земля в грецькому полісі належала громадянському колективу. Кожен громадянин мав у власності земельний наділ — **клер**. Тому громадян-землевласників називали **клеру́хами**. Якщо нужденність змушувала елліна продавати землю, разом з нею він втрачав і громадянські права. Тож елліни — це перш за все селяни. Звідси їхня пошана до землі й шанування богів, від яких залежав успіх землеробської праці. Усе, що вироблялося селянами, здебільшого споживалося ними самими — на продаж ішло дуже мало. Навіть на базарах селяни не продавали, а обмінювали; купували вони переважно хліб. Рідким винятком з цього явища було господарство Перікла, який спрямував його на вироблення продуктів переважно на продаж. Господарства, подібні до маєтку Перікла, поширюються в Греції переважно тільки в V–IV ст. до н. е.

4. Грецька релігія. Основні релігійні центри

Людина прагне пояснити й осягнути все незрозуміле. Звідки взявся цей світ і люди в ньому? Чому щороку настає весна, а щоранку сходить сонце? Чому падає дощ і під час грози яскраво спалахують блискавки?

Елліни жили серед природи казкової краси. Згодом вони почали **обожнювати сили природи** — утворилася релігія у формі **язичництва**. Греки вірили, що боги правлять світом і визначають долю кожної людини. Вони поставали в уяві безсмертними фантастичними істотами незрівнянної могутності, безмежної мудрості, що мешкали на горі **Олімп**, яка височіє на півночі Балкан у Фессалії.

ОЛІМП —
гора в Греції,
місцеперебування
давньогрецьких богів.

Зевс

Прометей і Гера

Афіна

МАНТЕЙОН

(латин. — «оракул») — храм, де жерці спілкувалися з богами.

На уроках зарубіжної літератури ви вже ознайомилися з іменами грецьких богів.

Пригадаймо їх: **Зевс** (повелитель грому, блискавок), **Гера** (дружина Зевса — покровителька домашнього вогнища), **Афіна** (богиня мудрості, захисниця), **Посейдон** (бог моря), **Деметра** (богиня землі), **Аполлон** (бог світла, пророкувань, покровитель мистецтв), **Артеміда** (покровителька живої природи), **Гермес** (покровитель мандрівників і торговців), **Афродіта** (богиня краси й кохання), **Арес** (бог війни), **Гефест** (бог підземного вогню), **Гестія** (покровителька сімейного спокою). Царем богів був Зевс, а царицею — його дружина Гера.

Релігія еллінів була поетично гарна і водночас проста й зрозуміла. Богів уявляли в людській подобі, це полегшувало спілкування з ними. Кожний смертний, коли відчував таку потребу, звертався до богів зі словами, що склалися в душі. Особливого тексту молитов, як у християнській релігії, у греків не було.

Спілкувалися з богами в храмах. У кожному з них стояли статуї бога, якому храм було присвячено. Жертовник, навколо якого відбувалися всі обряди, розташовували зовні, перед храмом.

Великої популярності набув головний храм Зевса в Олімпії. На честь царя богів тут щочотири роки проводилися спортивні змагання.

За порадами до богів греки зверталися через **мантейони**. Особливу шану мав оракул Аполлона в Дельфах й оракул Зевса в м. Додоні. Вважали, що там найточніше пророкують майбуття. Маючи авторитет не лише в усьому еллінському світі, а й навіть на Сході, грецькі оракули значною мірою впливали на громадське й політичне життя багатьох країн.

5. Міфи про грецьких героїв

Стародавніх еллінів, як і всіх інших народів, лякали стихії природи — урагани та шторми, грім і блискавки, а ще — хвороби, війни, розбійники. В уяві первісних людей ці сили поставали фантастичними істотами — чудовиськами. Щоб захистити від них, боги посилали на землю героїв — напівбогів.

Долаючи небезпеку, герої завжди перемагали, і тому люди чекали від них захисту і порятунку.

Пригадайте уроки зарубіжної літератури, на яких ви дізналися про героїв та їхні пригоди: велетня надзвичайної сили **Геракла** з його 12-ма подвигами; славетних **аргонавтів**, що мандрували до Колхиди за золотим руком; **Персея**, який здолав жахливу Медузу Горгону. Напрочуд поетичним є міф про **Дедала** та

Згодом грецькі міфи було взято за основу давньо-грецької літератури, яка набула романтичного, пригодніцького характеру. Приклад цього — поеми Гомера «Іліада» й «Одіссея», які й сьогодні надихають митців.

В XI–IX ст. до н. е. греки склали велику кількість легенд і переказів про війну ахейців із жителями Трої. Цар Спарти, **Менелай**, одружився з **Єленою** — найчарівнішою жінкою в Елладі. Одного разу до Спарти прибув **Паріс**, син троянського царя **Пріама**. Богиня Афродіта зробила так, що Єлена покохала його.

Закохані втекли до Трої, а розлючений Менелай оголосив троянцям війну. Йому на допомогу зібралися правителі з усієї Греції. Греки на чолі з мікенським царем Агамемноном висадилися на азійській землі й узяли Трою в облогу. Розпочалася Троянська війна. У битвах брали участь хоробрі герої: Ахілл, Гектор, Аякс; воювали навіть боги. Троя була захоплена, спалена, цар Менелай повернув Єлену, переможці вирушили додому.

Але ця перемога нікому не принесла щастя. Численні герої полягли в битвах. Агамемнона вдома було підступно вбито саме в день повернення. Одіссею перешкождали самі боги. Він мандрував десять років і з великими зусиллями дістався до рідної оселі.

З боку троянців урятувався Еней, син Анхіза, який багато поневірявся і після численних пригод потрапив до берегів Італії. Згодом, використовуючи пригоди Енея, римський поет Вергілій склав поему «Енеїда», а славетний українець Іван Котляревський переказав її нам.

6. Загальногрецькі свята. Олімпійські ігри

Головним селянським святом у Греції були **Діонісії**. Однак афіняни урочисто відзначали ще й свято **Панафінеї** — на честь богині свого міста. Мешканці Афин готувалися до нього протягом усього року. Під час свят за правління Пісистрата відбувалися змагання співців-рапсодів, музик, гімнастів, влаштовували кінні перегони. Урочистим обрядом було проходження городян до Парфенону — головного храму богині. Відбувалися жертвоприношення, на статую богині вдягали пеплос — вбрання, вишите знатними жінками. Великі Панафінеї проводилися раз на чотири роки, а малі — щорічно.

Щовесни греки святкували також **Антестерії** — велике свято пробудження природи, яке особливо яскраво проходило в Афінах. Першого дня (його називали «відкривання діжок») куштували молоде вино. Наступного дня («кухлі») присвячували вино богу Діонісу, статую якого урочисто привозили до міста на возі. На третій день («горщики») вином «частували» душі померлих, аби ті не турбували живих до наступних свят.

ТРОЯ —
грецьке місто
на півночі Іонії —
узбережжя Малої Азії.

Геракл

Дедал та Ікар

Так виглядало м. Олімпія в часи розквіту. Реконструкція

Найбільшим же із загальногрецьких свят були спортивні змагання на честь богів — **Олімпійські ігри**, які греки започаткували в 776 р. до н. е. і відтоді проводили в Олімпії щочотири роки. Греки навіть час виміряли роками олімпіад: коли казали: «Це відбулося в четвертий рік шостої Олімпіади», то всі розуміли, що подія сталася через 24 роки після 776 р. до н. е.

На час ігор, які тривали 5 днів, оголошували «священний мир» — припиняли війни. У перший та останній день приносили жертви, влаштовували процесії. Решту днів присвячували змаганням: п'ятиборству, кулачним боям, боротьбі, перегонам колісниць. Згодом до них додалися змагання з кидання диска, бігу, метання спису, потрійного стрибка тощо. У 490 р. до н. е. ввели ще й біг на марафонську дистанцію — 42 км 192 м. Переможців-олімпійців нагороджували вінком і корзиною плодів. Але слава перемоги була вищою від нагороди. Рідне місто ставило на площі статую на честь переможця. Йому надавали житло за громадські кошти та забезпечували харчами. Жінок не допускали ані до участі в змаганнях, ані як глядачів. На порушницю такої заборони очікувала смерть.

Олімпійські ігри започаткували чимало славетних традицій людства, які збереглися донині. Після тривалої перерви (аж у XIX ст.!) Олімпійські ігри відродив у 1896 р. француз П'єр де Кубертен, і сьогодні вони також зміцнюють мир і дружбу між народами.

7. Грецька наука

Завдяки вмінню еллінів навчатися в інших народів більшість видатних винаходів у науці було здійснено там, де античний світ стикався зі Сходом чи варварськими народами. Своїми дослідженнями й винаходами збагатили античну культуру **Фалес із Мілета** (VII–VI ст. до н. е.) та його учень **Анаксимандр** (610–546 рр. до н. е.). Яскравими постатями були **Геракліт з Ефеса** (530–470 рр. до н. е.), **Протагор** (481–411 рр. до н. е.) і **Демокріт з Абдері** (460–370 рр. до н. е.).

Сьогодні ми вражені глибиною думки давньогрецьких учених, які передбачили багато винаходів і досягнень науки. Видатною постаттю грецької філософії був **Сократ з Афіні** (469–399 рр. до н. е.). Він залишив кількох талановитих учнів, поміж яких був і славетний **Платон** (427–347 рр. до н. е.). Учень Платона, **Арістотель зі Стагіри** (384–322 рр. до н. е.), був одним із найосвіченіших людей свого часу. Македонський цар **Філіпп II** запросив його вихователем до свого сина **Александра**, майбутнього завойовника Азії.

Сократ

Засновник філософії класичного періоду; за свої погляди був засуджений до страти

Платон

Заснував школу філософії — Академію, писав переважно у формі діалогів

Арістотель

Як учений-енциклопедист вплинув на подальший розвиток європейської науки, заснував школу філософії Лікей

Першим істориком серед еллінів був **Геродот** (490–424 рр. до н. е.) родом із Галікарнаса. Його книга «Історія» стала першим історичним твором в античній культурі. Значний внесок у розвиток історичної науки зробив **Фуکیدід** (460–400 рр. до н. е.), він був автором праці «Історія», присвяченої Пелопоннеській війні 431–404 рр. до н. е. Ще один грецький історик **Ксенофонт** (430–355 рр. до н. е.) залишив славетні історичні твори «Анабазис», «Грецька історія», «Спогади про Сократа», «Киропедія», «Агесилай».

Учені мужі Еллади проклали людству шлях до пізнання навколишнього світу і самі зробили перший крок у цьому напрямі.

8. Театр, література, ораторське мистецтво

Значним досягненням грецької культури є створення театру. «Школа життя» — так називали його греки. Писати театральні твори вважали за честь для поетів. Есхіл, Софокл, Евріпід, Арістофан та інші уславилися своїми творами.

Мистецтво театру сформувалось у двох різновидах — трагедії та комедії.

Трагедії з'явилися в Афінах завдяки щорічному святкуванню Діонісій. З веселощів і жартів, що супроводжували свята Діоніса, склався звичай розігрувати пригоди богів, героїв, простих смертних в особливому місці — **театрі** (від грец. «місце для видовищ»). **Комедії** виникли під час святкування Діонісій у сільській місцевості. Селяни жартували, веселощі та пустощі склалися в особливу дію. Люди могли від щирого серця посміятися над своїми недоліками, бо так легше їх усунути.

Славетним автором трагедій був **Есхіл з Елевссіни** (525–456 рр. до н. е.). Його твори «Перси», «Прометей закутий», трилогія «Орестея» та інші неодмінно викликали в глядачів сльози. Не менш славетним трагіком був **Софокл з Афін** (496–406 рр. до н. е.). Зі 120 його трагедій збереглося лише 7. Одна з них — «Антигона» — оспівує мужність людини. Честь, обов'язок, моральність є вищими за життя, — учив Софокл.

Театральні дії відбувалися в особливому місці. Схил пагорба був облаштований лавами, видовбаними прямо з каменю. Перед глядачами була **орхестра** — майданчик

ТРАГЕДІЯ —

вистава з напруженою дією, із загибеллю головного героя.

КОМЕДІЯ

(від грец. «селянська

пісня») — різновид

театральної вистави,

що утворився в сільській місцевості Аттики.

Фігура актора. Під час вистави актори мали високе взуття — котурни, які збільшували зріст

для хору. Позаду неї **скена** — місце для декорацій і виступу акторів. Вистави відбувалися просто неба, бо театр не мав даху. Тривали вони від світанку до сутінків. Елліни створили театр, щоб задовольнити потреби духовного життя. Поява такого виду мистецтва свідчила, що суспільство досягло високого рівня культурного розвитку.

Демократичний устрій багатьох держав Еллади дозволяв громадянам брати участь у громадському й політичному житті держави. Це вимагало від людей уміння виголошувати промови перед численним натовпом: на зборах, суді, перед учнями тощо. Завдяки цьому в Греції набуло значного піднесення **ораторське мистецтво**. Красномовну людину шанували співгромадяни, вона впливала на вирішення державних справ. Першим учителем риторики (мистецтва красномовства) був **Ісократ**. Серед ораторів улаштувалися змагання, переможців уславлювали. Однією з найкращих була ораторська школа на **о. Родосі**. Славними ораторами були державні діячі **Фемістокл**, **Демосфен**, **Алквіад**, **Арістід**, **Перікл**.

9. Архітектура, скульптура, живопис

У VIII ст. до н. е., за часів, що настали після «гомерівського періоду», у грецькій архітектурі перевагу надавали дереву. Через це до наших часів споруди того періоду не дійшли, оскільки деревина — матеріал недовговічний.

У конструкціях грецькі архітектори застосовували дерев'яні стовпи для підп'явання стелі та даху. Коли пізніше, у VII–VI ст. до н. е., почали будувати з каменю, звичні прийоми залишилися, тому кам'яні колони стали важливим елементом будь-якої споруди. Особливо це помітно в еллінських храмах, багато з яких можна побачити в сучасній Греції. Зрештою, склалося два основних архітектурних стилі **ордери**: **доричний** та **іонічний**. Спочатку виник **доричний стиль** у Спарті. Він утілював чоловічу силу й красу. Щоб споруда не виглядала надто масивною, колону прорізували вертикальні жолобки. **Капітєль** складалася з розширення догори у вигляді конуса та кам'яної прямокутної подушки.

Іонічний стиль склався в грецьких містах на узбережжі Малої Азії — Іонії. Порівняно з доричним він був вишуканішим, втілюючи жіночу стрункість і легкість. Капітелі його колон нагадували аркуш пергаменту, покладений зверху на стовп. Створювалося враження, що вільні краї аркуша скрутились у сувої.

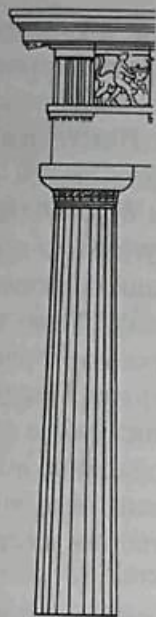
У IV ст. до н. е. з іонічного ордеру розвинувся **коринфський стиль**. Капітелі в спорудах цього стилю

ОРАТОР — той, хто володіє мистецтвом виголошення промов.

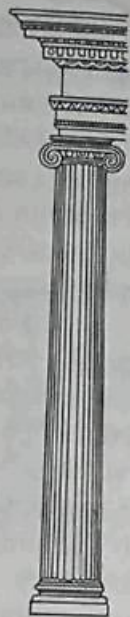
ОРДЕР — конструкція архітектурної споруди, особливий порядок архітектурної композиції.

КАПІТЄЛЬ — верхня частина колони, оздоблена прикрасами.

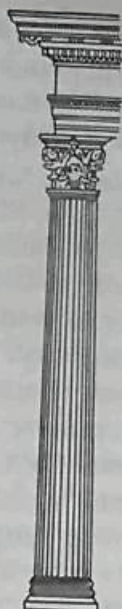
КЎРОС — статуя юнака-атлета.

Доричний

Іонічний

Коринфський

Дискобол.
Скульптор Мірон

мали вигляд букета квітів, обгорненого листям водяної рослини аканфу.

Стародавні елліни створили величезні споруди, які є зразками пропорційності та краси. Грецькі храми, незважаючи на великі розміри, не пригнічували масивністю, як споруди Єгипту. Вони створювали враження легкості та світлої гармонії.

Мистецтво скульптури греки запозичили в єгиптян. Саме на статуї фараонів і вельмож, витесані з кам'яної брили, були схожі найдавніші **күроси**. Та греки вміли швидко опановувати будь-яку нову справу. Невдовзі вони перевершили зразки єгипетської скульптури. Основною темою всього еллінського мистецтва було зображення людини. Елліни прагнули відтворити зовнішню красу та гармонію душі вільного громадянина, зобразити все найкраще, що є в кожній людині.

Одним із видатних митців Еллади був скульптор **Мірон з Елевсина** (середина V ст. до н. е.). Він майстерно відображав тварин, але тема людини також знайшла втілення в статуї «Дискобол». Атлета, що кидає диск, зображено в мить найбільшого напруження всіх м'язів. При цьому обличчя його спокійне та зосереджене, воно підкреслює гармонію та красу людини.

Великий грецький скульптор **Поліклет** (460–410 рр. до н. е.) прагнув знайти ідеальні пропорції людського тіла. Статуї «Вражена амазонка», «Богиня Гера» збереглися у вигляді копій, створених римлянами. Якщо для Мірона зразком людської краси були легкі, стрімкі й сильні тіла ахейців, то для Поліклета кращим відтворенням краси були сильні, важкуваті, кремезні дорійці.

Поети Сапфо і Алкей
з о. Лесбоса.
Червонофігурний розпис
грецького живописця

Фідій та його школа.
Фрагмент оформлення
Парфенона — храму
Афіни на Акрополі

Кресилай з о. Криту (450–400 рр. до н. е.) працював в Афінах. З його творів нам відомі скульптурний портрет Перікла, статуя амазонки, з якої зроблена копія, що перебуває тепер у музеї Рима. Він прагнув правдиво передавати характер і зовнішність людей.

Одним із геніальних творців Еллади був **Фідій з Афін** (близько 496–432 рр. до н. е.) — скульптор, архітектор, друг Перікла, керівник перебудови Акрополя й автор окремих споруд цього меморіалу. Саме він створив статуї богів Зевса, Афіни, Афродіти Уранії, амазонки, надавши їм чарівної величі й краси. Невдячні афіняни засудили Фідія до ув'язнення, хибно звинувативши у святотатстві. Про його подальшу долю складено чимало легенд, за однією з яких видатний скульптор потрапив до Олімпії, де створив статую Зевса — одне із семи чудес світу.

Еллада залишила нам також приклади художнього генія в мистецтві живопису. **Апеллєс**, який відкрив секрет зображення світлотіні у своїх картинах, **Полігнот з о. Тасосу**, що уславився розписами на вазах, — усі вони засвідчують високий злет, якого досягло мистецтво Стародавньої Греції. Полігнот залишив геніальні твори — «Зруйнована Троя», «Одіссеї у підземному царстві». На жаль, до нашого часу жоден із них не зберігся.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Сапфо — славетна грецька поетеса. Ще в ранній юності вона почала писати вірші і зразу ж зажила поетичної слави. Сучасники згадували, що Сапфо була невеликого зросту, смаглява, з живими блискучими очима і довгими темними локонами. У неї закохався її сучасник, теж відомий поет, Алкей. Посланцями свого кохання Алкей обрав вірші. Але почуття поета гордовиту дівчину не зворушили. Кохання залишилося нерозділеним, а література зберегла безсмертні шедеври — ліричний діалог поетів.

1. Які вам відомі загальногрецькі свята?
2. Назвіть відомих вам давньогрецьких скульпторів. Які їхні твори ви знаєте?
3. Опишіть будинок грецької родини.
4. Що таке ордер? Які вам відомі архітектурні ордери?
5. Назвіть давньогрецьких богів, визначаючи їхні сфери впливу.
6. Поясніть поняття *театр*, *трагедія*, *комедія*.
7. Про яких грецьких філософів ви дізналися з параграфа? Розкажіть про кожного з них.
8. Як в Елладі утворилося мистецтво театру? Подумайте, чи випадково це сталося.
9. У чому полягає світове значення культури Стародавньої Греції? Відповідь проілюструйте відомостями з інших предметів.
10. Чим відрізняються релігійні вірування греків та єгиптян?
11. Якою була мета виховання й освіти в грецьких полісах?

§ 33. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Амфора
2. Метрополія
3. Емпорій
4. Поліс
5. Порт Евксинський
6. Колонія

- а) Чорне море;
- б) торговельний пункт у вигляді поселення на нових землях;
- в) місто-держава, тобто держава в межах однієї общини. Центром такої держави було головне місто, навколо якого розташувалося кілька селищ — демів;
- г) поселення, засноване переселенцями з іншої країни. У Стародавньому світі — поселення, засновані греками, римлянами, фінікійцями;
- ґ) місто-засновник колоній;
- д) велика посудина (для вина, олії та інших рідин) яйцеподібної форми з двома вертикальними ручками.

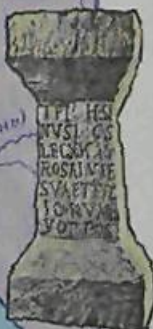
ГРЕЦЬКІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Голова Геракла
фрагмент
сталуї
II ст. до н. е.

Херсонеські монети IV–II ст. до н. е.
із зображенням богині Афіни
та грифона.

Вітлар із Херсонеса.

1. Найголовніші міста-колонії

З часів походу аргонавтів греки зрідка заходили в Понт Евксинський. У VII ст. до н. е. над його хвилями дедалі частіше стали з'являтися вітрила еллінських торгових кораблів. Для греків це були дуже далекі краї з надто суворою для них кліматом, прохолоднішим, порівняно з чарівною Елладою.

Давньогрецька ваза

Особливо значними стали колонії в гирлі Бугу — **Ольвія** та в Криму (**Херсонес**, **Феодосія** і **Пантікапей**). Ці міста були розташовані на зручному для стоянки кораблів узбережжі, тому й приваблювали торгові морські каравани.

Окрім торгівлі, мешканці колоній обробляли землю та жили з ремесла. Поступово місцеві майстри багато в чому перевершили ремісників — ювелірів, зброярів, гончарів і **вазописців** із самої Еллади.

Колонії на півночі Понту Евксинського значно вплинули на розвиток сусідніх із ними народів. Це були переважно кочовики — скіфи, а потім сармати.

Торгівля з емпоріями сприяла розвиткові ремесла й у самій Елладі. У ремісництві активно залучали до праці рабів. Отож колонізація прискорила розвиток рабовласницьких відносин. Розвивалося мореплавання; кораблі вдосконалювали, вони ставали надійнішими й зручнішими. Грецька колонізація не лише прискорила розвиток далеких **варварських** народів. Елліни багато чого навчилися в сусідів, запозичили нові знання та досвід.

2. Суспільне, господарче та духовне життя в колоніях

Грецькі колонії виникали за морями, як вогники, що, розсипаючись від багаття, запалюють нові вогнища. Вони, як жменя монет, були розкидані по берегах півдня Італії, на Сицилії, південних берегах Галлії. На цих землях, на захід від Греції, виникли нові міста — Массилія, Тарент, Куми та Сиракузи. На берегах Понту Евксинського, теперішньому півдні України, утворилися колонії **Тіра**, **Ольвія**, **Херсонес**, **Пантікапей**, **Керкінітіда**.

На півдні Середземномор'я, на узбережжі Африки, греки заснували торгове місто **Кірену**, яке стало згодом торговим суперником фінікійських купців.

Суспільний лад у колоніях складався по-різному. Наприклад, Ольвія та Херсонес були демократичними полісами. Народні збори, подібно до демократичних полісів Балканської Греції, були тут верховним органом влади. Поточні справи вела Рада, яку щорічно переобирали. Та поряд із цим у Херсонесі були «стражі закону», які мали широкі повноваження.

На нових місцях греки, зазвичай, оселялися на березі моря або неподалік від берега. Одразу ж доводилося будувати мури для захисту від **варварського** населення, яке часто по-ворожому ставилося до прибульців. Колоністи ж прагнули налагодити з місцевими жителями дружні стосунки. Вони продавали їм вироби

грецьких ремісників — глиняний посуд, олію, тканини тощо. Натомість купували зерно, шкури, худобу, деревину. Здебільшого жителі колоній розвивали землеробство. У Херсонесі значного розвитку досягло виноградарство й виноробство.

У метрополію колоністи продавали хліб, солону й в'ялену рибу. Натомість з Еллади надходив керамічний посуд, тканини, зброя, вино, предмети розкоші.

Жителі колоній не забували своєї культури. Вони облаштовувалися на нових місцях так, щоб повсякденне життя нагадувало їм рідну землю. Колоністи будували храми тим же богам, яких шанували на батьківщині, колонії мали театри, де йшли вистави славетних грецьких авторів. У театрах грецьких колоній виступали не лише місцеві актори, а й знаменитості з Еллади. Коли ви потрапите в Херсонес у наші часи, то можете відвідати руїни величного і красивого міського театру.

У містах Північного Причорномор'я дуже шанували спортивну підготовку. Збереглися згадки про існування спортивних шкіл (гімнасіїв) у містах Ольвії, Пантікапеї, Херсонесі. Проводилися спортивні ігри. Переможці отримували так звані панафінейські амфори. Це були призи за змагання на честь Афін, які влаштовувалися щочотири роки, як в Аттіці. Це знак не тільки поваги до фізичної культури громадян, а й свідчення про тісний зв'язок колоній зі своєю батьківщиною. *Нові грецькі міста-колонії сприяли проникненню грецької цивілізації на нові землі. Вони поширювали вплив античної культури на сусідні народи.* Через колонії пролягали нові торгові шляхи в далекі країни.

На давньогрецькій вазі зображено бесіду між філософом Платоном і його учнем Арістотелем

ВАЗОПИС — живопис на стінках керамічного посуду. Давній вид художньої творчості.

ВАРВАРИ — так елліни називали всіх нееллінів, а також народи, що поступалися їм у суспільному розвитку.

АНТІЧНИЙ — який стосується Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

Фрагменти розпису давньогрецьких ваз

Давньогрецькі колонії Керкінітіда, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей — усе це давні міста на територіях сучасної України.

Керкінітіда (з 1784 р. — Євпаторія) заснована в VI ст. до н. е. на узбережжі Каламітської затоки. У наші дні — це мальовниче місто, всеукраїнський дитячий курорт.

Ольвія відома з VI ст. до н. е. була заснована на правому березі Південнобузького лиману. З II ст. до н. е. Ольвія залежала то від скіфського царя Скілура, то від Мітрідата VI Євпатора, а згодом її зруйнували гети.

Пантікапей заснований у VI ст. до н. е. на місці сучасної Керчі переселенцями з Мілета. З 480 р. до н. е. був столицею Боспорського царства і лише в 70-х роках IV ст. Пантікапей зруйнували гунни. Нині археологи розкопали тут унікальні знахідки.

Життя у Феодосії вирує й нині. Це квітуче курортне місто з пам'ятками давнини, музеями І. Айвазовського та Олександра Гріна. Відоме з VI ст. до н. е. Хто тільки не панував у ньому протягом століть: боспорські царі, гунни, алани, генуезці, турки. У середньовіччі часи Феодосія мала ім'я Кафа й була головним невільничим ринком, тому українські козаки кілька разів захоплювали та руйнували її.

Херсонес Таврійський заснували в 422–421 рр. до н. е. вихідці з Гераклеї Понтіїської неподалік від сучасного Севастополя. У IV–II ст. до н. е. Херсонес був столицею держави в Криму, а з кінця II ст. до н. е. почергово залежав від Понтіїського, Боспорського царств, Риму, Візантії... Життя в Херсонесі завмерло аж у XV ст.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Уривки з громадянської присяги херсонеситів

...Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою (богиня Афіна — ред.)... героями, що володіють містом, територією та укріпленими пунктами херсонесців.

Я буду неухильним щодо свободи держави й громадян і не зраджу Херсонеса, Керкінітіди... нічого нікому не зраджу — ні елліну, ні варвару, а оберігатиму все для херсонеського народу.

Я не буду знищувати демократичний лад і не дозволю цього нікому, і не приховаю цього, а доведу до відома державних осіб.

Я служитиму народові й радитиму йому найкраще і найсправедливіше для держави...

Я не даватиму і не прийматиму дарів на шкоду державі та громадянам.

Хліб із рівнини я не продаватиму і не вивозитиму в інше місце, а тільки в Херсонес.

...Зевс, Гея, Геліос, Діва, божества олімпійські! Якщо я буду дотримуватися цього, хай буде благо і мені самому, і потомству, і тому, що мені належить. Якщо ж ні, — хай буде зле і мені самому, і потомству... і хай ні земля, ні море не приносять мені плоду...

1. Назвіть найбільші грецькі колонії. Коли і де вони утворилися?
2. Які місця греки вважали найзручнішими для заснування колоній?
3. Поясніть поняття *колонія*, *метрополія*.
4. Покажіть на карті та назвіть найбільші античні міста-держави у Причорномор'ї. Чому їх там заснували? Які сучасні міста й поселення розташовані на цих місцях?
5. У чому полягає значення грецької колонізації для греків і сусідніх народів?
6. Обговоріть із товаришами клятву херсонеситів. Які її твердження варто пам'ятати жителям сучасної України?

Вузлики на пам'ять: «Стародавня Греція в V–IV ст. до н. е.»

ЧАС ПОДІЙ

Греко-перські війни	Початок Олімпійських ігор	Правління Перікла в Афінах	Пелопоннеська війна
492–449 рр. до н. е.	776 р. до н. е.	444–429 рр. до н. е.	431–404 рр. до н. е.

ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Перікл	Солон	Лікурґ	Фемістокл	Пісистрат	Клісфен

ДІЯЧІ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Медицина	Гіпократ
Математика	Евклід, Піфагор
Астрономія	Анаксагор
Географія	Анаксимандр
Філософія	Сократ, Платон, Арістотель
Історія	Геродот, Фулідд, Ксенофонт
Література	Гомер, Гесіод, Сапфо, Тіртеї, Есхіл, Софокл, Евріпід, Арістофан
Ораторське мистецтво	Фемістокл, Перікл, Демосфен

ВНЕСОК ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ У СВІТОВУ КУЛЬТУРУ

1. Запровадження Олімпійських ігор.
2. Створення героїчного епосу: поем Гомера «Іліада» й «Одіссея».
3. Створення філософії як системи знань про навколишній світ і суспільство.
4. Створення театру і драматичних творів.
5. Започаткування ораторського мистецтва.
6. Створення неперевершених скульптурних творів.
7. Високий рівень ремісничої майстерності.
8. Вишукана архітектура.
9. Алфавіт на основі фінікійського, який згодом використали європейські народи.

НАСЛІДКИ ГРЕКО-ПЕРСЬКИХ ВІЙН

1. Витіснення фінікійської (перської) торгівлі з Егейського моря.
2. Створення Першого Афіського морського союзу.
3. Зростання політичного авторитету Афін і перетворення їх у могутню морську державу.
4. Створення передумов для піднесення культури Стародавньої Греції в V–IV ст. до н. е.

ГРЕЦЬКІ КОЛОНІЇ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (засновані в VII–VI ст. до н. е.)

Причини утворення	1. Політична боротьба між демосом і аристократами в Елладі. 2. Пошук нових ринків збуту товарів і нових джерел сировини та забезпечення зерном.
Політичне життя	законодавча влада — народні збори, рада, суд; влада на місцях — народні збори громадян, влада колегій
Господарство	землеробство, скотарство, садівництво, ремесла

§ 34. Криза грецької державності й піднесення Македонії

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Афіни
2. Реформа
3. Союз
4. Фаланга
5. Еллада

- а) докорінна перебудова;
- б) об'єднання держав зі спільною метою;
- в) грецький бойовий порядок у вигляді щільно зімкнених шеренг важкої піхоти;
- г) Грецією її назвали згодом римляни;
- ґ) один з головних центрів ахейської цивілізації; місто-держава.

1. Політична роздробленість та усобиці в Греції

Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н. е.) стала великим нещастям для Еллади. Ущент було зруйновано господарство, особливо селянське. Грецькі держави, зазнавши величезних людських втрат, знеслили одна одну. Але нещастя тривали й після Пелопоннеської війни. Після перемоги над Афінами Спарта значно зміцніла й установила гегемонію над усіма полісами. Це викликало незадоволення решти грецьких держав. Розпочалася **Коринфська війна** (395–387 рр. до н. е.), у якій Спарта зазнала поразки. Мирна угода, укладена хитромудрим дипломатом Анталкідом у 387 р. до н. е., урятувала Спарту від загибелі. Вигоду від цієї війни отримала Персія, яка почала диктувати грекам умови.

Настали часи посилення Фів, столиці Беотії. За підтримки сусідніх Афін у 378 р. до н. е. було створено Другий Афінський морський союз, у який об'єдналися суперники Спарти. Сухопутні збройні сили очолив талановитий полководець **Епамінонд** (418–362 рр. до н. е.). Він запровадив нову бойову тактику — «косий стрій», проти якого спартанська фаланга була безсилою. У 371 р. до н. е. під Левкотрами союзне військо завдало поразки спартанській армії. Уперше спартанці тікали з поля бою. У 362 р. до н. е. Епамінонд знову здобув перемогу в битві під Мантинеєю. Смертельно поранений, він ще встиг побачити, як тікають вороги. Згодом розпався союз беотійських міст і Другий Афінський морський союз.

Безперервні війни між Афінами, Спартою та Фівами за панування над полісами виснажили сили греків. Спустошена Еллада з відчаєм спостерігала за тим, як на півночі набирає могутності ще один завойовник — Македонське царство.

2. Посилення Македонії за часів Філіппа II

Македонія розташована на північ від Балкан у гірській місцевості, між Іллірією на заході та Фракією на сході. На міжгір'ях люди обробляли землю й випасали худобу. Країна перебувала на ступені розкладу первіснообщинних відносин, її народ тільки-но ступив на шлях формування держави.

У VI ст. до н. е. почалось об'єднання племен під владою вождів однієї династії, хоча ще зберігався вплив родової знаті. Країна зробила значний крок уперед під час правління царя **Архелая** (419–399 рр. до н. е.). Він створив мережу доріг, які з'єднали гірські долини. Це сприяло подальшій централізації країни. За правління царя **Філіппа II** (359–336 рр. до н. е.) відбулося остаточне об'єднання країни. Македонія перетворилася на сильну, централізовану державу.

Філіпп II, видатний полководець і державний діяч, спирався на підтримку війська. Він підпорядкував життя всіх македонців зміцненню армії. Македонія перетворилася на могутню воєнну державу, де всі командні посади обіймали аристократи. З числа знатних македонських юнаків, друзів царя з дитинства, була сформована важка кіннота — **гетайри** (від грец. «друзі»). Фактично вони були кінною гвардією царя. Земля Македонії була багата на корисні копалини — це дало змогу Філіппові II здійснити військову реформу і створити могутню та вишколену армію.

Головною ударною силою в ній була **македонська фаланга**. Від фаланги еллінів її відрізняли більша щільність бойового шикунання й особлива організація. У бою брали участь воїни перших 5–6 шеренг завдяки довгим, п'яти-шестиметровим списам — сариссам.

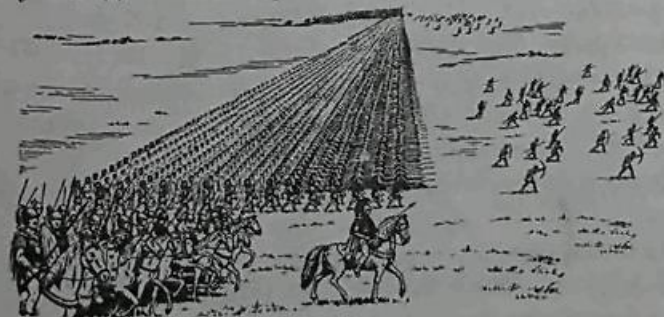
Глибина (кількість рядів) фаланги коливалася від 8 до 24 рядів. Глибина бойового порядку збільшувалася при скороченні фронту (відстань між флангами), де ставало від 500 до 1000 воїнів, залежно від місця бою. Фаланга була потужною ударною силою, не було випадку, щоб ворог витримав першу її атаку.

Завдяки видобутку золота, на яке була багата македонська земля, Філіпп здійснив значні економічні перетворення. Його золоті царські монети поширилися по всьому Егейському регіону, витісняючи перські золоті «даринки». Це загострювало політичні й економічні відносини між Персією та Македонією. Послаблення Еллади та Перської держави Ахеменідів привернуло увагу македонських царів-завойовників.

Філіпп II — цар Македонії

ТАКТИКА —
військове мистецтво,
теоретичне й практичне
вміння вести бій.

Македонська фаланга

Відчуваючи силу своєї держави, Філіпп II поступово прибирав Елладу до рук. Йому потрібний був лише привід для відвертого нападу на Грецію. І невдовзі Філіпп II знайшов його.

Сталося так, що жителі **Фокіди**, країни в Середній Греції, пограбували скарбниці Дельфійського храму — найбільшої святині всіх еллінів. Фіванці з фессалійцями оголосили війну фокідянам, покликавши на допомогу Філіппа II. Його армія блискавичним ударом розгромила святотатців-фокідян, але при цьому Філіпп II, певна річ, приєднав Фессалію до свого царства. Відтепер сильна фессалійська кіннота ввійшла до складу його армії. Цар Македонії був готовий до війни з усіма греками.

Можливо, і вдалося б Елладі відстояти свою свободу, коли б не чвари між різними політичними силами всередині кожного полісу. Так, в Афінах на той час точилася гостра боротьба між членами македонської партії на чолі з **Ісократом** та їхніми супротивниками, керованими **Демосфеном**.

За складних політичних умов, що склалися на той час, Ісократ пропонував народним зборам приєднатися до сильної Македонії, доставши їй захист. Усупереч йому Демосфен у промовах («філіппіках») закликав громадян не платити свободою вітчизни за вдавані переваги «захисту» македонців. Йому вдалося переконати афінян та їхніх союзників не коритися жадібному до влади Філіппу II, а дати йому відсіч.

У **338 р. до н. е.** в Беотії, біля міста **Херонеї**, сталася вирішальна битва між греками та македонцями. Тут уперше в житті побачив поле бою молодий син царя Філіппа II Александр, який очолював важку кінноту. Грецька армія зазнала цілковитої поразки. Філіпп II став повним володарем Еллади.

На полі битви під Херонеєю греки втратили свободу своєї країни. Протягом усіх подальших часів, аж до 1830 року, народ Еллади не міг повернутися до вільного життя. Панування над Грецією передавалося від одного до іншого загарбника протягом тисячоліть.

Демосфен

1. Яка причина послаблення Еллади в IV ст. до н. е.?
2. Що сприяло перетворенню Македонії на сильну державу?
3. Охарактеризуйте країну Македонію та її царя Філіппа II.
4. Покажіть на карті територію Македонського царства в IV ст. до н. е.
5. На які два табори поділились афіняни в ставленні до Філіппа II?
6. У чому полягала сила македонської фаланги?
7. Який привід дав змогу Філіппові II розпочати загарбання Греції?
8. Наведіть приклади могутності держави Філіппа II.
9. Уявіть себе одним з афінських громадян. Кого б ви підтримали — Ісократа чи Демосфена? Обґрунтуйте своє рішення.
10. Що ви порадили б зробити Демосфену перед битвою біля Херонеї?

§ 35. Східний похід Александра Македонського та утворення його імперії

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Демосфен

2. Сатрап

3. Амон

4. Фараон

5. Філіпп II

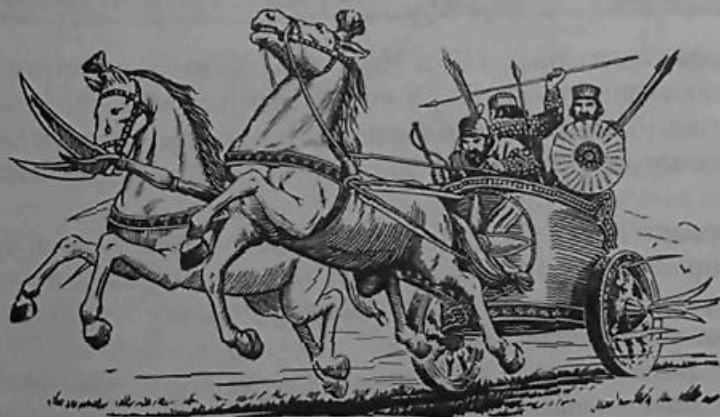
- а) правитель області, провінції в Стародавній Персії та Мідії, який мав необмежену владу;
б) бог Сонця в давніх єгиптян;
в) від давньоєгип. «*нар-о*» — великий дім — тобто той, що живе в палаці;
г) македонський цар, ворог Афіньської держави;
ґ) афіньський політик, ворог македонян, непересічний оратор, патріот Афін.

1. Початок воєнних дій проти Персії

Підкоривши Грецію, Філіпп II вів активну підготовку до війни з Персією. Через Геллеспонт на узбережжя Малої Азії він відрядив невелике військо під командуванням Парменіона, щоб забезпечити переправу основних сил армії. Але перед початком походу внаслідок змови Філіппа II вбили. Розлючені охоронці знищили заголотників, але хто керував змовою так і не дізналися. Царем було проголошено сина Філіппа II Александра. Воїни довіряли йому й сподівалися, що молодий хоробрий цар поведе їх до нових завоювань, перемог і здобичі.

Та перш ніж продовжити справу батька, Александрові довелося придушувати заворушення, що вибухнули після звістки про смерть Філіппа II. Ця звістка подарувала сусіднім варварським племенам і всій Елладі надію на визволення з-під македонської гегемонії. Довелося відкликати Парменіона з Азії, і це навело персів на думку, що нащадок Філіппа II відмовився від завоювань. Проте Александр мав вирішити нагальні справи вдома, перш ніж податися в далекі країни.

Повстання іллірійців і трибалів він придушив доволі швидко. Але відразу ж проти Македонії виступили Фіви й Афіни. До того ж хтось повідомив, що Александр загинув у бою. Однак молодий цар діяв дуже енергійно. Стрімко перетнувши Фессалію, яка відділяла його від Беотії, він безперешкодно проскочив Фермопільську

Перська бойова колісниця

ІЛЛІРІЙЦІ — племена північного заходу Балкан і південного сходу Апеннін.

ТРИБАЛИ — римська назва грецьких племен філе.

СХІДНИЙ ПОХІД АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Кінна статуя
Александра Македонського

ущелину й знезацька опинився перед стінами Фів. Перелякані фіванці не встигли оговтатися, як загарбники ввірвалися до міста. Столицю Беотії було захоплено, усіх фіванців продано в рабство, стіни міста зруйновано. А ось до Афін Александр поставився м'якше, на превелику радість городян, які вже приготувалися до жорстокої кари за повстання.

Елладу знов було приборкано. На черзі була Персія. Навесні 334 р. до н. е. армія Македонського переправилася через протоку Геллеспонт у Малу Азію. Перш ніж ступити на землю, Александр із палуби корабля встромив спис — символ майбутнього завоювання — в азійський берег.

Македонська 35-тисячна армія складалася з македонців, союзних греків і фесалійської кінноти. Спершу македонський цар хотів завоювати півострів Малу

ІМПЕРІЯ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Величезною перською державою правив на той час цар **Дарій III Кодоман** з династії Ахеменідів (336–330 рр. до н. е.). Легкодухий, позбавлений хоробрості, він ледь управлявся з володарюванням. Держава не була готова до війни. Військо складалося з воїнів підкорених народів, які неохоче билися за інтереси своїх гнобителів. Перси переважно були легкоозброєними лучниками, сильними у двобої, але недисциплінованими, незлагодженими в битві, тому й уразливими для важкої фаланги.

Дарій III, переконаний у перемозі, наказав захопити Александра живим і привезти в Сузи. Проти македонців вирушила армія у 20 тисяч воїнів, серед яких були й грецькі найманці на чолі з Мемноном, що перебували на службі в персів.

Перша битва з персами відбулась у **334 р. до н. е.** на берегах **р. Гранік**, неподалік від Трої. Через неорганізованість перси, очолювані сатрапом Лідії Спітридатом, зазнали поразки. Александра було поранено, він ледь не загинув. Його врятував

Александр Македонський.
Скульптор Лісипп

Кліт, один із знатних македонців. Вдячний Александр назвав його своїм братом.

Здолавши опір ворога, Александр рушив на південь узбережжям Малої Азії з метою визволення грецьких міст. Греки здебільшого мирно зустрічали македонців, хоча й не дуже раділи. Тільки Мілет і Галікарнас із їхніми перськими гарнізонами опиралися, але були здолані штурмом. *Невдовзі Мала Азія була підкорена.*

Армія Александра рушила в Сирію, але несподівано зіткнулася з перським військом, яке зібрав Дарій III. У 333 р. до н. е. біля міста Ісси відбулася велика битва. Дарій знову зазнав поразки і втік з поля битви, кинувши напризволяще свою родину — матір, дружину та двох дочок, а також весь обоз і польову скарбницю.

Тепер Александр усвідомив слабкість Персії. Він відчув, що йому під силу підкорити всі землі східного царства і вирушив у найбагатшу з перських сатрапій — Єгипет. Шлях туди пролягав через фінікійське узбережжя. Македонська армія підкоряла фінікійські торгові міста без відчутних утрат і зусиль. Тільки місто Тір вчинило сильний опір, Александру довелося простояти під його мурами шість місяців. Але врешті Тір було взято, а його жителів жорстоко покарано за непокору.

Зате в Єгипті царя зустрічали дуже радо, бо вважали його визволителем від персів. На знак подяки єгипетські жерці оголосили його сином бога Амона. Під час свого перебування в Єгипті Александр заснував у дельті Нілу місто, яке було названо на його честь, — Александрія.

У 331 р. до н. е. македонське військо знову рушило на північ — до Месопотамії.

2. Остаточна поразка Дарія III

За зиму перський цар зібрав нове військо, ще більше від попереднього.

Вирішальна битва сталася 1 жовтня 331 р. до н. е. біля селища Гавгамели. Перед початком бою Дарій закликав своїх воїнів урятувати перський народ, згадуючи при цьому богів, славних предків і вічно живого в пам'яті Кіра Великого.

Найбільша за всю стародавню епоху битва тривала протягом дня. Обидві армії билися мужньо, але у вирішальний момент усе визначив удар македонської важкої кінноти, яка прорвалася майже до командного пункту Дарія III. Нерви в царя не витримали — він повернув свою колісницю й кинувся навтьоки. Залишившись без головнокомандуючого, армія здалася в полон македонцям, які здобули перемогу. Невдовзі малою кров'ю вони заволодили й столицею держави — Вавилоном, відтак кіннота Парменіона захопила Сузи, де зберігалася мала царська скарбниця. До Александра потрапило 40 тис. талантів срібла й золота в злитках. Згодом було загарбано головну скарбницю зі 120 тис. талантів срібла. Скарби надійшли в Македонію.

Тим часом переслідувані Александром рештки перської армії розбіглися, сатрапи усунули від влади й узяли під варту Дарія III. Коли македонський загін майже наздогнав перського царя, сатрап Бесс убив Дарія і втік. Тепер Александр став законним спадкоємцем престолу (крісла володаря, символу верховної влади), оскільки був одружений з дочкою Дарія. Колишня держава Ахеменідів припинила існування. Її землі було приєднано до Македонського царства.

3. Походи в Середню Азію

Народи Сходу не бажали визнавати завойовника, тож Александр продовжував підкорення нових земель. Майже 3 роки він витратив на впокорення **Бактрії**. Бактрійці на чолі зі **Спітаменом** були сильним ворогом, діяли, як партизани: загопи кінноти завдавали раптових ударів і швидко зникали в степу. Проте Александрові таки вдалося перемогти Спітамена, який відступив за р. Яксарт (Амудар'я), — *Бактрія підкорилася*.

У 327 р. до н. е. македонська армія вирушила завойовувати Індію, підкорення якої було найзаповітнішою мрією Александра. В Індії македонці зіштовхнулися із серйозним опором, та все ж військо царя **Пора** було розбито біля р. Гідасп.

Вологий клімат джунглів, отруйні змії та комахи, спека, виснаженість людей, урешті, далися взнаки — армія відмовилася йти далі. Жодні переконання, погрози не зрушили воїнів з місця. У 324 р. до н. е. Александр повернувся до Вавилону: сухопутна армія — через пустелю Гедрозія, а флот на чолі з **Неархом** — уздовж берега, фактично відкривши наново морський шлях з Індії до Межиріччя. *Великий похід Александра Македонського на Схід завершився*.

4. Утворення імперії Александра Македонського

На завойованих землях утворилася держава, найбільша в Стародавньому світі — від Індії на сході до Балкан на заході, від Чорного моря на півночі до Індійського океану на півдні. Це була **імперія** — утворення з підкорених країн, об'єднаних під владою завойовників.

Нова держава трималася силою списів і завдяки талантам Александра. Інакше й бути не могло — імперія поглинула десятки різних народів з їхніми мовами, культурами, релігіями, історією, між якими не було нічого спільного. Александр прагнув зблизити підданих, поєднати різні культури, налагодити господарчі зв'язки, бо тільки так можна зміцнити величезну державу. Цар і сам піддався впливові чарівної культури Сходу: він запроваджував серед македонців місцеві звичаї, культурні традиції, носив розкішне вбрання на кшталт східних правителів, прагнув наслідувати їх у побуті. У Сузах він одружив 10 тисяч своїх воїнів із персіянками. Юнаків-персів навчали за македонським зразком.

Цар готувався до нових походів на захід — до Карфагена, Італії, Іспанії. Але в 323 р. до н. е. Александр після нетривалої хвороби помер на 33-му році життя.

Завоювання Александра Македонського були ґрунтом для об'єднання античної та східної цивілізацій, що зумовило економічне й культурне піднесення багатьох країн.

підк. мали азію, він подат.

1. Якою була мета походів Александра? Чому і як вона змінилася?
2. Чому Александрові вдалося підкорити державу Ахеменідів?

3. Покажіть на карті напрямки походів Александра Македонського та назвіть основні битви.

4. Що означає поняття *імперія*? Чому імперія Александра була нестійким утворенням? Назвіть дати її існування.
5. У чому полягала політика Александра щодо зближення завойованих країн?
6. Яке значення македонських завоювань?

§ 36. Елліністичні держави в IV–II ст. до н. е. Елліністична культура

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Елліни
2. Хірургія
3. Філософія
4. Престол

- а) галузь медицини, основним методом якої є операція;
- б) від грец. «любов до мудрості» — наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення;
- в) крісло володаря; символ верховної влади;
- г) друга назва давніх греків.

1. Суть еллінізму

За легендою, коли Александр Македонський був при смерті, друзі його запитали, кому він залишає царство. Великий полководець відповів: «Найкращому». І ще додав: «Бачу, що буде велика боротьба над моєю могилою».

Передбачення Александра цілком здійснилося: після його смерті розпочалося запекле змагання між найближчими соратниками царя за престол. Держава Александра розпалася на кілька царств, які постійно воювали між собою. Урешті залишилося п'ять держав: **Македонське царство**, яке поглинуло й Грецію,

ДІАДÓХИ —
полководці Александра
Македонського,
між якими по його смерті
точилася боротьба
за владу.

ЕПГÓНИ —
за доби еллінізму
і пізніше — нащадки
воїнів і полководців
Александра
Македонського;
у III ст. до н. е. —
сини героїв, борців
за владу.

Пергамське, Греко-Бактрійське царство, величезна держава Селевкідів та Єгипет. Правителями цих держав стали колишні соратники й полководці Александра, **діадóхи**, або їхні нащадки — епігони.

Птолемей, Деметрій, Кассандр, Лісимах, Антіох, елліни за походженням, ставши правителями східних держав, прагнули зберегти зв'язок з рідною культурою. При їхніх дворах тепло зустрічали грецьких скульпторів, поетів, філософів. Ремісників з Еллади також радо приймали на землях нових держав.

Ці процеси сприяли просуванню на схід витонченої та глибокої культури Еллади. *Розпочався процес об'єднання античної та східної культур.* Духовні надбання обох цивілізацій настільки глибоко проникли одні в одних, що як наслідок утворилася культура, яка набула іншого вигляду й змісту. Ці культурні перетворення були такі важливі для подальшої історії людства, що відповідний період отримав окрему назву — **еллінізм**, а його культура була названа **елліністичною**.

Початком еллінізму вчені домовилися вважати рік завершення завоювань і смерті Александра Македонського — **323 р. до н. е.**, бо саме його діяння заклали основу нової епохи. Епоха еллінізму закінчилась у **30 р. до н. е.**, коли Рим завоював усі елліністичні держави.

2. Розквіт елліністичних держав

Серед нових держав найбільшим за територією було царство Селевкідів, столиця якого, **Антіохія**, стояла на р. Оронті. Держава Селевкідів складалася з багатьох народів і племен. Її територією проходила славнозвісна «царська дорога», великі караванні шляхи вели від Вавилону до портів Північної Сирії. Дві великих ріки — Тигр і Євфрат — були важливими водними торговими шляхами аж до Перської затоки, а через неї до Індії. Значний розвиток сухопутної та морської торгівлі сприяв збагаченню й розквіту цієї держави.

На узбережжі Малої Азії виникло маленьке **Пергамське царство**, яке очолила династія **Атталідів** (заснована полководцем Атталом). Невелика, але сильна армія Пергаму надійно захищала свою державу. Столиця царства була напрочуд гарною, вулиці її були просторі й прямі. Своєю красою вона поступалася тільки Александрії. Пергамське царство проіснувало всього два століття і було загарбано Римською державою в II ст. до н. е.

Наймогутнішим серед елліністичних держав був **Єгипет** зі столицею в **Александрії**, де поховали Александра Македонського. Державу протягом 300 років очолювала династія Птолемеїв, заснована полководцем Александра на ім'я **Птолемей Лаг** (від нього походить друга назва династії — Лагіди). Александрія швидко стала найбільшим культурним центром і торговим портом у Середземномор'ї. Елліністична держава, територія якої охоплювала дельту і нільську долину, була головним виробником хліба серед більшості країн Середземномор'я.

3. Культура і наука за доби еллінізму

Елліністична культура, яка поєднувала духовні надбання античної та східної цивілізацій, стрімко розвивалася протягом усієї доби еллінізму. Вона стала прикладом швидкого зростання досягнень у різних галузях духовного життя — мистецтві, науці, філософії тощо.

Культурною столицею елліністичного світу майже відразу стала Александрія Єгипетська. Перші Птолемеї заснували тут **Мусейон** — установу на зразок університету та дослідницького центру. Навколо рідкісних природничих колекцій і найбільшої бібліотеки світу згуртувалися найкращі вчені того часу. Діставши чудові умови для дослідницької роботи, вони збагатили людство численними винаходами та науковими відкриттями.

Найславетніший з-поміж учених, які працювали в Мусейоні, математик **Архімед із Сиракуз** (287–212 рр. до н. е.), уславився багатьма технічними винаходами, особливо в галузі військової техніки. Слід також згадати математика **Евкліда** (III ст. до н. е.). Його трактат «**Начала**» (тобто «елементи») використовували як підручник з геометрії аж до XX ст.

У III–II ст. до н. е. в Александрії працював видатний учений — філософ, географ, астроном **Ератосфен із Кірени** (276–194 рр. до н. е.). Він спромігся точно обчислити довжину окружності земної кулі, помилившись лише на 50 км. Слід урахувати, що на той час Ератосфен не мав жодного приладу для своїх обчислень. Саме він увів у вжиток поняття «географія».

Катапульта

Видатним астрономом свого часу був **Арістарх Самоський** (310–230 рр. до н. е.). Він передбачив наявність у Всесвіті планет, які обертаються навколо Сонця, але не зміг уникнути помилок, оскільки був переконаний, що Сонце разом з усіма планетами обертається навколо Землі.

Видатні здобутки в медицині пов'язані з діяльністю **Герофіла** (IV–III ст. до н. е.), який здійснив помітні дослідження внутрішніх органів людини. Талановитий лікар **Ерасистрат**, будучи видатним хірургом, зробив вагомий внесок у медицину.

*Александр Македонський
у битві біля Гавгамел.
Фрагмент мозаїки*

Значного розвитку набула філософія. Найславетнішими серед філософів цього періоду були **Епікур** із **Самосу** (341–272 рр. до н. е.), який створив систему поглядів на навколишній світ. Засновником філософської школи стоїцизму став **Зенон** із **Кіпру** (336–264 рр. до н. е.). Учень Арістотеля був **Теофраст** (372–287 рр. до н. е.), який розвинув його вчення.

Мистецтву періоду еллізму притаманне зростання інтересу до внутрішнього духовного світу людини. Якщо скульптори попередньої епохи прагнули відбити загальні риси людей, то тепер митці цікавилися найтоншими рухами душі конкретної людини. Найвидатнішими серед скульпторів цієї епохи стали **Пракситель** («Афродіта Кнідська», «Гермес із малюком Діонісом»), **Скопас** («Галл, що вмирає», «Молодий Геракл», «Фриз вітваря Зевса в Пергамі» тощо) та **Ліссип** («Апоксиомен», «Гермес, що відпочиває», статуя Зевса в Таренті). Наших сучасників вражає художньою виразністю скульптурна композиція

*Ніка Самофракійська.
Скульптура роботи
Піфократа Родоського*

*Скульптурна група «Лаокоон і сини» на сюжет «Іліади» Гомера.
Скульптори Агесандр, Полідор, Атенодор*

«Лаокоон і сини», яку створили скульптори **Агесандр**, **Полідор** та **Атенодор**. Їхньої слави гідний **Піфократ** із **Родосу** — творець статуї Ніки Самофракійської. Представник родоської художньої школи **Харет** створив велетенську статую бога Сонця Геліоса, **Коло́са Родоського**.

У період еллінізму поповнилася новими досягненнями й література. **Менандр** (342–292 рр. до н. е.) з **Афін** збагатив своїми творами жанр комедії. Видатною постаттю серед александрійських поетів був **Каллімах** (310–240 рр. до н. е.). Певний час він завідував александрійською бібліотекою. Найвизначнішим після нього вважають **Феокрита** (II ст. до н. е.) із **Сицилії**, який жив при дворі царя Птолемея II.

Серед визначних архітектурних споруд цієї епохи передусім слід назвати **Александрійський маяк**, споруджений архітектором **Состратом** із **Кніду** на острові **Форос** при вході в Александрійський порт. Завишки близько 150 м, він мав численні дивовижні технічні пристосування: систему підйому палива для вогнища маяка, систему дзеркал, які відбивали світло на велику відстань, хитромудрі пристрої для подання звукових сигналів морякам у туманну погоду.

На основі елліністичної культури створилися умови для подальшого успішного розвитку світової культури протягом двох тисячоліть.

КОЛО́С РОДО́СЬКИЙ — скульптура бога Геліоса — шосте чудо світу.

Так уявив іспанський художник Сальвадор Далі Коло́са Родоського

1. Який період історії називається еллінізмом?

2. Назвіть хронологічні межі еллінізму.

3. Назвіть найбільші елліністичні держави.

4. Поясніть поняття й терміни: *діадохи*, *епігони*, *Колос Родоський*.

5. Яких ви знаєте видатних діячів елліністичної культури?

Назвіть їхні твори.

6. Поясніть, у чому полягає значення періоду еллінізму.

Визначте переможця — того, хто назве найбільше імен.

7. Розподіліться з товаришами на групи. Складіть таблицю, у якій зазначте галузь науки чи культури, ім'я давньогрецького вченого чи митця, а також його здобутки.

Галузь	Ім'я	Здобутки
Медицина	Герофіл (IV–III ст. до н. е.) з Александрії	Дослідження внутрішніх органів людини

8. Складіть запитання для вікторини за темою «Стародавня Греція доби еллінізму».

Вузлики на пам'ять: «Еллінізм»

ПОДІЇ ДОБИ ЕЛЛІНІЗМУ			
Політична роздробленість Греції	Правління Філіппа II	Правління Александра Македонського	Існування імперії Александра Македонського та елліністичних держав
середина IV ст. до н. е.	359–336 рр. до н. е.	336–323 рр. до н. е.	323 р. до н. е. – 30 р. н. е.

Історичні діячі доби еллінізму	Філіпп II, Александр Македонський, Антіох III, Антігон Гонат, Кассандр, Менандр, Селевк, Лісімах, Птолемей, Птолемей III Евергет
Пам'ятки культури епохи еллінізму	Фороський Александрійський маяк – сьоме чудо світу. Центр культури Єгипетського царства – Музейон. Єгипетський храм муз, бібліотека. Скульптура Лісіппа «Геракл із левом». Скульптура «Венера Мілоська». Колос Родоський – скульптурне зображення бога Сонця Геліоса – шосте чудо світу. Камей – рельєфне зображення на коштовних каменях, мушлях. Теракоти – статуетки з обпеченої глини. Епілії – міфічні поемки, ідилії.
Риси еллінізму	Боездатна армія. Насильно об'єднані й поневолені народи. Боротьба між діадохами за владу. Наявність великих міст – центрів політичного, економічного та культурного життя. Піднесення культури на новий художній рівень.

ПРИЧИНИ РОЗПАДУ ДЕРЖАВИ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Імперія була заснована на несправедливості, насильницькому об'єднанні чужих земель і народів.
Відсутність гідного правителя держави, рівного за здібностями Александру.
Неоднорідність народів, об'єднаних в імперію, їхніх культур, мов.
Відсутність єдиної державної влади.
Ворожнеча між діадохами.

Завоювання Александра Македонського були ґрунтом для об'єднання античної та східної цивілізацій, що зумовило економічне й культурне піднесення багатьох країн. На основі елліністичної культури виникли умови для подальшого успішного розвитку світової культури протягом двох тисячоліть.

Узагальнення за темою «Стародавня Греція»

1. Основні періоди історії Стародавньої Греції. Утворення перших держав на Балканах пов'язане з критською цивілізацією (III тис. до н. е. — приблизно до XV ст. до н. е.). Близько 2000 р. до н. е. тут з'явилися ахейці й увібрали досягнення критської цивілізації — утворилася мікенська культура, центрами якої були Мікени, Аргос, Пілос на Пелопоннеському півострові. У XII ст. до н. е. мікенська цивілізація загинула під час навали дорійців.

XI–IX ст. до н. е. — це «гомерівський період», під час якого дорійці розселилися на Балканах і утворили держави. Еллада у своєму суспільному розвитку відкотилася назад на 800–1000 років аж до епохи розкладу первіснообщинного ладу. Далі відбувається повторне виникнення класів, нерівності й держави. З народних оповідок складаються основи геніальних літературних творів «Іліада» й «Одіссея».

Період VIII–VI ст. до н. е. називається архаїчним. На його початку були остаточно створені поеми Гомера, які містили знання про попередній період історії. У грецькому суспільстві склалися поліси (держави в межах однієї общини).

V–IV ст. до н. е. — час найвищого злету античної цивілізації та найбільшого розквіту античної культури (класичний період). Господарство, політична й воєнна могутність полісів досягли високого рівня розвитку. Елліни, об'єднавшись, відбили напад Перської держави, звільнили від її володарювання Егейське море, торгові шляхи до своїх колоній у Чорному морі. Згодом між полісами спалахнула згубна для Еллади Пелопоннеська війна. Розпочалася криза й занепад античної цивілізації. На півночі Балкан утворилася та зміцніла Македонська держава, яка запанувала над Елладою. Цар Македонії Александр здійснив завойовницький похід проти Перської держави. Унаслідок цього утворилася величезна імперія й склалися умови для об'єднання античної та східної культур. Період завершується смертю Александра Македонського.

IV–I ст. до н. е. — елліністичний період. По смерті Александра імперія розпалася на держави, що стали центрами античної культури на сході. Об'єднання двох культур народило елліністичну культуру. Духовне життя античного та східного світів набуло нового піднесення. Водночас на захід від Еллади міцніла молода рабовласницька держава — античний Рим. Згодом вона підкорила весь елліністичний світ; полісна Римська держава перетворилася на імперію. Завоювання останньої елліністичної держави римлянами завершило період еллінізму.

2. Основні надбання грецької цивілізації. Культура античної Греції збагатила європейську культуру. Елліни створили художні та наукові зразки, які прагнули наслідувати митці всіх часів. Давні філософія, медицина, математика, геометрія, біологія та географія заклали основи наукового розвитку людства. Праці грецьких істориків стали цінним джерелом знань про минуле людства.

Грецький алфавіт став підґрунтям писемності багатьох народів. У сучасних європейських мовах є чимало слів грецького походження. Не є винятком і наша рідна мова. Грецькі слова «геометрія», «філософія», «політика», «театр» та інші ми вживаємо щодня, без них складно уявити спілкування. Сучасні імена — Олена, Олександр, Ірина тощо мають грецьке походження. Грецька культура подарувала людству безцінну перлину — театр. Нащадки стародавніх греків застосовують сьогодні закони мистецтва, що сформувалися в стародавні часи.

Важливий розділ історії Стародавнього світу, у якому ви дізнаєтеся:

- про те, *де*, *як* і *коли* утворилася Римська держава;
- як Римська держава поступово зміцніла й заволоділа всією Італією та багатьма сусідніми територіями;
- що означають поняття та терміни: «республіка», «консул», «народний трибун», «вето», «патриції», «плебеї», «сенат», «легіон», «тріумф», «провінція», «гладіатор», «вандалізм», «Велике переселення народів»;
- про причини, перебіг і наслідки громадянських воєн у Римській республіці;
- про імена визначних державних діячів і митців римської цивілізації;
- про перебіг завойовницьких воєн Римської держави, походи Гая Юлія Цезаря;
- як Римська республіка перетворилася на імперію;
- як на території імперії зародилася християнська релігія;
- у чому причина занепаду та загибелі Західної Римської імперії, чому рік її падіння вважають датою завершення історії Стародавнього світу.

СТАРОДАВНІЙ
Р И М

СТАРОДАВНІЙ РИМ

ІТАЛІЯ СЬОГОДНІ

Офіційна назва країни	Італійська республіка
Столиця	Рим
Площа	301 225 км ²
Населення	понад 57,5 млн осіб
Державна мова	італійська
Грошова одиниця	євро
Державний устрій	республіка

СТАРОДАВНІЙ РИМ у VIII–I ст. до н. е.

§ 37. Природні умови Італії та виникнення міста Рима

1. Природа і населення Апеннінського півострова

Хоч як не було нам цікаво в Греції, але час минає, і вітер пригод кличе навздогін сонцю, яке сідає за обрієм. Настав час, друзі, нам сісти на корабель на березі Епірського царства (знайдіть його на північному заході Балкан, у Фессалії — див. карту на с. 134) і відпливти на захід. Якщо Адріатичне море буде спокійним, то за добу прибудемо до берегів Італії — країни, розташованої на Апеннінському півострові. Обриси цього півострова віддалено нагадують чобіт, який виступає далеко на південь у Середземне море. Із заходу Італію омиває Тірренське море. Отже, з трьох боків країна оточена морем. Якщо дістатися до її південного берега, півострова Брутій, то в гарну погоду через широку Мессінську протоку можна побачити острів Сицилію.

Італія — країна рівнинна, вкрита лісами, широкими луками. Жителі тут здавна займалися землеробством і скотарством. Природа створила для цього гарні умови: з півночі півострів захищений від холодних вітрів високими Альпами, а зі сходу — довгим хребтом Апеннінських гір. Тут завжди теплий, м'який клімат. Щоправда, прибережна смуга досить пряма, немає пристосованих місць для морських стоянок. Лише Тарентська затока на півдні, Неаполітанська — на заході, а на південному сході — бухта, на берегах якої постав порт Брундизій, надавали прихисток кораблям. Поблизу Апеннін мало островів: лише Сицилія, Сардинія та Корсика, кожний завбільшки з Пелопоннес, розташовані на захід і південь від Італії.

Апенніни багаті на корисні копалини (залізо, срібло, олово, мрамур, глина), тут склалися сприятливі умови для розвитку ремесла. В Альпах багато міді та золота. Землеробство, садівництво, ремесло й скотарство — такі основні заняття населення Італії.

Здавна на цій землі жили **лігурійці**, про яких згадавав ще Геродот. З I тис. до н. е. поруч з ними, у Середній Італії, оселились **італіки** та споріднені з ними **латини**. Область їхнього розселення назвали **Латій**.

ЛІГУРІЙЦІ — збірна назва стародавніх племен, що жили в середині I тис. до н. е. в північно-західній Італії та південно-східній Галлії.

ІЛІРІЙЦІ — представники індоєвропейських племен, які жили в давнину на північному заході Балканського півострова і частково на південному сході Апеннінського півострова.

ЕТРУ́СКИ (ТУСКИ) — одне з найзначніших племен Стародавньої Італії. Розквіт етрусків припадає на кінець II тис. до н. е. — початок I тис. до н. е.

САБІ́НИ — народність, що жила між річками Тибром і Анно. Об'єдналися з латинами.

На південному сході мешкали **самніти**. Їхні землі називали **Самній**. На південь від них починалася **Луканія**, на захід була розташована **Кампанія** — край гостинних садів. На сході — **Апулія**, земля пастухів і землеробів.

Ви, мабуть, згадали, як під час грецької колонізації в VII ст. до н. е. на півдні Італії та на Сицилії оселилися греки й **іллірійці**. Тоді ж на півночі Італії з'явився народ **етрусків**. Походження та мову етрусків досі не вдалося до кінця дослідити. Залишки культури, зразки писемності нечисленні й уривчасті. Протягом кількох століть етрусський народ і його культура співіснували поряд із римлянами. Два сусідніх народи спілкувалися між собою, торгували, але настали часи — і їм довелося воювати один проти одного. Культура етрусків остаточно згасла близько I ст. до н. е.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Є різні легенди щодо походження міста Рима.

Стародавній план Рима

Коли Трою захопили греки, деякі троянці сіли на кораблі та втекли з міста. Серед них були жінки, які важко переносили плавання. Вони зупинилися в гирлі Тибру для відпочинку. Знатна жінка Рома запропонувала підпалити кораблі, щоб жити тут, бо «грунт був родючим, сусіди їх прийняли дружельно». Так і зробили. Чоловіки, хоч і горювали, але musiли погодитися. На честь Роми й назвали нове місто.

За легендою

«Якось до Італії після тривалих пригод приплив Еней, син знатного троянця Анхіза. Із загибеллю Трої Еней з товаришами втратили батьківщину і тепер шукали нового притулку. Оселившись серед латинів, вони уклали з ним угоду. Еней одружився з Лавінією, царською дочкою. У них народився син, який збудував місто Альба Лонга і став його царем. Згодом далекий нащадок Енея Нумітор був скинений з престолу своїм братом Амулієм. Щоб позбавитися нащадків Нумітора, Амулій зробив дочку царя Рея Сильвію весталкою.

Та з часом в неї народилися близнюки — Ромул і Рем. Сильвія оголосила, що вони є дітьми бога Марса. Амулій, щоб не вбивати їх власноручно, наказав кинути малюків до річки в кошику. Річка підхопила кошик і понесла течією. Хвиля виснесла дітей до прибережних хащів. Там їх знайшов пастух, який урятував малюків. Ставши дорослими, вони усунули Амулія від влади, повернули Нумітора на трон і заснували місто».

«Прийнятий усіма день заснування міста — одинадцятий день перед травневими календами (20 квітня). Цей день римляни святкують, вважаючи його «днем народження вітчизни»... Того ж дня було сонячне затемнення, яке припадає на третій рік шостої олімпіади».

Плутарх. Вибрані життєписи. Ромул

2. Виникнення міста Рима та правління царів

В області Лацій, серед латинських і сабінських общин, у VIII ст. до н. е. (753 р. до н. е.) утворилося місто Рим. Латинів, які стали його населенням, згодом стали називати римлянами. На час утворення міста вони зберегли патріархальний родовий уклад, ознаки якого залишалися протягом усього існування Римської держави. За переказами, місто було засновано Ромулом, який і став першим царем.

Найдавніші поселення на березі річки Тибр, посеред семи пагорбів, археологи зараховують до середини VIII ст. до н. е. Згодом ці селища об'єдналися, утворивши місто. Це був звичайний шлях утворення міст, але ще в давнину щодо виникнення Рима склали особливу легенду про нащадків Енея — Ромула і Рема. На честь Ромула місто було названо Рим. Це було місто-державна на зразок грецьких полісів.

Понад два століття в Римі правили царі. Цей період називають «царським», про нього відомо дуже мало. Люди жили сусідською громадою з патріархальними традиціями. Корінні жителі, переважно діти перших поселенців, утворили особливий стан патріціїв. Переселенці належали до стану плебеїв, які становили трудове населення міста: були ремісниками, торговцями, землеробами.

Спочатку рабство в Римі було патріархальним, — раби вважалися молодшими членами родини. З усіх царів, які правили Римом протягом перших 250 років, народні перекази зберегли імена тільки семи (Ромул, Нума Помпілій, Тулл Гостилій, Анк Марцій, Тарквіній Давній, Сервій Туллій і Тарквіній Гордий).

Тарквінія Гордого так прозвали за брутальну, нестримну вдачу, зверхнє ставлення до громадян. Урешті-решт, коли римлянам урвався терпець, вони вигнали його з міста. Мабуть, у легенді є значна частка правди. Ми знаємо, що в 510 р. до н. е. з Рима вигнали останнього царя і наступного року натомість було обрано двох консулів. Їхні імена відомі — Луцій Юній Брут і Публій Валерій Публікола.

РЕСПУБЛІКА

(від латин. «*справа народу*») — форма державного управління через обраних народом урядовців.

КОНСУЛ —

титул виборних найвищих урядових осіб, а також той, хто мав цей титул.

ФАМІЛІЯ —

частини роду — сім'я.

ПАТРИЦІЇ

(від латин. «*ті, що мають батьків*») — римська знать.

ПЛЕБЕЇ —

спочатку незначне громадянське населення Рима. Згодом серед них також утворилася плебейська знать.

Капітолійська вовчиця, яка вигодувала Ромула і Рема

З 509 р. до н. е. римляни обирали верховних урядовців терміном на один рік. З тих часів розпочався період **Республіки**, який тривав до 30 р. до н. е.

Уся громада Рима поділялася на 300 родів, а ті у свою чергу — на **фамілії**. Кожен рід мав свою назву від імені засновника.

Найшанованіші роди патрициїв — Емілії, Корнелії, Клавдії, Валерії та Юлії. Серед плебеїв виокремлювалися Лівії, Семпронії та Метелли.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Усі члени роду мали родові імена (як по батькові). Перед ними ставилися власні імена — Гай, Публій, Луцій, Гней, Марк тощо. Наприклад: Публій Корнелій, Гай Семпроній.

Оскільки роди поділялися на фамілії, то кожен із римлян мав цю назву у своєму імені. Так виходило: Тіберій Семпроній Грахх (Тіберій з роду Семпроніїв, з родини Граххів) чи Публій Корнелій Сципіон (Публій з роду Корнеліїв, з родини Сципіоніїв).

Дівчата мали тільки родові імена — Клавдія, Семпронія, Корнелія. Коли вони виходили заміж, то переходили до родини чоловіка, зберігши ім'я свого роду.

1. Дайте характеристику природних умов Італії. Назвіть головні заняття населення.
2. Пригадайте, коли відбулася Троянська війна. Хто передав нам відомості про неї?
3. У якому столітті Еней міг прийти до Італії? Чому його ім'я легенда пов'язує з Римом?
4. Коли в Римі тривав «царський період»? Імена яких римських царів ви запам'ятали?
5. Що таке стан? Які стани утворилися в Римі?
6. Хто такі консули?
7. Що означав термін *республіка*? Коли в Римі розпочався період Республіки?

8. Зіставте географічне положення, клімат, заняття населення Стародавніх Греції та Риму.
9. У старших класах на уроках зарубіжної літератури ви вивчатимете творчість давньоримських поетів Вергілія, який написав славнозвісну «Енеїду», і Горация, що уславився чудовими віршами («Звів я пам'ятник свій...» та ін.).
Що можна розповісти про походження цих поетів, якщо повні їхні імена — Публій Вергілій Марон і Квінт Гораций Флакк?

Якщо ви хочете стати істориком...

10. Пригадайте, у якому році з Рима вигнали останнього царя. Що відбувалося в ті часи в Афінах?
11. Римляни вели облік часу від року заснування міста. У якому році за римською ерою в Римі розпочався період Республіки?
12. Поміркуйте, чи варто було Ромулові та Рему засновувати Рим на березі моря. У чому перевага дійсного розташування Рима?
13. Які чесноти римлян перетворили Рим на сильну державу?

§ 38. Римська республіка V – середини III ст. до н. е.

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Аристократія

2. Стан

3. Карфаген

4. Родовий лад

а) згуртування суспільства за ознакою спорідненості;

б) колонія фінікійців, місто-держава в Північній Африці;

в) групи людей, які різняться між собою колом своїх прав;

г) влада знаті.

1. Римська республіка: організація влади та суспільство

Щоосені на Марсовому полі в Римі збиралися **коміції**, на яких народ обирав кращих громадян на державні посади. Ті, хто прагнув обійняти посаду, з'являлися на коміції вбраними в білу **тогу** (кандіду), яка була символом чистої совісті народного обранця. Відтоді всіх, хто бажає бути обраним на будь-яку посаду, називають **кандидатом**. Коміції, окрім виборів **магістратів**, ухвалювали закони, оголошували війни, розглядали скарги на судові рішення.

Будь-яке питання попередньо розглядалося **сенатом**. Його роль у державному житті була дуже значною. Сенат затверджував рішення коміцій після ухвалення; перед сенатом звітували магістрати, які потім входили до його складу. Сенаторами ставали тільки знатні громадяни. Декрети сенату починалися словами: «Сенат і римський народ (ухвалили)». Початкові літери цих слів «SPQR» карбували на дощечках під бронзовою фігуркою орла та на прапорах римських **легіонів**.

У разі особливої небезпеки для держави замість звичайних магістратів обирався **диктатор** (урядовець із надзвичайними повноваженнями) та його помічник, посада якого називалася «**начальник кінноти**». На надзвичайні посади кандидатів обирали не довше, ніж на шість місяців. Це правило не допускало зосередження повної влади в одних руках на тривалий строк.

Усе громадянське населення складалося з патріціїв, плебеїв і **вєршників**. Вільні громадяни утворювали панівний клас рабовласників. Безправні раби були «майном, знаряддям праці, що розмовляє».

Римський форум — головна площа міста. Реконструкція

КОМІЦІ — народні збори в Римі.

ТОГА — традиційний римський одяг — довга тканина, обгорнена навколо тіла.

МАГІСТРАТИ — вищі державні урядовці в Римі: консули, претори, едили, цензори, народні трибуни.

2. Господарювання римлян

Основним господарським заняттям італійців було землеробство. Родюча земля, теплий клімат забезпечували високі врожаї. На твердих ґрунтах землероби використовували важкі плуги, що мали масивний залізний леміш. Легкий ґрунт розпушували ралами та мотиками. Здебільшого на землях Італії вирощували пшеницю, ячмінь, просо, а там, де землі були малородючими, — ріпу, боби.

СЕНАТ — рада старійшин, найвищий орган державної влади.

ЛЕГІОН — основна організаційна одиниця в армії. Складався з маніпулів, пізніше — з когорт.

ВЕРШНИКИ — верстви римських громадян, які мали коня і служили в кавалерії. Пізніше — «фінансова аристократія», багаті в римському суспільстві.

Ті з вас, хто полюбляє солодощі, були б прикро вражені, потрапивши до Стародавнього Риму. У ті часи римлянам цукор був не відомий, а потреби організму в солодкому задовольняли, уживаючи натуральне виноградне вино — неміцне, до того ж густе і в'язке, наче кисіль. Звичайну воду римляни майже не пили, надаючи перевагу тому ж таки вину, яке розбавляли водою.

Елліни, що заселили південні береги півострова, допомогли корінним жителям у розвитку виноградарства. Саме вони перетворили занедбані пагорби Південної Італії на квітучі виноградники. Римські вина охоче вживали не лише на півострові, вони були широко відомі по всьому Середземномор'ю.

Від греків італіки навчилися вирощувати оливки й виробляти з них олію. Скотарі розводили переважно овець і свиней, в Етрурії — волів (головну тяглову силу). А на землях Луканії, Калабрії та в Апулії розвинулося відгінне скотарство. Тут розводили овець, кіз і коней.

3. Боротьба плебеїв і патриціїв у Римі

Після утворення Римської республіки всі виборні посади захопили патриції. Плебеям залишили тільки право голосувати в народних зборах і служити у війську під командуванням патриціїв. З розвитком торгівлі в римлян почала формуватися майнова нерівність. Більшість плебеїв утратила землю і заборгувала лихварям, за це можна було потрапити в рабство.

Становище загострювалося. Між станами назрівала війна. Уникнути її можна було, задовольнивши такі вимоги плебеїв:

- надати право обиратися на вищі державні посади;
- наділити общинною землею;
- скасувати боргову кабалу.

Та патриції не бажали ділитися з плебеями ані владою, ані багатством. Урешті, напружені відносини між станами призвели до вибуху обурення плебеїв.

У 494 р. до н. е., під час війни Рима із сусідами, плебеї відмовилися воювати. Вони залишили Рим і подалися на **Священну гору** за межами міста, щоб створити власну державу. За таких умов патриції змушені були

Італійські селяни

піти на поступки. Плебеям надали право обирати **народних трибунів**. Ці магістрати мали захищати інтереси плебеїв, вони накладали **вето** (заборону) на будь-яке рішення сенату, якщо вважали його несправедливим. Будинок народного трибуна правив за сховище: будь-хто міг знайти в ньому захист. Недоторканою була й сама особа народного трибуна.

Для впорядкування римських звичаїв і творення законів у 452 р. до н. е. було створено комісію децемвірів терміном на один рік. Повноваження цієї комісії з десяти найшанованіших громадян довелося продовжити ще на один рік; за цей термін децемвіри уклали закони, що були записані на 12 мідних дошках (таблицях). **«Закони дванадцяти таблиць»** були обов'язкові до виконання всіма громадянами.

У 445 р. до н. е. особливим законом було дозволено укладати шлюб між плебеями та патриціями.

Зрештою, це привело до об'єднання знатних родин з обох боків в особливу групу римської знаті — **нобілітет** (від латин. «*нобіліс*» — найкращий).

Народні трибуни Ліциній і Секстій у 367 р. до н. е. домоглися прийняття законів, за якими плебеїв наділяли землею.

У 326 р. до н. е. було ухвалено заборону продавати римських громадян у рабство за борги. Остаточною перемогою став закон від **287 р. до н. е.**, за яким плебеї могли впливати на державні справи й ухвалювати закони. Боротьба між плебеями та патриціями завершилася; її наслідок — знищення залишків родового ладу й відкриття шляху для швидкого розвитку рабовласницьких відносин. Зрівнявшись у правах, плебеї та патриції утворили громадянське суспільство Римської держави.

У середині III ст. до н. е. держава римлян стала згуртованішою і сильнішою. Це відіграло значну роль у боротьбі Риму із сусідніми народами Італії та небезпечним ворогом — Карфагеном.

4. Завоювання Римом Італії

Тривалий час Рим був одним із міст Лація та входив до союзу 30 латинських міст. Проте, уладнавши внутрішні чвари й суперечки між громадянами, Рим поступово почав завойовувати території сусідніх народів — етрусків, самнітів, латинів, сабінів. Війни велися заради здобичі та рабів. Поступово римляни підкорили собі етрусків, латинів і самнітів. Вони закріпилися в Лацію, на лівому березі Тибра, утворивши там колонії.

Власних сил Риму не завжди вистачало, тому він укладав союзи з одним народом проти іншого. Утім, це не заважало римлянам після перемоги використовувати зброю проти колишнього союзника. «Розділяй і володарюй» — це гасло неодмінно застосовувалося Римом у боротьбі за панування над Італією.

Проте у 390 р. до н. е. з Північної Італії на Рим посунули **галли**, сильні воювничі племена, об'єднані верховним вождем Бреном.

Того ж року в битві на річці Аллії римляни зазнали поразки. Галли захопили й спалили місто. Римляни замкнулись у фортеці на **Капітолійському пагорбі**. 207

НАРОДНИЙ ТРИБУН — урядовець, призначений захищати інтереси стану плебеїв.

ГАЛЛИ — племена кельтської народності, що населяли всю Західну Європу, а згодом і північ Італії.

КАПІТОЛІЙСЬКИЙ

ПАГОРБ —

одні із семи пагорбів, на яких виник Стародавній Рим.

Сцена в римському суді.
Кам'яний рельєф

Стародавній Рим. Макет

Якось уночі галли потайки почали видиратися на укріплені мури. Варта задрімила, але галлів почули священні гуси, що були в храмі Юнони. Перелякані птахи зчинили галас. Римляни прокинулись і відбили штурм. Відтоді побутує вислів: «Гуси Рим урятували». Невдовзі після цього галли взяли з римлян викуп і подалися на північ, бо їхнім власним землям загрожувала небезпека.

Через цю катастрофу всі перемоги римлян, здобуті в V ст. до н. е., було втрачено. Тільки у 290 р. до н. е. Рим знову підкорив усі племена Апеннінського півострова. Ставши господарями Середньої Італії, римляни посунули на південь. Виникла загроза для грецького міста Тарента.

Тарентійці покликали на допомогу **Пірра**. Цей талановитий полководець на чолі вишколеної армії завдав римлянам поразок у 280 р. до н. е. біля Гераклеї та у 279 р. до н. е. — при Аускулі. Але ціна перемоги була надто високою. Зазнавши великих людських втрат, Пірр проказав із сумом: «Ще одна така перемога — і ми остаточно загинемо». Так з'явився ще один крилатий вислів — «Піррова перемога», тобто успіх, досягнутий надто великою ціною. Невдовзі Пірр посварився з тарентійцями і повернувся до Греції. Того ж 272 р. до н. е. Тарент після тривалої облоги здався римлянам.

У 265 р. до н. е. було підкорено останнє вороже місто на землі етрусків — Вольсинії. Тепер уся Італія стала територією **Римської держави**.

Пірр —

цар Епіру, держави на північному заході Балкан; далекий родич Александра Македонського.

1. З яких станів складалося римське суспільство?

2. Які вимоги висували плебеї до патриціїв?

3. Сформулюйте, що означають такі поняття та терміни: *республіка, форум, народний трибун, сенат, консул, вето*.

4. У чому полягають функції народних зборів і сенату? Чим вони різняться?

5. Складіть усну розповідь про те, як Рим завоював Італію.

6. Що відбувалося в Греції, коли в Римі складали «Закони дванадцяти таблиць»?

§ 39. Боротьба між Римом і Карфагеном за панування в Західному Середземномор'ї

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Союзники

2. Корсика

3. Консул

4. Фланг

5. Сардинія

6. Талант

- а) острів у Середземному морі — «сусід» Сардинії; нині належить Франції;
- б) титул кожного з двох виборних найвищих урядовців, а також назва такого урядовця;
- в) у Стародавній Греції, Месопотамії, Сирії — вагова та грошова одиниця.
- г) острів у Середземному морі — «сусід» Корсики, нині належить Італії;
- г) лівий чи правий край військового строю;
- д) об'єднання груп людей, держав для досягнення спільної мети;

1. Перша Пунічна війна

Ми з вами вже були в Карфагені, коли вивчали історію Фінікії. Ця держава, заснована фінікійцями в XI ст. до н. е. під час колонізації, збагатилася завдяки активній морській торгівлі. Карфаген прагнув монополії в торгівлі й поширював свій вплив на інші держави. Він не здійснював воєнних загарбань, хоча мав сильний бойовий флот для охорони морської торгівлі та значні кошти на воєнні потреби. У III ст. до н. е. Карфаген був союзником Риму в боротьбі проти Пірра.

З 272 р. до н. е. відносини між ними погіршилися.

Розпочалися Пунічні війни, які точилися понад сто років (264–146 рр. до н. е.). Римляни презирливо називали карфагенян **пуні**ми (з латин. — «кара божя»), що й дало назву цим війнам. *Це була боротьба між двома сильними суперниками (Римом і Карфагеном) за панування в морській торгівлі в Середземномор'ї.*

Перша Пунічна війна (264–241 рр. до н. е.) велася за оволодіння островом Сицилією, що був розташований між берегами Риму й Карфагена (див. карту на с. 200). Завдяки сильному флотові Карфаген завдав кількох поразок римлянам, бо вони були ще недосвідченими мореплавцями. Карфагенський полководець бо вони були ще недосвідченими мореплавцями. Карфагенський полководець Гамількар Барка, який керував флотом, успішно діяв не лише на Сицилії, а й на берегах Італії. Він завдавав римлянам рантових ударів з моря і знову відступав без втрат.

Римляни збагнули, що без підтримки флоту сухопутна армія не здобуде Сицилію. Вони збудували 120 бойових кораблів і у 260 р. до н. е. перемогли Карфаген. Римська армія висадилася на африканському узбережжі. Але успіх закріпити не пощастило — сильний шторм знищив римський флот. Військо зазнало поразки.

Римлянам удалося відновити флот, зібравши гроші з багатих громадян. У 241 р. до н. е. в битві при Егатських островах флот Карфагена було знищено. Подальша боротьба за Сицилію стала для Карфагена безцільною, тому було укладено мир.

За угодою, Рим ставав володарем Сицилії. Карфаген мав сплатити **контрибуцію** в 3200 талантів срібла (84 тонни) та повернути полонених без викупу. Згодом після укладення миру Рим самочинно прибрав до рук Сардинію та Корсику. Так

ЛИБУЦЯ –
пошове відшкодування
переможцю.

утворилися перші заморські володіння – колонії Римської держави. Унаслідок Першої Пунічної війни Рим перетворився на сильну державу Середземномор'я.

2. Похід Ганнібала в Італію

Карфаген був переможений, але не знищений. Він швидко відновив свої сили й готувався до нової війни. Продовження боротьби було неминучим, бо залишалися суперечності між суперниками. Гамількар Барка готував армію до війни в Італії, справедливо вважаючи, що перемогти Рим остаточно можна тільки на його власній землі. Для відкриття сухопутного шляху армії потрібно було підкорити населення Іспанії – племена іберів. Та під час боротьби з ними Гамількар випадково загинув.

Армію очолив його син – талановитий полководець **Ганнібал (247–184 рр. до н. е.)**. Ще в дитинстві він присягнув батькові, що до кінця життя не припинить боротьби з Римом, і до самої смерті залишився вірним цій обіцянці.

Війна розпочалася на іспанській землі облогою та взяттям міста Сагунта, яке було союзником Римської держави. Загарбання Сагунта стало приводом для Риму оголосити війну Карфагену. Розпочалася **Друга Пунічна війна (218–201 рр. до н. е.)**.

Ганнібал без зволікань пройшов з військом через Південну Галлію (південь сучасної Франції), перетнув Альпійський хребет і опинився на півночі Італії. Невдовзі він завдав першої поразки римлянам біля р. Тицини (218 р. до н. е.). Ще при переході через Альпи він втратив дві третини своєї армії, але за час нетривалого перепочинку на землях галльських племен, одвічних ворогів Риму, поповнив військо з їхнього числа.

У 217 р. до н. е. на берегах Тразименського озера потрапила в пастку й була розбита ще одна римська армія на чолі з консулом Гаєм Фламінієм.

Рішуча битва між ворогами відбулась у 216 р. до н. е. біля міста Канни. Могутнє римське військо кількістю у 80 тисяч воїнів очолювали консули Гай Теренцій Варрон і Луцій Емілій Павел.

Маючи значну чисельну перевагу, римляни вдарили всіма силами в центр карфагенської армії. Але Ганнібал, майстерно керуючи військами, з обох флангів атакував і оточив римлян. Багато воїнів загинуло, на полі бою залишилося 50 тис. римлян з 80 тис. Серед загиблих був і Луцій Емілій Павел, який застерігав проти битви. Варрон відступив разом із кіннотою, яка ледь урятувалася від повного знищення.

З жахливого заціпеніння римлян вивів молодий Публій Корнелій Сципій, син консула, розбитого Ганнібалом біля р. Тицини. Зібравши значні сили, Сципій продовжив війну.

На допомогу Ганнібалові, також через Галлію та Альпи, вирушила ще одна армія, очолювана його братом Гасдрубалом. Але у 207 р. до н. е. римляни перехопили її та знищили. Сципій переконав сенат, що лише перенесення воєнних дій на терени Африки змусить Ганнібала залишити Італію. У 204 р. до н. е. римська армія висадилася на землі Карфагена й одразу ж **суфети** відкликали Ганнібала з Італії.

У 202 р. до н. е. в Африці, біля міста Зама, сталася вирішальна битва римлян з армією карфагенян. Незважаючи на майстерність і талант Ганнібала, Сципій

Перехід Ганнібала через Альпи

СУФЕТИ — вищі державні посади в Карфагені; обиралися по двоє на кожен рік.

ПРОВІНЦІЯ — підкорена країна, управителі якої призначалися сенатом.

розбив його. Уперше й востаннє Ганнібал зазнав поразки. Сили Карфагена були вичерпані шістнадцятирічною війною.

У 201 р. до н. е. між ворогами було укладено мир. За угодою, Карфаген мав знищити весь свій флот. Матроси-карфагеняни вивели на рейд 500 кораблів і підпалили. Тепер Карфаген мав сплатити контрибуцію в 10 000 талантів (270 тонн) срібла протягом 50 років. Йому заборонялося без дозволу римського сенату вести будь-яку війну.

Унаслідок перемоги в Другій Пунічній війні Рим здобув нові заморські території — Іспанію, Північну Італію. Відтепер він став повним господарем на Західному Середземномор'ї, не маючи тут жодного суперника.

3. Знищення Карфагена

Незважаючи на переможні війни, Рим не міг відчувати себе впевнено, поки існував Карфаген. Для римської держава, немов казкове створіння, швидко поставала з руїн.

Якось один із римських senatorів, **Марк Порцій Катон** (234–149 рр. до н. е.), якого прозвали **Цензором** за його непримиренність і твердість у переконаннях, побував у Карфагені й побачив, що той майже цілком відновив свої сили. Відчувши нову небезпеку для Риму, Катон після повернення додому став палко закликати до нової війни. З того часу до кінця життя всі свої промови на будь-яку тему він завершував словами: «А Карфаген має бути зруйнований». Катон помер у 149 р. до н. е., у той час, коли римські війська сідали на кораблі для відплиття в Африку...

Сенат оголосив Карфагену війну під вигаданим приводом. Розпочалася **Третя Пунічна війна** (149–146 рр. до н. е.).

Вона проходила на території Карфагена. Усі міста й поселення карфагеняни були розташовані на узбережжі,

Руїни Карфагена (сучасний вигляд)

Ростральна колона
(від «ростра» — носова
частина корабля),
на якій розташовані носові
частини захоплених
кораблів

тому римська армія, не зустрічаючи серйозного опору, швидко захопила територію держави й узяла в облогу Карфаген. Населення міста рішуче готувалося до оборони. Зброярі кували мечі та панцирі; жінки відрізали коси, з яких сплітали канати для бойових металевих машин. Несподівано римляни почали зазнавати невдач. Літня спека виснажувала солдатів, спалахнули хвороби, рівень дисципліни знизився. А тим часом карфагеняни робили вдалі вилазки. Вони на вербували за межами міста нову армію. Справи римлян погіршилися.

Римський сенат, занепокоєний становищем під Карфагеном, поставив на чолі війська Публія Корнелія Сципіона Молодшого — онука колишнього переможця Ганнібала. Видатний полководець і талановитий дипломат Сципіон Молодший швидко налагодив справи, жорсткими заходами поліпшив дисципліну. Йому вдалося розбити нове військо карфагенян і в 146 р. до н. е. розпочати облогу самого міста. Коли римляни вдерлися в місто, бої точилися на вулицях, навіть на дахах палаючих будинків. Шість днів безперервно билися карфагеняни з ворогом. Сципіон, керуючи штурмом, шість днів не змикав очей. Місто було взято і, за наказом сенату, зруйновано вщент.

Унаслідок Пунічних війн держава Карфаген припинила своє існування. Рим перетворився на повного володаря Середземномор'я, державу, яка мала значні заморські території — **провінції**.

1. Які головні причини Пунічних війн?
2. Розкажіть про плани Ганнібала в Другій Пунічній війні.
3. Чим завершилася Третя Пунічна війна?
4. Чому Рим прагнув не просто перемогти, а цілком знищити Карфаген?

5. Виберіть із тексту параграфа географічні назви та покажіть їх на карті.
6. Знайдіть у тексті параграфа імена римських полководців і поясніть, що означає кожна частина імені.
7. Відгадайте:
 - Ім'я полководця, який програв єдину битву в житті.
 - Хто мріяв зруйнувати Карфаген, а хто здійснив цю мрію?

8. Якими були наслідки Пунічних війн для Риму і всіх країн Середземномор'я?
9. Намалуйте на дошці схему битви при Каннах. Розкажіть про битву від імені одного з її учасників.

10. Складіть порівняльну розповідь «Карфаген і Рим — війна і мир».

§ 40. Римська армія*

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Сенат

2. Абсолютний

3. Трибун

4. Тактика

5. Шаховий порядок

- а) військове мистецтво, що включає теорію і практику ведення бою;
б) розташування чого-небудь подібно до розміщення клітинок одного кольору на шахівниці;
в) безумовний;
г) державна або громадська службова особа в Стародавньому Римі;
ґ) рада старійшин, найвищий орган державної влади.

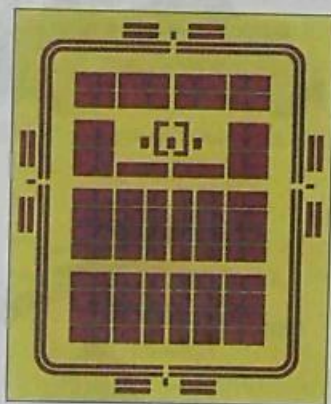
1. Військова справа давніх римлян

Кожен римлянин, досягши 20 років, мав пройти дворічну службу у війську. Тільки після цього його могли обирати на державні посади. На війну римляни йшли зі зброєю, придбаною на власні кошти. Коли наставав мир, солдатів відпускали по рідних домівках. Служити у війську мали право громадяни, які володіли землею, отож римське військо до кінця II ст. до н. е. було ополченням переважно із селян.

Основна частина війська — важка піхота — поділялася на три види: **гастати**, **прінципи** та **тріарії**. Гастати першими вступали в битву. Знесиливши ворога, вони поступалися місцем принципам, які завдавали супротивникові якомога більших втрат. Коли це вдавалося, у найрішучішу мить удар наносили досвідчені, найстарші з воїнів — тріарії. Вони завершували битву. У разі поразки тріарії мали зупинити ворога та надати можливість відступу всій армії.

Організаційно важка піхота поділялася на підрозділи по 120 воїнів — **маніпули** (очолювали їх *воєнні трибуни*). Кожен маніпул міг діяти в бою самостійно. 30 маніпулів утворювали **легіон** (командував ним *legatus*) — найбільше з'єднання чисельністю 5–6 тис. осіб — легіонерів.

Кожен десяток воїнів очолював **декуріон**. Сотня легіонерів (**центурія**) мала двох командирів — *старшого* та *молодшого центуріонів*. У першому маніпулі перебував прапор легіону — **аквіля**, у вигляді орла на довгому деревку. Під орлом накреслено SPQR — початкові літери слів «Сенат і римський народ». Значок маніпула — **сігнум** — зображував праву долоню, також на деревку.

План римського воєнного табору: у центрі — намет полководця й вільний майданчик (преторій) для зібрання воїнів та суду

МАНІПУЛ — підрозділ римського легіону, що нараховував 120 осіб — по дванадцять чоловік у десяти шеренгах.

ДЕЦИМАЦІЯ — страта кожного десятого воїна за жеребом.

Бойовий порядок легіону

Римські облогові засоби

Онагр — пристрій для метання каміння

Катапультя

Баліста

Дерев'яні прикриття

Озброєння античних воїнів.

Римські легіонери мали панцир (лорика), щит (скутум), шолом (галеа), спис (пілум) і меч (гладіус)

У ході воєнних дій сформувалася непереможна тактика римських легіонів. Маніпули шикувалися в три лінії в шаховому порядку, по десять у кожній лінії, з легкою піхотою попереду легіону. Лучники та металітники списів на початку бою обстрілювали ворогів. На флангах ставала кіннота, як правило, союзницька.

Особливістю й основним секретом непереможності римлян була абсолютна дисципліна. Кожний воїн мав місце в строю, швидко й точно виконував накази. У разі порушення дисципліни влаштовували **децимації** — за жеребом страчували одного з десяти солдатів, тож траплялося, що карали невинних. Цей жорстокий спосіб швидко відновлював дисципліну.

Організованість робила військо дуже рухливим. Воно швидко пересувалося на великі відстані, раптово з'являлося там, де на нього не чекали, і перемагало.

Наприкінці переходу римляни ставали на привал. Споруджували укріплені табір вони дуже швидко (за 4 год). Усі воїни похвилинно знали, що їм робити: чи копати рів, чи ставити частокіл, чи розставляти намети. Удруге в покинутому таборі ніколи не зупинялися на ночівлю — це було поганою прикметою, натомість споруджували новий табір. «Солдат на війні має працювати» — основне правило римської армії.

Хоробрих солдатів нагороджували відзнаками — фалерами (медалями) або особливими вінками — за врятування командира чи римського громадянина, за взяття фортечного муру тощо. Римляни пишалися бойовими звитягами та службою у війську. Багато поколінь нащадків оспівувало героїзм предків.

2. Римська армія епохи Республіки

У II–I ст. до н. е. римляни вели війни переважно за межами Італії. Полководець, повертаючись із походу, на кордоні рідної землі мав розпустити армію і прямувати до міста. Він надавав сенатові письмовий звіт, а сам залишався за межами Рима. Іноді за видатні діяння сенат нагороджував полководця **тріумфом**. Якщо військовий начальник самочинно вступав у місто, то втрачав право на винагороду.

Численні війни в далеких краях надовго відривали селян-легіонерів від домівок. Господарства занепадали. Трудівники втрачали землю, яку швидко скуповували багатії. Разом з утратою землі втрачалося й право служити в армії. Наприкінці II ст. до н. е. кількість громадян, які мали право служити у війську, дуже скоротилася. Це загрожувало Риму втратою військової могутності. Постала необхідність військової реформи, яку в **103 р. до н. е.** здійснив **консул Гай Марій**.

Армію було перетворено на найману. До неї набирали всіх, хто мав громадянство, незалежно від майнового стану. Тепер солдатам за службу сплачували гроші, надавали зброю, їм належала частка від військової здобичі. Солдати були зацікавлені в успіху на війні.

Марій запровадив єдиний вид піхоти без поділу на гастатів, принципів, тріаріїв. Кожні три маніпули були об'єднані в одну **когарту** по 400–600 воїнів. Тепер у легіоні було 10 когорт. Перша з них налічувала 1000 осіб. За таких умов армія більше довіряла власному командирові, ніж сенату.

Успіх на війні та велика здобич забезпечували відданість полководцю і в мирному житті. На виборах у консули колишні воїни охоче віддавали йому свої голоси і готові були заради нього на будь-які дії. Ці відмінні вояки з найбільш багатих громадян, окрім війни, не знали інших занять.

ТРИУМФ — найвища винагорода республіки, урочистий проїзд полководця вулицями Рима в супроводі всього війська.

КОГАРТА — загін війська, що становив десятку частину легіону.

1. З кого складалася римська армія? Розкажіть про її структуру.
2. Чому римські полководці вважали, що вояки мають бути весь час у роботі?
3. Назвіть причини військової реформи Гая Марія. У чому вона полягала?
4. Які наслідки для Риму мала ця реформа?
5. Які переваги й недоліки, на вашу думку, мали наймана армія, а які — ополчення?
6. Що таке тріумф? Чому й досі це поняття вживається в певних випадках? Про кого так кажуть?
7. Поясніть, у чому полягав секрет успіху римлян на війні.
8. Чим збагатили римляни військову справу?

§ 41. Римська республіка в II–I ст. до н. е.

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Провінція

2. Вето

3. Консул

4. Реформа

5. Ахейський союз

- а) антимакедонське об'єднання давньогрецьких міст у Пелопоннесі;
б) титул кожної з двох виборних найвищих урядових осіб, а також той, хто мав цей титул;
в) право народних трибунів накладати заборону на рішення урядових органів;
г) підкорена країна, управителі якої призначалися сенатом;
ґ) докорінна перебудова.

1. Війни II ст. до н. е. та утворення нових провінцій

Римська держава активно втручалася в справи сусідніх народів, нахабно підкоряючи їх власній волі.

Під час війни з **Ганнібалом** йому обіцяла свою підтримку Македонія, але Рим розпочав **Першу Македонську війну** (215–205 рр. до н. е.), і македонці не відправили до Італії військо. Римляни ж вирішили помститися союзникам Карфагена.

Римське військо під командуванням Тита Квінкція Фламініна висадилося в Греції. Розпочалася **Друга Македонська війна** (200–197 рр. до н. е.). У битві під Кіноскефалами в 197 р. до н. е. македонців було розбито, країну позбавлено влади над Грецією. Замість Македонії з'явився новий господар — Римська держава. У 133 р. до н. е. була утворена провінція **Азія**.

Македонія не змирилася з поразкою від Риму. Невдовзі розпочалася **Третя Македонська війна** (171–168 рр. до н. е.). Тепер уже цар Македонії Персей добре підготувався до війни і завдавав римлянам одну поразку за іншою. Він сподівався на союз із грецькими полісами, але римлянам удалося розколоти єдність еллінів. Македонія залишилася наодинці з Римом. У 168 р. до н. е. римська армія на чолі з консулом Емілієм Павлом розбила македонську фалангу в битві під Піднею. Македонія втратила державну незалежність.

Волелюбний грецький народ ще раз спробував відвоювати свободу. У 149 р. до н. е. в Елладі спалахнуло антиримське повстання. Держави Ахейського союзу разом із Македонією пішли війною на Рим, але в битві біля Істма зазнали поразки. У 147 р. до н. е. **Греція і Македонія були перетворені на провінцію Македонія**. У 146 р. до н. е., одночасно зі знищенням Карфагена, консул Луцій Мумій зруйнував квітуче грецьке місто Коринф. Сотні витворів мистецтва з Коринфа заповнили маєтки римської знаті. Тисячі коринфян було продано в рабство.

Рим протягом II ст. до н. е. утворив кілька нових провінцій: Далекую та Близню Іспанію (197 р.), Македонію (147 р.), Африку (146 р.), Азію (133 р.) і Нарбонську Галлію (120 р.). *Поступово Рим став величезною державою, яка сягала кордонами до берегів Середземного моря.*

Для управління провінціями сенат призначав **проконсулів** чи **преторів**. Управителі мали цілковиту владу над підкореною країною й відповідали за порядок на її території, збирання податків з населення.

Провінції перетворилися на джерело збагачення римської знаті й держави. Проконсули безжально грабували місцевих жителів, не гребуючи хабарами та лихварськими обладками, хоча закон їх і забороняв. Оскаржувати дії управителів можна було лише по закінченні їхніх повноважень, але суддями були такі ж самі римські багатії. Вони майже не розглядали ці скарги.

Провінції поставляли ювелірні вироби, сировину, золото, витвори мистецтва, продукти харчування, а також рабів. Усі ці багатства здобувалися ціною крові римлян, які платили своїм життям у війнах за нові території.

**ПРОКОНСУЛ,
ПРЕТОР** —
намісник провінції,
що призначався сенатом
із колишніх консулів.

2. Суспільно-політична боротьба в Римі

Землі Італії обезлюднили, римські багатії скупили величезну кількість ланів, які тепер обробляли раби. Безземельні селяни не служили в армії, держава втрачала військову могутність. У суспільстві зростали суперечності, які загрожували кризою. Назривала потреба глибоких перетворень у землеволодінні, про які вже мріяли окремі аристократи, але поки що ніхто не наважився відкрито пропонувати нові закони, бо це зачепило б інтереси великих земельних магнатів.

Першими на захист римського плебсу стали двоє братів — **Тиберій і Гай Гракхи**, які походили із знатного плебейського роду **Семпроніїв**.

Старший брат, **Тиберій**, молодий, але шанований римською знаттю, у 133 р. до н. е. став народним трибуном. Він запропонував земельний закон, за яким переділ землі забезпечував землею селянську бідноту. Заборонялося мати у володінні більше 250 гектарів землі, рештки держава мала викупити й роздати бідноті невеликими наділами. Проти Тиберія повстали всі великі землевласники, яких була більшість у сенаті.

Наближалось переобрання народних трибунів. Оскільки переділ землі ще не завершився, Тиберій висунув свою кандидатуру на вибори на наступний рік. Знать розуміла, що його можуть обрати знову, тож вирішила зірвати вибори. На зборах сенатори вчинили бійку й убили Тиберія та 300 його прибічників, а мертві тіла вночі скинули в Тибр.

Справу загиблого трибуна продовжив молодший брат **Гай**. У 123 р. до н. е. його обрали на цю посаду, і він повернувся до закону про землю. Гай діяв обережніше. Він залучив на свій бік вершників, передавши їм судові справи про зловживання в провінціях. Більшість порушень була на совісті саме вершників, тому тепер вони могли не боятися судових розслідувань. Гаєві Гракху вдалося домогтися зниження цін на хліб. Щоб надати можливість заробити бідноті, за пропозицією Гаєя розпочалося будівництво доріг по всій Італії.

Успіх діяльності Гаєя Гракха був такий значний, що його переобрали в народні трибуни на наступний рік. Сенат почав рішуче протидіяти його перетворенням.

На початку 121 р. до н. е. на вулицях Рима зчинилися заворушення. Наймані вбивці полювали на Гаєя. Під час втечі, коли переслідувачі почали його наздоганяти, трибун звелів своєму рабові заколоти його. Раб тремтячими руками встропив меч в груди свого пана, а потім, на очах переслідувачів, убив і себе.

Римлянин зі слугою

Обидва шляхетних брати спробували реформами зупинити зростання майнової нерівності в суспільстві. Але загальмувати рух історії було неможливо; Гракхи героїчно загинули, захищаючи інтереси римської бідноти. Уперше римська знать пішла на відкрите порушення законів. Досі особи народних трибунів вважалися недоторканими, жоден не мав права навіть узяти їх під варту. Проте Тиберія власноруч убив один із сенаторів, а Гай загинув, тікаючи від найманих убивць.

Поразка реформ Тиберія і Гая розхитала римську законність, прискорила зростання нерівності й загострила суперечності в суспільстві.

3. Римське суспільство в II–I ст. до н. е.

Успішні завойовницькі походи збагатили Римську державу та знать, але все має зворотний бік. Селяни бідували. Солдати в походах розучилися працювати і через це змушені були продавати землю багатіям, разом з нею втрачаючи право служити в армії. Однак громадянами вони таки залишалися, а відповідно й брали участь у коміціях, виборах до магістратів. Римська знать залежала від настрою **плебсу**. Вона всіляко заgravала з громадянами, які не хотіли працювати й були дармоїдами в державі. Вони жебракували, скупчуючись у місті сотнями тисяч, їхнє невдоволення загрожувало заворушеннями чи навіть повстанням.

Щоб утримувати плебс у покорі, знать надавала йому пільги, безкоштовно роздавала хліб, влаштовувала свята й видовища на зразок битв гладіаторів. Натовпи нероб вешталися Римом, хапаючи подачки від багатіїв, наймаючись за безцінь на будь-яку роботу, продаючи голоси на виборах і прагнучи тільки «хліба й видовищ».

ПЛЕБС — незнатне трудове населення Римської держави.

Сенатор

Патрицій

Римлянка

Селянин

4. Диктатура Луція Корнелія Сулли

Початок I ст. до н. е. позначився загостренням боротьби між **оптиматами** та **популярями**.

Консул Гай Марій, прибічник популярів, командував римським військом у війні з понтійським царем **Мітридатом VI (132–63 рр. до н. е.)**.

Один з оптиматів, **Луцій Корнелій Сулла**, дуже відзначився в цій війні. Його обрали консулом у 88 р. до н. е., і він очолив армію. Але популяри, політичні

противники Сулли, домоглись усунення його від командування. Сулла вдався до рішучих дій — з військом рушив на Рим і штурмом оволодів містом. Розпочалася боротьба проти Марія та його прибічників, у якій Сулла здобув перемогу.

Ставши у 82 р. до н. е. диктатором Риму на необмежений термін, Сулла почав вирищувати своїх ворогів — популярів. Було складено особливі списки ворогів держави, за якими під час **проскрипцій** були піддані страті сотні знатних римлян. Їхнє майно перейшло до Сулли. Диктатор обдаровував усякого, хто вказував, де переховуються його вороги. Рабів страчених римлян відпускали на волю. Так, Сулла звільнив своїм указом 10 тисяч рабів, які були прозвані Корнеліями. (За римським звичаєм, вільновідпущеники прибирали родове ім'я свого визволителя). Разом із ворогами Сулли було вбито тисячі безневинних людей, на майно яких зазіхали диктатор і його прибічники.

Три роки римляни жили в страху, щодня відбувалася різанина з найменшої примхи диктатора. Але люмпен-пролетарі отримували від нього дарунки, подачки, видовища, дармові пригощання. Вони були задоволені такими порядками.

За правління Сулли значно зміцніли позиції родової аристократії. Коміції та трибуни були позбавлені будь-якої влади. Єдиним державним органом у країні залишився сенат, оплот аристократії. Але політика Сулли в інтересах маленької групи рабовласників зазнала невдачі, тому в 79 р. до н. е. диктатор добровільно склав повноваження. Усунувшись від влади, він подався до одного зі своїх розкішних маєтків, де невдовзі помер.

5. Повстання Спартака

Лише в Римі були особливі раби — гладіатори. Добре навчені володінню зброєю, вони розважали глядачів у цирках смертельними двобоями. У 74 р. до н. е. спалахнув заколот гладіаторів. Під проводом **Спартака**, фракійця за походженням, повсталі подалися на гору Везувій. До Спартака приєднувалися все нові й нові загони рабів-утікачів. Армія повсталих зросла до 70 тисяч вояків — умілих, добре організованих бійців. Спартак задумав вивести товаришів з Італії через Альпи й розпустити їх по рідних землях. І йому це майже вдалося. Завдаючи поразки державним військам, які виступили проти нього, Спартак звільнив шлях на Альпи. Однак

Луцій Корнелій Сулла

ОПТИМАТИ — захисники інтересів аристократії.

ПОПУЛЯРИ — прибічники інтересів трудящих верств.

ПРОСКРИПЦІЇ (від латин. «згідно із записом») — страта осіб, зазначених у списку.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА — війна між громадянами однієї держави за владу.

Спартак

армія його не захотіла залишити Італію, мабуть, заради помсти й багатой здобичі. Спартак розумів, що перемогти Римську державу не вдасться, але не покинув товаришів. Війна затягувалася. На повсталих рушили з різних боків три армії, які очолювали видатні римські полководці — Красс, Помпей і Лукулл. Спартак вирішив розбити їхні армії поодиноці, поки вони не з'єдналися. Він перший завдав удару військам Красса в **71 р. до н. е.** У шаленій битві армію рабів було розгромлено, оскільки вона зазнала величезних утрат у попередніх боях. Сам Спартак героїчно загинув на полі бою, отримавши таких поранень, що після битви розпізнати його тіло серед загиблих було неможливо. Армії Помпея і Лукулла винищили та полонили значну частину спартаківців. Шість тисяч полонених Красс наказав розп'ясти на хрестах уздовж дороги з Капуї до Рима. Але залишки армії Спартака ще кілька років воювали в Італії. **Римська держава змогла знайти сили придушити повстання рабів. Рабовласницький лад у Римі на той час ще не вичерпав усіх можливостей для розвитку.** Красс і Помпей були обрані консулами на 70-й р. до н. е.

6. Перший тріумвірат

Як ми вже знаємо, воєнна реформа Гая Марія в 103 р. до н. е. зробила полководців впливовою силою в політичному житті Риму. Тепер став можливим союз трьох видатних римських полководців, який склався в **60 р. до н. е.** До нього увійшли **Гай Юлій Цезар, Марк Ліциній Красс і Гней Помпей.** В історії цей союз дістав назву **Перший тріумвірат.**

Кожен із союзників прагнув своєї мети й допомоги товаришів у її досягненні. Помпей і Красс допомогли Цезарю стати консулом, а він домігся від сенату прийняття законів в інтересах тріумвірів. Потому Цезар став претором провінції Нарбонська Галлія, де одразу ж повів велику війну, що тривала 10 років, і підкорив усю Галлію (сучасна територія Франції, Бельгії, Нідерландів і частини Німеччини).

Поки Цезар воював у Галлії, тріумвірат розпався. Красс вирушив у Межиріччя проти парфян і загинув там у 54 р. до н. е. Помпей став диктатором Риму й політичним суперником Цезаря. *Між двома полководцями й державними діячами зростала ворожнеча, яка мала перейти у відкриту громадянську війну.*

ТРИУМВІРАТ —
від латин. «союз трьох мушів».

1. Чому римські селяни втрачали землю?
2. Якою була мета реформ братів Гракхів?
3. Чому реформи зазнали невдачі? Чи могло статись інакше?
4. Інтереси яких верств суспільства захищала диктатура Сулли?
5. Чи прагнули повсталі раби повалити рабовласницький лад? Якою була мета повстання?
6. До яких наслідків могла привести можливість таємного союзу римських полководців?
7. Назвіть дати початку й закінчення таких подій:

а) реформи Гракхів;	б) диктатура Сулли;
в) повстання Спартака;	г) Перший тріумвірат.
8. Як ви ставитеся до прагнень братів Гракхів? Чому?
9. Чому політичний союз Цезаря, Красса і Помпея був можливий тільки в I ст. до н. е.? Як він називався і на які сили спирався?

Вузлики на пам'ять: «Стародавній Рим у VIII–I ст. до н. е.»

СТАРОДАВНІЙ РИМ У ДАТАХ (VIII ст. до н. е. – I ст. до н. е.)

Період	Хронологічні межі	Історичні діячі
Виникнення Рима	753 р. до н. е.	Ромул, Рем, Нумітор
«Царський період»	753–510 рр. до н. е.	Сервій Туллій, Тарквіній Гордий
Утворення Римської республіки	509 р. до н. е.	Луцій Юній Брут, Публій Валерій Публікола
Боротьба плебеїв з патриціями	494–287 рр. до н. е.	Ліциній, Секстій
Захоплення Рима галлами на чолі з Бреном	390 р. до н. е.	Брен
Завоювання Римом Італії	500–265 рр. до н. е.	Пірр
Війни Риму з Карфагеном	264–146 рр. до н. е.	Фабій Максим, Терренсій Варрон, Емілій Павел, Сципіон, Сципіон Еміліан, Ганнібал, Катон Цензор
Македонські війни	215–168 рр. до н. е.	Тит Фламінін, Емілій Павел
Диктатура Сулли	82–79 рр. до н. е.	Сулла, Помпей, Гай Марій, Мітридат VI
Повстання Спартака	74–71 рр. до н. е.	Спартак, Марк Ліциній Красс, Помпей, Лукулл
Перший тріумвірат	60 р. до н. е.	Гай Юлій Цезар, Марк Ліциній Красс, Гней Помпей

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РАБОВЛАСНИЦЬКОГО ПОЛІСУ СТАРОДАВНІХ ГРЕЦІЙ ТА РИМУ

Органи влади та державні посади	Афіни	Спарта	Рим
Народні збори	Еклесія	Апела	Коміції
Судова влада	Гелієя	Ефори	Міські префекти
Верховна влада	Ареопаг, згодом Буле	Герусія	Сенат
Вищі посади	Архонти, перший стратег	2 царі	2 консули
Інші державні посади	Колегія стратегів	Ефори	Магістратури: квестори, претори, едиль, народні трибуни

СОЮЗНИКИ РИМУ, ЯКІ ЗГОДОМ БУЛИ НИМ ЗНИЩЕНІ

Союзники Риму	Проти кого воювали на боці Риму	Коли були знищені
Карфаген	Проти Пірра	146 р. до н. е.
Ахейський союз	Проти Македонії	146 р. до н. е.

ПАДІННЯ РЕСПУБЛІКИ ТА РАННЯ ІМПЕРІЯ

§ 42. Диктатура Гая Юлія Цезаря

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Консул

2. Республіка

3. Триумф

а) від латин. «*справа народу*», форма державного управління через обраних народом урядовців;
б) найвища винагорода Римської республіки, урочистий проїзд полководця вулицями Рима в супроводі всього війська;
в) титул кожної з двох виборних найвищих урядових осіб, а також той, хто мав цей титул.

1. Установлення диктатури Гая Юлія Цезаря

Ситуація в державі значно загострилася, коли закінчився строк правління Цезаря в Галлії. Відбулося зіткнення інтересів окремих угруповань римської аристократії. Республіканський лад переживав гостру політичну кризу.

Юлій Цезар мав повернутися до Італії, розпустити на кордоні військо й уже приватною особою податися до Рима для звітування перед сенатом. Політичні вороги на чолі з Помпеем чекали на це, щоб віддати Цезаря під суд. Але той розумів, що такий перебіг подій зруйнує всі його мрії про верховну владу. Тому він приймає несподіване для всіх рішення: 10 січня **49 р. до н. е.** він з одним легіоном перейшов річку Рубікон, яка була кордоном, і опинився на землях Риму. Це було порушенням закону й означало початок війни.

У серпні 48 р. до н. е., у битві під Фарсалом (Греція), Цезар розбив армію Помпея, якому вдалося втекти до Єгипту. Там, разом із родиною, він сподівався знайти притулок і захист у царя Птолемея XII. Але на той час цар Єгипту вже помер, і за його трон сперечалися син і дочка — Птолемеї і Клеопатра. Переміг Птолемеї. Щоб не сваритися з Цезарем, він наказав убити Помпея.

Цезар, прибувши з військом до Єгипту слідом за Помпеем, утрутився в боротьбу за трон на боці Клеопатри. Під час війни Птолемеї XIII загинув, а Клеопатру

Гай Юлій Цезар

*П'ятдесятирічний
Юлій Цезар рішуче
й свідомо перейшов
Рубікон зі своїми
легіонерами.*

*Від того часу побутує
крилатий вислів —
«перейти Рубікон»,
що означає готовність
до будь-яких рішучих дій.*

було проголошено царицею Єгипту. Цезар провів в Александрії кілька місяців. Згодом йому довелося вирушити до Сирії, проти сина Мітридата VI Фарнака, який загрожував римським володінням в Азії. Війна тривала всього сорок днів. У дивовижно короткий строк Цезар розбив Фарнака, про що надіслав звіт до сенату в трьох словах: «Прийшов, побачив, переміг!»

Криза республіканського ладу Риму досягла найвищого напруження. Фактично народовладдя зійшло нанівець. Настали часи одноосібних диктаторів.

Повернувшись до Риму, Цезар відсвяткував чотири великих тріумфи: галльський, єгипетський, азіатський та африканський.

А в Іспанії тим часом зібралася велика армія на чолі з двома синами Помпея — Гнеєм і Секстом. Цезареві довелося знову воювати. У 45 р. до н. е. біля міста Мунда відбулася битва. Сини Помпея зазнали поразки. Гней загинув, Секстові вдалося врятуватися. На певний час він зник із виру історичних подій.

Громадянська війна закінчилася. Цезар залишився **диктатором**.

Ставши диктатором, Цезар утримував у своїх руках величезну владу, обійнявши одночасно кілька магістратур: народного трибуна, консула, цензора, претора. До того ж ще із 63 р. до н. е. він був **верховним понтифіком** Риму.

У 44 р. до н. е. його було проголошено одвічним диктатором. Як цензор, він мав право визначати склад сенату. Як народний трибун — накладати «вето» на сенатські декрети. Народні збори за таких умов втратили реальну силу, хоча скликалися час від часу. За кілька місяців правління Цезар здійснив певні реформи: упорядкував систему управління та збирання податків, збільшив кількість магістратур, що послабило роль кожної з них. У 45 р. він запровадив новий, сонячний календар замість місячного, який було названо «юліанським календарем».

Прагнучи примиритися з політичними противниками, Цезар підкреслював свою поблажливість і доброзичливість до всіх. Гасло «милосердя та злагода» ним неухильно дотримувалося. Він дарував помилування всім ворогам, запобігав перед міським плебсом, щоб здобути його прихильність.

ДИКТАТУРА —
у Стародавньому Римі —
надзвичайні
повноваження, влада або
період влади диктатора.

ПОНТИФІК —
член найвищої жрецької
колегії в Стародавньому
Римі, верховний жрець
божества.

Але серед оптиматів проти Цезаря визрівала змова понад 60 сенаторів на чолі з Брутом і Кассієм. Змовники вважали, що Цезар єдиний становить загрозу для Республіки; варто його усунути й обрати на кожну магістратуру окремих осіб, як повернуться старі добрі часи розквіту держави. Заколотники неспроможні були зрозуміти, що *республіканський лад вичерпав свої можливості*. Криза Республіки полягала в тому, що Рим з невеликого полісу перетворився на величезну державу, яка володіла половиною світу, підкоривши інші народи. Республіканська форма правління вже не відповідала такому становищу. Часи Республіки завершувалися.

15 березня 44 р. до н. е. під час засідання в сенаті Цезаря було вбито заколотниками на очах сенаторів.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Цезар був від природи обдарований здібностями до красномовства, але турбувався найбільше про те, щоб стати першим завдяки владі та силі зброї.

Усіх дивувало, як він переносив труднощі... Був Цезар слабкої статури, з білою й ніжною шкірою, страждав на головні болі й падучу. ...Намагався безперервними переходами, убогим харчуванням, постійними перебуваннями на свіжому повітрі перемогти слабкість і зміцнити тіло. Спав він здебільшого на підводі чи на ношах.

Верхова їзда з дитинства була звичною справою. Він умів, заклавши руки за спину, пустити коня галопом.

У Галії...він узяв штурмом понад вісімсот міст, підкорив триста народностей...

В Іспанії, читаючи на відпочинку щось із написаного про Александра (Македонського), Цезар надовго замислився, а потім навіть заплакав. Коли здивовані друзі запитали його про причину сліз, він відповів: «Невже вам здається недостатньою причиною для смутку те, що в моєму віці Александр уже правив стількома народами, а я й досі не здійснив ще нічого прекрасного!»

За Плутархом

2. Другий тріумвірат і загибель Республіки

Наступного дня після вбивства Цезаря сенат на засіданні залишив без змін усі його розпорядження, бо вони відповідали інтересам аристократії. Міський плебс, приваблений милостями Цезаря, розгнівано шукав заколотників, яким довелося тікати з Риму. Великого впливу набув вірний помічник Цезаря — **Марк Антоній**, який тепер став консулом. Зовсім невчасно для Антонія в Римі з'явився **Гай Октавіан**, юнак із патрициїв, якого Цезар усиновив кілька років тому. Октавіан мав право на свою частку в спадщині Цезаря, але Антоній не зважив на нього, бо сам майже все загарбав. Спалахнула сварка, але необхідність здолати республіканців — убивць Цезаря — змусила Марка Антонія і Гая Октавіана триматися разом.

У 43 р. до н. е. Марк Антоній, Гай Октавіан і Марк Емілій Лепід для боротьби за владу з республіканцями утворили новий політичний союз (**Другий тріумвірат**). Того ж року в битві під Філіппами (Македонія) республіканську армію було розбито, змовники Брут і Кассій загинули.

Несподівано на історичній арені знову з'явився Секст Помпей, який переховувався в піратів після поразки коло Мунда. Він зібрав на Сицилії значну армію й прагнув здобути владу над країнами Середземномор'я.

На Сицилії висадились армія на чолі з Октавіаном і Лепідом. Секст Помпей зазнав поразки і втік до Малої Азії, де його вбили за наказом Октавіана. Протягом року загинули всі, хто брав участь у заколоті проти Цезаря.

Ставши володарями Рима, тріумвіри розпочали проскрипції проти своїх ворогів, за прикладом колишнього диктатора Сулли. До списків потрапили тільки ватажки заклоту, насправді ж, як і за часів Сулли, було страчено набагато більше. Загинуло 2,5 тис. сенаторів, вершників, державних діячів, багатих людей. Чимало заможних громадян за прихильність до республіканського ладу втратили майно, як, наприклад, славетний римський поет Вергілій.

Римська колісниця

Невдовзі тріумвірат розпався. Марка Емілія Лепіда усунули від влади. Октавіан і Антоній поділили Римську державу між собою. Октавіан узяв правління в західній провінції, а Антоній обрав східні території, одружився з Клеопатрою, облаштувавшись у Єгипті.

Проте обидва правителі бажали для себе тільки цілковитої влади. Між Антонієм та Октавіаном розпочалася війна. У морській битві біля мису Акція, що на сході Греції, у **31 р. до н. е.** Октавіан завдав поразки об'єднаному флоту Антонія та Клеопатри.

Наступного року Октавіан з військами висадився в Єгипті. Антоній почав збирати армію для боротьби, але воїни вже не довіряли йому. Легіони Антонія перейшли на бік Октавіана. Антоній сам заподіяв собі смерть, те ж саме вчинила й Клеопатра, яка не бажала бути бранкою в кайданах у тріумфальній процесії Октавіана.

Єгипет було перетворено на римську провінцію. Октавіан став цілковитим володарем величезної держави, яка охопила своїми кордонами всі береги Середземного моря. **Республіканському ладу було покладено край. Настали часи імперії.**

1. Як Юлій Цезар прийшов до влади?
2. У чому полягала криза республіканського ладу в Римі?
3. Що стало причиною громадянської війни 40-х рр. до н. е. в Римі?
4. Дайте характеристику диктатурі Цезаря? Чому за його правління ще зберігався республіканський лад?
5. З якої причини і з якою метою Цезаря було вбито? Чи досягли змовники цим убивством бажаної мети?

6. Назвіть дати:
 - а) початок громадянських воєн у Римі;
 - б) правління Цезаря в Римі;
 - в) діяльність Другого тріумвірату.
7. З якою метою та в якому складі було створено Перший тріумвірат?
8. З кого складався Другий тріумвірат, з якою метою його було створено?

9. Яка форма влади прийшла на зміну диктатури Цезаря?
10. Що означають вислови: «Перейти Рубікон», «Прийшов, побачив, переміг!»?
11. Чи був Юлій Цезар першим римським імператором? Обґрунтуйте свою відповідь.

12. Дайте характеристику Юлія Цезаря як державного діяча, полководця, людини.
13. Порівняйте владу Цезаря й Александра Македонського.

§ 43. Римська імперія в I–II ст. н. е.

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Імперія

2. Легіонер

3. Титул

4. Закон

- а) воїн, солдат, що входив до найбільшого бойового з'єднання Стародавнього Риму;
б) звання, що дається комусь на знак визнання його заслуг, високого громадського становища тощо;
в) загальнообов'язкове правило для громадян країни;
г) держава, утворена з країн, підкорених державою-завойовницею.

1. Принципат Октавіана Августа

З правлінням Октавіана громадянські війни припинилися. Сенат, що був захисником Республіки, тепер радісно вітав одноосібного володаря, руйнівника республіканського ладу. Сенатори навперейми дарували Октавіанові почесні звання й титули.

У 29 р. до н. е. Октавіан відсвяткував тріумф за перемогу в Єгипті й отримав від сенату та коміцій почесний титул імператора довічно. Усунувши із сенату прибічників Марка Антонія, він роздав легіонерам землі з конфіскованих маєтків політичних ворогів. У 27 р. до н. е. Октавіан удавано забажав відмовитися від влади. Та сенат догідливо «наказав» йому залишитися володарем і дарував на все життя титул **Августа**.

ПРІНЦЕПС –
перший у списку сенаторів. Головував на засіданнях сенату і перший висловлювався.

ПРИНЦИПАТ –
державний устрій у Стародавньому Римі, за якого зберігалися республіканські установи, але влада фактично належала принципсу.

ПРЕТОРІАНЦІ –
солдати особистої охорони полководця, згодом – солдати привілейованої імператорської гвардії, яка брала активну участь у палацових переворотках.

Такі з 13 січня 27 р. до н. е. до самої смерті в серпні 14 р. н. е. Октавіан Август правив Римською державою згідно з постановою сенату. Офіційна посада Августа – **принцепс сенату** – надала назву формі його правління – **принципат**. Насправді, саме Октавіан став першим римським імператором, бо за його правління Римська держава перетворилася на імперію.

Перебуваючи при владі, Октавіан Август прагнув зміцнити рабовласницький лад. Усіх рабів за його наказом було повернено до їхніх господарів. За правом принцепса Август першим висловлював свою думку в сенаті. Призначення на посади залежали від власного розсуду та особистих симпатій принцепса. Головнокомандувач збройних сил Август тримав у руках усю військову й політичну владу в Римі. Октавіан Август дуже боявся повторити долю Юлія Цезаря, тому всіляко маскував своє справжнє становище в державі. Він прагнув не відрізнитися від аристократів одягом, під тогою завжди носив панцир і меч, бо остерігався замаху. Для своєї охорони він створив гвардію імператора – **преторіанців** (9 когорт).

Щоб дати можливість заробляти плебсу, Август, за прикладом Цезаря, розпочав по всій Італії будівництво шляхів, **акведуків**. Рим прикрасився новими храмами, базілками, цирками, він перетворився на справжню столицю великої імперії.

Республіканський устрій, за якого влада належала урядовцям, обраним народом, остаточно зник. Тепер уся влада була надана верховному правителю, який мав титул імператора.

Система державного управління була пристосована до величезних територій імперії. Тепер усі посадові особи не обиралися, а призначалися на розсуд імператора. Кількість senatorів зменшилася з 900 до 600 осіб. Коміціям доводилося лише обговорювати проекти законів, які пропонував правитель. Провінціями управляли **прокуратори**, призначені Августом. Їм надавалася воєнна й адміністративна влада. У цілому влада Октавіана спиралася на стан **вершників** — римських багатіїв, становище яких було найшанованішим у державі.

Октавіан Август не мав таланту полководця, але міг розпізнати обдарованих людей, якими оточував себе. Тому всі його перемоги на війні були здобуті іншими командирами.

Тепер, ставши імператором, Август воював дуже обережно. Римський історик Светоній свідчив: «Він був настільки далекий від прагнення поширювати свою владу чи примножувати воєнну славу, що деяких варварських вождів змушував у храмі Марса Месника присягати на вірність миру, якого вони самі просили».

Хитрим поведженням Октавіан привабив до себе правителів сусідніх держав. Навіть парфяни на його прохання повернули прапори легіонів Красса, які вони здобули в 53 р. до н. е. Октавіанові вдалося приєднати до Римської держави землі в долині Дунаю, західну частину Піренеїв і землі германців до річки Альби (сучасна Ельба). Він також підкорив Аквітанію (у Галлії), яка від'єдналася після смерті Цезаря. Ним були створені нові провінції, зокрема Паннонія і Далмація.

Окрім перемог, римляни зазнали й кількох поразок. Так, у 6 р. н. е. під час повстання германців був розбитий легат Лолій. У 9 р. н. е., під час підготовки до свят, у Рим надійшла страшна звістка: вождь германського племені Арміній заманив три легіони намісника Квінтілія Вара в Тевтобурзький ліс і знищив їх. Август очікував великої війни, але загони германців, здобувши перемогу, розійшлися по домівках. Галлія залишилася покірною Риму. У цілому ж правління Августа привело до зміцнення рабовласницького ладу.

Імператор
Октавіан Август

АКВЕДУК — римський наземний водогін у вигляді жолоба на високих кам'яних підпорах.

БАЗІЛКА — велика зала для судових засідань, ринкової торгівлі, дружніх зустрічей.

ПРОКУРАТОР — управитель господарства; за часів імперії — урядовець, який видав податками, управитель імператорськими провінціями.

2. Правління династії Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв

Октавіан Август, який належав до роду Юліїв (бо його всиновив Юлій Цезар), започаткував династію Юліїв. Після його смерті імператором став Тиберій (14–37 рр.). Надзвичайно жорстокий і мстивий, він усе життя боявся замаху senatorів. За найменшою підозрою будь-хто, особливо із senatorів, підлягав знищенню. За таких умов дуже поширилися доноси. Тиберій ухвалив закон «Про образу величності», за яким піддавали покаранню кожного, хто зневажливо проказав хоча б слово про імператора. Такі безглузді вчинки Тиберія сильно розхитали його владу. Серед senatorів дійсно виникла змова, готувався державний заколот, розпочалися бунти легіонів у Германії та Іллірії. Тиберій, ошаленівши від жаху, зосередив у Римі преторіанські когорти, збудував для них табір на околиці міста. Народні збори зовсім не скликав. Відтак Тиберій сховався у своєму маєтку, де згодом і помер.

У 37 р. імператором було проголошено Гая Цезаря, усиновленого Тиберієм. Його батько Германік був військовим начальником, і майбутній імператор усе дитинство провів у таборах поміж солдатами. Легіонери дали йому прізвисько «калігула» (чобіток). Новий імператор правив лише 4 роки (37–41 рр.). Калігула влаштовував нескінченні свята і пригощання для міської бідноти задля її прихильності, іноді перевдягався рабом, тинявся вулицями й пиячив з люмпенами. Він швидко розтринькав гроші, заощаджені Тиберієм. Відчуття необмеженої влади довело його майже до божевілля. Себе ж він вважав «земним божеством» і вимагав від усіх відповідного ставлення.

Завдяки вилученню розкішних маєтків римської знаті, Калігула прагнув відновити спустошену державну скарбницю. Аристократів і багатіїв піддавали страті за найменшим приводом, а їхнє майно потрапляло до рук імператора. Так не могло тривати довго — senatorи й офіцери вчинили заколот. Імператора було вбито в його палаці.

Преторіанці, які нищили, шукаючи вбивць імператора, в одній з кімнат під ліжком знайшли переляканого Клавдія, який був родичем Октавіана Августа. Як єдиного нащадка імператорського роду його проголосили імператором.

За часи правління Клавдія (41–54 рр.) система влади й управління значно зміцніла. Імператорська влада жорстоко придушувала найменші спроби відновити республіканський лад.

Розлючені senatorи не бажали миритися зі свавіллям і жорстокістю Клавдія. Вони вже не прагнули відновити республіканський лад, а мріяли тільки про заміну Клавдія новим імператором.

Клавдія було отруєно, а імператором став усиновлений ним 17-річний Нерон (54–68 рр.). Розбещений, вередливий юнак більше цікавився поезією та акторською грою. Державними справами замість нього переймалися його мати Агрипина, вихователь і філософ Сенека й Афраній Бур — командир преторіанців. Вони сподівалися, що Нерон буде слухняним зняряддям їхньої волі. Певний час так і було. Та поступово опікуни Нерона в боротьбі за владу знищили один одного. У 58 р. було вбито Агрипину, у 62 р. — Афранія Бур.

У 64 р. у Римі сталася пожежа, яка тривала 6 днів. Половина міста згоріла дотла. По Римі поповзли чутки, нібито місто було підпалено за наказом Нерона, який хотів помилуватися видовищем. Щоб чутки вщухли, імператор піддав тортурам і стратам іноземців, шанувальників східних релігій, у тому числі й християн.

Колізей. Сучасний вигляд

Колізей був найбільшою ареною в Стародавньому світі. Його спорудили за правління Флавіїв протягом 70–82 рр. Завишки він був 48,5 м — це висота сучасного 16-поверхового будинку. Він амщував близько 50 тис. глядачів. Спершу цю арену називали «цирк Флавіїв», а згодом, зважаючи на його розміри, — Colosseum («колоссеум» — величезний).

У 68 р. проти Нерона спалахнуло повстання. Нерон змушений був тікати. Залишений усіма, він укоротив собі віку наказавши рабові вбити себе, і, вмираючи, Нерон вигукнув: «Який великий актор умирає!». На цьому завершилося правління династії Юліїв-Клавдіїв.

Повсталі проголосили імператором **Сєрвія Сульпіція Гальбу** — представника давньої римської знаті. Новий імператор уступив у Рим і відразу ж почав знищувати прибічників Нерона, відбирати дарунки, надані солдатам. Невдовзі він розчарував своїх прихильників, і в 69 р. його було вбито. **Отон**, який очолював змову, пробув імператором лише кілька місяців. Його легіони були розбиті легатом Германії **Авллом Вітєлієм**. Той, у свою чергу, утримався при владі менше року. Його місце посів **Флавій Вєспасіан** (69–79 рр.). За його тривалого правління в імперії панував відносний спокій. Імператор налагодив відносини і зі своїм сенатом, і з сусідніми народами. Стримані грошові витрати Вєспасіана дали змогу поліпшити фінансові справи держави.

Його син — **Тит Флавій** (79–81 рр.) продовжував політику батька, укріплюючи римську владу в провінціях. Правління Флавія позначилося значним будівництвом у римській столиці.

У серпні 79 р. в Італії сталося страшенне стихійне лихо — виверження вулкана Везувія, від якого загинуло кілька квітучих італійських міст (Помпея, Геркуланум, Стабії). Під час археологічних розкопок, які проводились у ХХ ст., Помпея була звільнена з-під великого нашарування попелу й постала перед очима наших сучасників майже в неущкодженому вигляді.

На імператорському троні Тита змінив його брат — **Доміціан** (81–96 рр.), якого посадили на трон преторіанці. Протягом усього правління Доміціан спирався тільки на підтримку своєї гвардії. Із сенатом у нього були напружені відносини, усе життя Доміціан боявся заколотів і повстань. Боротьба із сенатом за владу маскувалася святкуваннями в цирках, роздачами дарунків міській бідноті та преторіанцям. Великі витрати спустошили державну скарбницю. Авторитет імператора похитнувся через численні воєнні невдачі. У 96 р. унаслідок сенаторської змови Доміціана вбили. З його смертю припинилася династія Флавіїв.

ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ — швидкість вироблення продукції виробниками.

КОЛОНІ — дрібні орендарі землі, які згодом ставали залежними, а потім кріпаками.

На початку нашої ери розпочався занепад рабовласницького ладу. Використання праці рабів гальмувало розвиток техніки та господарства, що перешкоджало зростанню **продуктивності праці** — головної умови історичного розвитку.

Раби не були зацікавлені в результатах своєї праці. Усе, що вони виробляли, належало господарю. Тому раби прагнули завдати збитку господарству пана: потайки псували знаряддя праці й вироби, калічили робочу худобу тощо. Для контролю за ними були потрібні численні наглядачі, не залучені до виробничої праці, на їхнє утримання також витрачалися кошти. Праця рабів ставала не вигідною.

У пошуках виходу рабовласники прагнули економічно зацікавити рабів. Дехто з них надавав рабам землю, залишаючи їм певну частку виробленого продукту. Раби могли збудувати собі житло й вести господарство для власних потреб. Їх називали «рабами з халупами». У провінціях найманих робітників перетворювали на **колонів**. Іноді раби, які накопичили гроші у власному господарстві, могли купити собі волю. Тоді вони ставали вільними селянами або йшли в місто, щоб жити з ремесла чи торгівлі.

3. Династії Антонінів

Місце Доміціана посів найстаріший із сенаторів — **Марк Кокцей Нерва** (96–98 рр.). Він припинив переслідування аристократів, покарав донощиків, наділив землею найбідніших громадян. Але його владарювання спричинило масове незадоволення армії. Тому він змушений був передати владу намісникові Германії — **Марку Ульпію Траяну** (96–117 рр.).

Своєю політикою Траян прагнув підтримувати дружні відносини із сенатом, у якому тепер були не лише представники давньоримської, а й провінційної знаті. Він поновив діяльність коміцій і підтримував авторитет магістратів. Його правління позначилося завойовницькими успіхами. У 106 р. він підкорив даків, розпочав війну з парфянами. В імперії запанував відносний спокій. Активно розвивалася торгівля, було відновлено мережу шляхів, припинилися доноси та конфіскації. Після смерті імператора в 117 р. сенат ще тривалий час згадував його правління. Імперія за часів Траяна вела завойовницькі війни чи не востаннє. Відтепер їй належало перейти до оборони проти наступу варварів.

Новий імператор **Публій Елій Адріан** (117–138 рр.) завершив війну з парфянами й домогся значних успіхів у завоюванні Британії. За часи його правління римляни спорудили в Британії величезний оборонний вал, залишки якого збереглися до наших часів (Адріанів вал). Оскільки він не мав дітей, то своїм наступником зробив Тита Аврелія Антоніна, який правив під іменем **Антоніна Пія** (138–161 рр.).

У цей період війни велись у різних прикордонних краях. У Британії римляни просунулися на північ від валу Адріана; на півдні здійснили походи в Мавританію. Було відбито також напади германських племен. У країні панували спокій і лад. Сенатори прозвали імператора Пієм — тобто «добročесним». Владу від нього успадкував прийомний син **Марк Аврелій** (161–180 рр.).

Колона Траяна в Римі

Марк Аврелій

Йому довелося вести напружену боротьбу на східних кордонах, зокрема в долині Дунаю, а також на півночі Італії та в Єгипті. Активна зовнішня політика імператора не заважала йому захоплюватися філософією. Своє життя імператор провів здебільшого у військових таборах. Коли в армії спалахнула епідемія чуми, Марк Аврелій перебував у прикордонній фортеці Віндобон (сучасний Відень). Захворівши на чуму, імператор помер у 180 р. Влада перейшла до його сина **Коммода (180–192 рр.)**.

Жорстока й підступна вдача нового імператора принесла багато страждань Римській державі. Повна протилежність своєму батькові, Коммод відзначався жорстокістю, прагнучи прославитись як борець-гладіатор. Життя його минало серед утіх, розваг, марнотратства. Щоб зменшити незадоволення в армії, Коммод збільшив платню воякам, однак це швидко вичерпало державну скарбницю. Коммод намагався виправити становище, відбираючи маєтки в багатіїв, але все було марно. У 189 р. у Римі спалахнули заворушення, розпочався голод. Під час заколоту 31 грудня **192 р.** імператора Коммода вбили. На цьому припинилася династія Антонінів. *Період відносного спокою Римської імперії завершився.*

1. Що таке принципат? Яка різниця між принципатом і республікою?

2. Назвіть роки правління Августа.

Скільки часу воно тривало?

3. Перерахуйте нові провінції, утворені за правління Октавіана.

4. Чим принципат Октавіана відрізнявся від диктатури Цезаря?

5. Хто заснував династію Юліїв-Клавдіїв Флавіїв?

Назвіть імператорів цієї династії.

6. У чому полягають причини кризи рабовласницького ладу?

Яких заходів уживали рабовласники для заохочення рабів до праці?

7. Хто належав до династії Антонінів?

8. Чим можна пояснити часту зміну імператорів при владі?

9. Прихильником якого імператора ви стали б, якби потрапили в Стародавній Рим? Чому?

10. Якими були основні наслідки розвитку імперії в I–II ст.?

§ 44. Римська релігія та культура

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Елліни
2. Пантеон

3. Античний
4. Олімп

5. Поліс

а) сукупність усіх богів будь-якої релігії;
б) від латин. «стародавній» — під цим словом розуміють цивілізації Стародавніх Греції та Риму, а також усе, що їх стосується;
в) самоназва стародавніх греків;
г) місто-держава, тобто держава в межах однієї общини. Центром такої держави було головне місто, навколо якого розташувалося кілька селищ — демів;
ґ) гора в Греції, місцеперебування давньогрецьких богів.

1. Римська релігія

На вірування стародавніх римлян значно вплинула грецька релігія. Греки були язичниками. Римські боги спершу не були пов'язані з окремими силами природи. Але римляни піддалися чарівному впливові еллінської культури, і римські боги стали багато в чому подібними до грецьких.

Так, Юпітер був схожим на Зевса, Марс — на Ареса, Венера — на Афродіту, Юнона — на Геру, Мінерва на Афіну. Римські боги так само, як і грецькі, поділялися на головних і другорядних. **Юпітер** став богом неба й блискавок, **Мінерва** —

богиною мудрості, **Венера** — богиною кохання й родючості, **Вулкан** — богом ковальства та вогню, **Аполлон** — богом світла, **Юнона** була покровителькою жінок і шлюбу, **Меркурій**, подібно до грецького Гермеса, був вісником олімпійських богів, покровителем мандрівників, торгівлі. **Нептун**, як і Посейдон, отримав у царство море, а **Діана**, як грецька Артеміда, стала богиною полювання. На честь богів римляни влаштовували свята, що відігравали велику роль у суспільному житті.

Завойовницькі походи, які постійно здійснювали римляни, знайомили їх із богами підкорених народів. Нових богів приєднували до традиційно римських. Численні раби, потрапляючи до нових римських господарів, зберігали пошану до своїх богів.

Визнання нових, заморських богів підірвало основи традиційної римської релігії. Бурхливі події громадянських війн, численні проскрипції привели до зміни традиційних вірувань. Поширилось уявлення про потойбічний світ, про блаженство в загробному житті. Люди втрачали впевненість у земному житті й шукали порятунку від страху, невлаштованості, страждань, постійного очікування смерті.

Аполлoн Бельведёрський.
Статуя Леохара.
Римська копія

2. Римська культура доби Республіки

Римська культура, як і культура Еллади, була складовою античної культури, яка формувалася в умовах полісного устрою. Особливості суспільства полісної держави відбилися на характері всієї античної культури, римської в тому числі. Громадяни полісу вирізнялися почуттям власної гідності, відповідальності за добробут своєї вітчизни, вони звикли до активної участі в державних справах.

Після завоювання елліністичних держав на культурний розвиток Риму дуже вплинула своєрідна, особливо пишна елліністична культура. Але римляни змогли зберегти неповторність і самобутність свого духовного розвитку.

Римляни надавали перевагу практичній користі набутих знань. Через це в Римі набули розвитку науки, які мали прикладний характер, — географія, біологія, фізика, математика. Римська культура збагатилася духовне надбання людства численними технічними винаходами. Зокрема, це бетон, без якого неможливе сучасне будівництво; «гвинт Архімеда» для відкачування води; водогони (акведуки), що полегшили зрошення великих територій.

У теоретичних науках римляни досягли менших успіхів. У філософії вони не додали нічого нового, а тільки розвинули вчення, започатковані греками. Серед філософів епохи Республіки слід назвати видатних стоїків **Тита Лукреція Кара**, послідовника Епікура, і **Марка Тулія Цицерона**. Окрім стоїцизму, значно розвинулось учення **кініків**.

Римська література не мала біля своїх витоків видатних творів, подібних до гомерівських поем. Попри все, вона зробила величезний внесок у розвиток латинської мови. Значна роль у цьому належить не лише римським поетам, а й ученим (Марк Теренцій Варрон) і ораторам (Марк Тулій Цицерон).

Варронові належать 74 наукових твори, поміж яких є **трактат** «Про сільське господарство», — єдиний, що зберігся до нашого часу. Варрон був автором славетного твору «Менніпові сатури», жартівливі й дотепні рядки якого весілили римлян. Варрон — єдиний письменник, якому римляни за життя встановили пам'ятник.

Цицерон (106–43 рр. до н. е.) — чудовий оратор, юрист, філософ, збагатив римську літературу не тільки зразками філософських творів, а й своїми доскональними ораторськими промовами. Період його життя й діяльності не даремно називають добою «золотої латини».

З-поміж видатних письменників слід назвати **Гая Юлія Цезаря** (100–44 рр. до н. е.). Його твори — це мемуари (тобто приватні спогади, пам'ятні записки). До нашого часу збереглися «Записки про Галльську

Цицерон

СТОЙЦИЗМ — філософське вчення, що започаткували греки. Стоїки стверджували, що все життя наперед визначає доля.

КІНІЗМ — філософське вчення, що проповідувало зневагу до багатства, розкоші, надбань культури; кініки — прихильники кінізму.

ТРАКТАТ — наукова праця, де докладно розглянуто якесь конкретне питання чи проблему; міркування на спеціальну тему.

війну» та «Записки про громадянську війну». Це зразки чудової художньої прози, гарного літературного стилю, написані зрозумілою, доступною мовою.

Чи не найкращий драматург — **Тит Макцій Плавт** (254–184 рр. до н. е.), видатний діяч театру, автор численних комедій, на змісті яких позначився вплив грецької літератури. Плавт здебільшого переробляв грецькі комедії на «римський лад».

Найвидатнішим серед римських поетів був **Гай Валерій Катулл** (84–54 рр. до н. е.). Його лірична поезія, оспівуючи кохання, зачаровувала римлян I ст. до н. е. Надзвичайно цікава людина, Катулл мав велику шану в римлян. Його дружби прагнув сам Юлій Цезар, незважаючи на те, що поет написав чимало сатиричних віршів проти нього та його військових начальників. Особливе місце в римській літературі посідає **Тит Лукрецій Кар** (95–55 рр. до н. е.), який був не лише філософом, а й геніальним поетом. Філософський твір Лукреція «Про природу речей», написаний у віршах, є не тільки заримованим трактатом, а насправді талановитим художнім твором.

3. Культура імператорського Риму. Література

Під час правління Октавіана Августа після громадянських війн у Римській державі нарешті запанували мир і спокій. Август прагнув не тільки показати себе захисником республіканського ладу, а й відроджувати славетну культуру батьків. Багато діячів культури отримали від нього підтримку та значні дарунки.

Активним помічником у цьому був радник Августа **Гай Цильний Меценат**. Значні кошти Мецената було витрачено на підтримку митців. За його порадою Август повернув із вигнання поета **Публія Вергілія Марона** (71–19 рр. до н. е.) і відшкодував багатство, яке той утратив під час громадянських війн. Вергілій з жebraка знову перетворився на багатія й змушений був решту життя вихваляти та славити імператора Августа. Найкращий його твір — поема «Енеїда» — описує мандри Енея, який, за однією з легенд, прибув до Італії й став предком засновників Рима.

Публій Вергілій Марон

*Меценат
презентує Августові
вільні мистецтва*

З-поміж поетів доби Республіки слід згадати **Квінта Горация Флакка** (65–8 рр. до н. е.), невтомного співця ліричних почуттів і теми кохання.

Від владного норову Октавіана Августа дуже постраждав поет **Публій Овідій Назон** (43 р. до н. е. – 18 р. н. е.). Тонка, чарівна поезія Овідія відбилась у змісті його поем «Метаморфози» та «Мистецтво кохання», що зачарували дочку Августа Юлію. Розбещена жінка за свою поведінку була покарана вигнанням. Як улюбленого поета Юлії, у вигнання заслали й Овідія. Він подався в місто Томи в гирлі Дунаю – далекий край, заселений варварами. Решту життя митець провів у вигнанні, так і не дочекавшись помилування.

Видатний римський історик **Тит Лівій** (59 р. до н. е. – 17 р. н. е.) зробив значний внесок у розвиток історичної прози. Його твір «Історія Риму від заснування міста» є значним історичним джерелом. Літературна мова, простий і зрозумілий виклад матеріалу приваблюють чимало читачів. Разом із ним необхідно згадати **Корнелія Тацита** і його твір «Історія», а також **Аппіана**, грека за походженням. Його історичний твір «Громадянські війни» описує період II–I ст. до н. е. Найславнішим серед римських істориків є **Плутарх із Хероней** (46–120 рр. н. е.). Усе життя він вважав себе філософом, але справжню славу йому принесли «Паралельні життєписи», де він змалював життєвий шлях багатьох видатних грецьких і римських державних й історичних діячів. Більшість наших сучасників вважає Плутарха саме істориком, не згадуючи про його філософську спадщину. З його працями ви ще ознайомитеся в старших класах на уроках зарубіжної літератури.

У філософії періоду імперії значний крок було зроблено завдяки творчості філософа-стоїка **Луція Аннея Сенеки** (4 р. до н. е. – 65 р. н. е.), учителя й вихователя імператора Нерона. Видатним стоїком був також імператор Марк Аврелій. Інтерес до філософії в епоху імперії настільки поширився, що зацікавив навіть найнижчі верстви суспільства. Так, видатним філософом епохи імперії був прихильник стоїцизму колишній раб **Епіктет**. Захоплення цим ученням пояснюється тим, що воно закликала до спокійного, урівноваженого ставлення до життя, мужньої, твердої поведінки в годину небезпеки.

Квінт Гораций Флакк

Плутарх

4. Основні архітектурні пам'ятки

Римська культура створила багато видатних пам'яток архітектурного мистецтва. Багато з них збереглися до сьогодні не тільки в Італії, а й по всій колишній території імперії. Однією з таких пам'яток є славнозвісна Аппієва дорога, що діє й нині. Римські водогони-акведуки в стародавній час постачали воду до столиці

Римський Пантеон

за десятки кілометрів з далеких гірських річок. Консули та імператори, інші багатії подарували місту багато красивих споруд — храмів, портиків, базилік, цирків, театрив. Більшість із них не збереглися до нашого часу, але й те, що залишилось, і досі приваблює гостей Рима. А от велична споруда **Пантеону** (храму всіх богів) збереглася в первісному вигляді. На її фронтоні добре видно напис: «Марк Агриппа, тричі консул, збудував».

5. Римське мистецтво

У скульптурному мистецтві вчителями римлян були греки. Вони, як відомо, не прагнули передавати в портреті зовнішньої схожості. Римляни стали в цьому справжніми майстрами. І хоча римляни не створили видатних шедеврів скульптури, вони перевершили своїх учителів у мистецтві скульптурного портрета, де навчилися відтворювати найменші деталі зовнішності, передавати тонкі риси людської вдачі. Портрети Юлія Цезаря, Цицерона, Августа, Вергілія, Катона, Помпея та інших є зразками довершеної майстерності.

Бюст Агриппи

Скульптурними портретами прикрашали будівлі й надгробні споруди. На них відтворювали образи померлих, зазначали їхній суспільний стан і діяльність. Досконалості в мистецтві скульптурного портрета римляни досягли в I–II ст. н. е. У зв'язку з кризою суспільства з III ст. стає помітним занепад технічної майстерності.

Римляни прикрашали стіни, стелі, підлогу громадських споруд, багатих будинків знаті й палаців імператорів розписами та мозаїкою. У Римі збереглася частина кімнат Лівії, дружини Августа, у м. Помпеї

можна й сьогодні милуватися розписом окремих будинків, у Тунісі на римських віллах час також зберіг витвори стародавніх художників. Особливо високої майстерності досягли римські майстри в створенні мозаїчних орнаментів і картин.

Римська культура разом із грецькою стали основою сучасної європейської культури. Від латинської мови започатковано більшість сучасних європейських мов. Ми користуємося численними надбаннями цієї дивовижної культури.

1. Що таке антична культура?
2. Назвіть давньоримських богів, зазначаючи їхні сфери впливу.
3. Яких ви знаєте діячів римської культури й науки доби Республіки? Розкажіть про їхні здобутки.

4. Назвіть римських письменників, істориків епохи імперії.
5. Чому римська і грецька культури мають багато подібних рис?
6. У чому полягав внесок Риму в загальносвітовий культурний розвиток?

7. Хто такий Меценат? Чому це власне ім'я стало загальною назвою? Імена яких українських меценатів вам відомі? Що вони зробили для нашої держави?

§ 45. Місто Рим і життя його мешканців

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Рукопис

2. Еллінізм

3. Базилика

4. Бруківка

- а) велика зала для судових засідань, ринкової торгівлі, дружніх зустрічей;
б) дорога або вулиця (мостова), вимощена камінням;
в) епоха розквіту мішаної греко-східної культури, що настала після завоювання Александра Македонського на Сході;
г) пам'ятка стародавньої писемності.

1. Життя столиці

У перші століття існування Рим не відзначався благоустроєм і красою, а був схожий на решту другорядних міст Стародавнього світу з непоказними одноповерховими будинками, брудними й захаращеними вулицями.

Із завоюванням елліністичних держав Рим потрапив під вплив передової елліністичної культури. У містах будували модні на той час базилики, вулиці, на зразок грецьких, вимощували бруківкою.

Квартали бідноти забудовували багатопверховими спорудами. Кімнати в таких будинках були без елементарних зручностей, вони здавалися в оренду римським бідарям, умови життя яких у Римі були жалюгідними. Однак іншого притулку міський плебс не мав, тож біднота з усієї Італії скупчувалася в столиці. Удень і вночі на вулицях Рима стояв гамір, стукотіли бруківкою колеса возів і підкови коней.

Форум — центральна площа Рима. Сучасний вигляд

ТЕРМИ —

лазні, якими користувався міський плебс. Римські багатії мали в будинках бальнеуми — банні приміщення.

АТРИУМ —

у давньоримських будинках — приміщення з верхнім освітленням, у яких приймали гостей.

ПЕРИСТІЛЬ —

внутрішній двір, оточений портиком.

Квартали ж римських багатіїв були розташовані на **Палатинському пагорбі** — у місцевості з чистим повітрям. На гроші знатних і заможних громадян будували величезні чудові споруди громадського призначення — храми, портики, терми. Для загальних свят споруджували іподроми й цирки, на арені яких відбувалися кінні та колісничні перегони, гладіаторські бої. Центром політичного й громадського життя Рима став **Форум** — центральна площа, прикрашена базиліками, храмами та вівтарями. Тут проводили більшу частину дня заможні й знатні громадяни. Основні новини політичного й приватного життя можна було почути тільки на Форумі, де відбувалися народні збори, влаштовували торги й здійснювали суд.

2. Побут римських громадян, їхні звичаї та традиції

Вам пощастило, бо вас запросили бути гостем на бенкеті знатного римлянина. Ви можете взяти із собою свою «тінь». Так римляни казали, якщо хотіли запросити гостя не самого, а з другом чи супутником. Візьміть із собою краще мене, а я допоможу вам розібратися в тому, що ви побачите.

Підходимо до місця. За дверима будинку раби візьмуть із ваших рук ручну поклажу, тут же ви залишите взуття. Тепер, через невеличкий затишний двір ідіть до **атріуму** — зали-вітальні з мармуровою підлогою, посередині якої під прямокутним отвором у стелі є басейн із прозорою водою.

Перед бенкетом раби допомагають вам перевдягнутись у святкове вбрання і супроводжують до **триклінії** (їдальні). Бенкетні столи, зіставлені літерою «П», накріті численними вишуканими стравами. За столами гості не сидять, а напівлежать на особливих ложах.

У найперші часи існування Рима обід складався з двох-трьох страв, приготовлених господинею. Але разом з елліністичною культурою римляни запозичили побутові звичаї витонченого Сходу: на бенкетах стали пропонувати дорогі страви, що коштували як бойовий кінь. За рідкісну заморську рибину господар мав сплатити гроші, на які можна придбати неабиякий сільський маєток. Протягом усього вечора в триклінії грали музики, майстерні танцівниці розважали гостей.

Однак друга половина будинку завжди була закрита для стороннього ока. Затінений задній дворик, **перистиль**, з чарівними клумбами веде в приватні покої. Тут проходить життя римської родини. У бібліотеці, крім рукописів, зберігаються витвори мистецтва — коштовні вази, статуї, зазвичай привезені із завойованих країн. В епоху пізньої Республіки та Ранньої Імперії (I ст. до н. е. — I ст. н. е.) у римських будинках з'явилися скляні вікна, система опалення у вигляді керамічних труб, убудованих у стіни, якими в кімнати передавалося гаряче повітря. Звичайно, усе це було притаманне тільки багатим римським будинкам.

*Внутрішні покої вілли
в м. Помпеї*

3. Римська сім'я та виховання дітей

Як ви пам'ятаєте, залишки патріархальних відносин збереглися у римських звичаях. Римське суспільство було згуртоване по родах, які склалися з **фамілій** (сімей). Найшанованішим у фамілії був «*pater familias*» («*патер фаміліас*») — батько родини.

З часів заснування міста протягом усього «царського періоду» батько родини мав право розпоряджатися життям і смертю своїх родичів, щоправда, це право рідко використовували. При народженні дитини її клали в пелюшках перед ногами батька. Якщо той брав немовля до рук, то давав усім зрозуміти, що визнає дитину своєю. Якщо батько зрікався дитини, її підкидали на сходи храму або на узбіччя дороги.

Протягом життя діти підкорялися батькові в усьому. Дівчина, виходячи заміж, переходила в рід чоловіка й потрапляла під владу батька своєї нової родини.

До 7 років дітей виховували вдома, тримали їх на жіночій половині, потім віддавали до школи. Там їх навчали історії, геометрії, літератури та музики. З 14 років, після завершення початкової освіти, хлопчики приступали до вивчення філософії та красномовства. Після 18 років для більшості молодих людей освіта закінчувалася. Діти багатіїв зазвичай продовжували навчання в Елладі й Александрії в тамтешніх філософів.

Кожен юнак мав пройти обов'язкову дворічну службу у військових таборах чи походах. Лише після цього він ставав повноправним римським громадянином. Жінки в римських родинах мали більшу свободу, ніж у грецьких. Матір у родині величали «матроною». Зазвичай дружини не обідали разом з чоловіками в триклінії, але мали право там з'являтися, а також вільно виходити на вулицю. До II ст. до н. е. побутувала така форма шлюбу, за якою дружина перебувала під цілковитою владою чоловіка. Пізніше вона стала вільнішою, набула право на розлучення, але чоловік не був зобов'язаний ураховувати її інтереси в заповіті.

Римське подружжя.
Фрагмент фрески
з м. Помпеї

Римська фамілія. Рельєф

1. Розкажіть про забудівлю Рима. Де жили бідняки, а де — багатії?
2. З яких приміщень складався будинок багатого римлянина?
3. Як було влаштовано побут римської родини?
4. Розкажіть про освіту й виховання дітей у Римі.
5. Розкрийте роль Форуму в громадському житті Рима.
6. Яким був Рим до завоювання елліністичних країн і після?
7. Яку роль виконував батько в римській родині?
8. Обговоріть із товаришами роль жінки в римському суспільстві.
9. Уявіть, що ви народились у родині римських багатіїв (бідняків). Розкажіть про будинок, у якому ви мешкаєте, про ваше навчання.
10. Ви — мешканець Рима. Як ви проводите своє дозвілля? Які громадські місця полюбляєте відвідувати найбільше?

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Імперія

2. Прокуратор

3. Йордан

4. Хрещення

5. Громада

- а) управитель господарства; за часів імперії — урядовець, що відав податками, управитель імператорськими провінціями;
- б) держава, створена з країн, підкорених державою-завойовницею;
- в) обряд прилучення до християнської релігії;
- г) сукупність людей, об'єднаних спільною діяльністю;
- ґ) річка на Близькому Сході, у якій, за легендою, прийняв хрещення Ісус Христос.

1. Початкова історія християнства

Могутня Римська імперія немовби в міцних лещатах тримала в покорі завойовані народи. Будь-які спроби звільнитися з-під римського володарювання зазнавали невдачі. Численні народи стогнали під ярмом не лише римських завойовників, а й власних гнобителів.

Поступово втрачаючи віру у визволення власними зусиллями, пригноблені народи дедалі більше сподівалися на порятунок від надприродної сили, тобто від Бога. Знедолені чекали встановлення царства справедливості, але минав час, а жодних змін не відбувалося. Усі релігії, які існували на той час, не давали людям такої надії. Однак у I ст. н. е. утворилася нова релігія, що сповідувала віру в одного Бога — справедливого й милосердного, єдиного для всіх людей, який мав прийти на землю. Вона дістала назву християнство й проповідувала по всьому світові ідеї добра, милосердя та любові до всіх людей.

2. Ісус Христос

У I ст. н. е. народи східних провінцій Риму склали перекази про те, що Бог уже приходив на землю, та люди його не впізнали. Він з'явився у вигляді дитини, що народилася в сім'ї пересічних людей — теслі Йосифа та його дружини Марії. Змалку ця дитина на ім'я **Ісус** відрізнялася від решти дітей глибиною розуму, незвичними вчинками. Досягнувши тридцяти років, Ісус подався мандрувати, збираючи навколо себе **апостолів** (своїх учнів і прибічників).

Зустрівши на березі річки Йордану святого проповідника Іоанна, Ісус прийняв від нього хрещення й почав проповідувати серед простого іудейського люду ідеї справедливості та милосердя. Ці ідеї були дуже незвичними для того часу, не всі були спроможні їх правильно зрозуміти. Нові моральні засади бентежили, зачаровували й приваблювали численних бідняків і рабів. З волі іудейських священників, які бачили в Ісусі свого суперника, його віддали на суд римській владі як людину, що підбурювала населення до повстання проти Риму. За наказом прокуратора

ІСУС — давньоєврейське ім'я, яке в перекладі на українську означає «Бог спасає».

Іудеї Понтія Пілата Ісуса було страчено — його розп'яли на хресті. Але учні та послідовники Ісуса не зреклися свого вчителя. Вони розповідали всім, що на третій день після страти Ісус з'явився перед ними живий і обіцяв, що повернеться на землю ще раз, аби встановити царство справедливості. Минали роки, повернення Ісуса з надією чекали всі, хто вірив у його вчення.

Оповіді про життя й смерть Ісуса були записані в різних варіантах. Так з'явилися **Євангелія**, написані його учнями. Крім цього, у країнах Східного Середземномор'я та в самому Римі виникли записи численних висловів і заповітів Ісуса до людей. Усі, хто вірив у вчення Ісуса, вважали, що він є **Христос**. Тому віра в Христа дала назву всій релігії — християнство.

Священною книгою християн була і є **Біблія**, яка проповідує основний зміст християнської релігії. Детальніше про зміст Біблії, про тексти, що є в ній, ви дізнаєтеся на уроках зарубіжної літератури в старших класах.

3. Перші християнські громади

Ідеї християнства приваблювали тисячі людей. У багатьох містах Римської імперії прибічники Христа стали створювати численні громади християн — об'єднання вірних. Цей процес значно прискорювався тим, що християнська релігія не визнавала відмінностей між людьми різних національностей, походження, майнового стану. Згодом нова релігія потрапила до самого Рима, де також з'явилися християнські громади.

Імператорська влада в Римі й провінціях активно боролася з християнами: прибічників нової релігії кидали до в'язниці, страчували, віддавали на розтерзання диким звірам задля розваги глядачів у цирках. Але все одно християнство поширювалося й на початку IV ст. до н. е. цілком заволоділо свідомістю людей.

Змінилось і ставлення римської влади до християнства. Імператор Константин у 313 р. оголосив його державною релігією імперії. У 325 р. у місті Нікеї (Мала Азія) зібрався Перший Вселенський **Собор**. Цей Собор дібрав серед численних священних текстів ті, що відповідали вимогам нової релігії, і оголосив їх канонічними (єдино вірними).

До священних текстів віднесли чотири Євангелія (від Матвія, Марка, Луки, Іоанна), Послання апостолів, описи їхніх діянь і **Апокаліпсис**. Так було узаконено Новий Завіт.

ЄВАНГЕЛІЄ

(від грец. «добра звістка») — священний текст християн, оповідь про життєвий шлях Ісуса Христа.

ХРИСТОС

(від грец. «Месія, посланець Божий») — Син Божий, який заради спокути людських гріхів прийняв смерть на хресті, потім воскрес і знісся на небеса.

Ісус Христос

СОБОР —

зібрання вищих християнських священників.

АПОКАЛІПСИС —

складова Біблії (Нового Завіту); одкровення святого Іоанна Богослова. 241

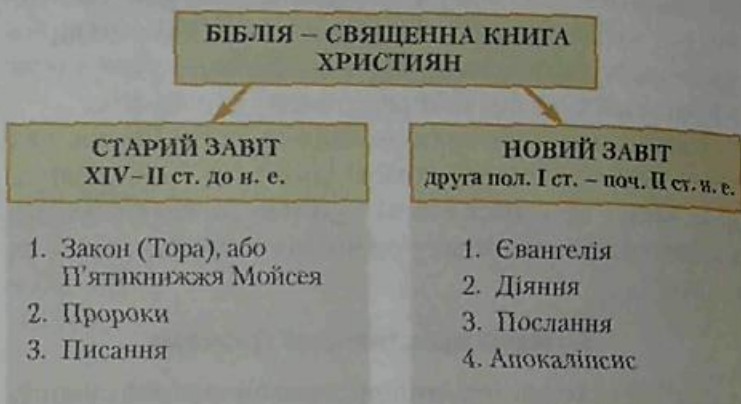
ІУДАЇЗМ —
давньоєврейська релігія,
віра в бога Яхве.

ПАПА —
глава християнської
церкви; найперший
християнський
священик, архієпископ
міста Рима.

Чотири євангелісти

Нова релігія виникла і формувалася в середовищі, де панував іудаїзм, тому в християнстві збереглося багато елементів іудейської релігії. Але вони не суперечили одне одному. З того часу Старий Завіт (викладення основ іудейської релігії) і Новий Завіт (основи християнського вчення) поєднали у священну книгу — Біблію. Християнські громади об'єдналися в релігійну організацію — християнську церкву, на чолі якої стояв архієпископ Рима (глава християнської общини) — папа.

4. Ставлення римських імператорів до християн

Римські імператори, які правили до IV ст. н. е., відчайдушно боролися з християнською релігією. Вони вбачали в ній небезпечного ворога, оскільки знали, що її сповідують переважно раби та пригноблені верстви населення, які мріють про звільнення від гнобителів. Найбільших переслідувань християнство зазнало за правління Діоклетіана. Та це не зупинило поширення нової релігії. Стало зрозуміло — краще мати християн за своїх союзників, аніж ворогами. Поступово почалося зближення керівників церкви з імператорською владою. Наступник Діоклетіана Константин почав підтримувати церкву, а та у свою чергу закликала християн до покори своїм панам.

1. Коли виникла християнська релігія?
2. Чим християнство приваблювало широкі верстви населення?
3. З яких частин складається Біблія? Дайте розгорнуту відповідь.
4. Як римська влада спершу ставилася до християнства? Чому?

5. У чому секрет поширення християнства серед народів Азії та Європи в стародавню добу? Чи мали значення для цієї релігії добробут, колір шкіри людини тощо?

6. Чому Римська держава визнала християнство як державну релігію? Коли це відбулося?
7. Зіставте християнство та релігії стародавніх римлян, греків (кількість богів, потойбічне життя, моральні засади тощо).

Вузлики на пам'ять: «Падіння Республіки та Рання Імперія»

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ ПЕРІОДУ РЕСПУБЛІКИ ТА РАНИЬОЇ ІМПЕРІЇ

Громадянські війни в Римі	80–40 рр. до н. е.
Диктатура Гая Юлія Цезаря	49–44 рр. до н. е.
Правління Октавіана Августа	27 р. до н. е. – 14 р. н. е.
Життя Ісуса Христа	I ст. н. е.
Виникнення християнства	I ст. н. е.

ІСТОРИЧНІ ДІЯЧІ

Гай Юлій Цезар диктатор	Октавіан Август (Гай Октавій) перший римський імператор, пасинок Юлія Цезаря	Марк Антоній помічник Юлія Цезаря, згодом учасник Другого триумвірату	Династія Юлів-Клавдіїв імператори: Тиберій, Калігула, Клавдій, Нерон та ін.	Династія Антонінів Траян, Адріан, Пій, Марк Аврелій, Коммод

АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Храм Вести, Пантеон	Тріумфальні арки	Форум	Колізей	Колона Траяна	Акведуки

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА ІМПЕРІЇ

Складові держави	Республіка	Імперія
Влада	колегіальна	одноосібна
Державні посади	виборні	обіймають за призначенням імператора
Збройні сили	підпорядковані сенату	підпорядковані імператору
Управління провінціями	проконсули, претори	прокуратори, призначені імператором

СКЛАД І ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОГО ТА ДРУГОГО ТРИУМВІРАТІВ

Склад	Характер діяльності	Напрями діяльності
Перший триумвірат: Г. Ю. Цезар, Г. Помпей, М. Л. Красс (60–54 рр. до н. е.)	таємний	Лише на досягнення особистих цілей триумвірів
Другий триумвірат: Г. Октавіан, М. Антоній, М. Е. Лепід (43 р. до н. е.)	відкритий, офіційний	Винищення політичних ворогів, проскрипції

§ 47. Римська імперія в II–III ст.

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Когорта

2. Варвари

3. Феодальні відносини

а) нові суспільні відносини, які передбачали експлуатацію не рабів, а залежних селян;

в) загін війська, що становив десяту частину легіону;

г) так елліни називали всіх нееллінів, а також народи, що поступалися їм у суспільному розвитку.

1. Кризові явища в Римській імперії

Основою економіки Римської імперії була рабська праця. У II–III ст. в Римській державі розпочався глибокий занепад, остаточно загальмувався розвиток техніки і господарства.

Раби не могли забезпечити подальшого зростання продуктивності праці. Єдиним засобом порятунку за таких умов було використання у виробництві праці вільних найманих робітників і середніх землевласників. Однак більшість із них розорилася й втратила землю, перетворившись на люмпен-пролетаріат. Держава утримувала велику кількість цих нероб, їм щодня роздавали продукти, вироблені працею рабів. Економічне становище імперії різко погіршувалося, але міський плебс це не обходило. Вони бажали тільки «хліба та видовищ». У III ст. Римську державу охопила глибока **економічна криза**.

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА – глибокий розлад господарства.

Колонами в Римській державі ставали вільні селяни й робітники, які брали в оренду частину землі у великих рабовласницьких маєтках. Дуже швидко вони заплутувались у боргах і ставали залежними від власників землі. Криза III ст. дуже болісно відбилася на їхніх господарствах. Колони втрачали право переселятися в інші місця й ставали додатком до маєтку, частиною робочої

сили на землях рабовласників. У надрах рабовласницького ладу поступово формувались елементи нових феодальних відносин. Це поняття вам траплялося, коли вивчали Стародавній Китай.

2. «Солдатські» та «сенатські» імператори

Зазвичай імператорів у Римі проголошував сенат («сенатські» імператори). Унаслідок економічної кризи влада імператорів значно послабилася, змови та державні заклоти стали звичною справою. Після вбивства Коммода в Римі було одночасно проголошено кілька його наступників. У самому Римі це був Пертинакс, а потім Дідій Юліан; стати імператором також забажав командир сирійських легіонів Нігер, у Британії на цей титул зазіхав Клодій Альбін.

Дунайська армія проголосила імператором свого командира — **Септімія Севера**. Саме він захопив урешті-решт владу в Римі й правив 18 років (193–211 рр.). Вдячний імператор щедро обдарував своїх солдатів, що посадили його на трон. Він також розформував преторіанські когорти, бо саме вони становили найбільшу загрозу для імператорської влади, більшість імператорів було проголошено та усунуто від влади саме за їхньою участю.

Септимій Север приділяв значну увагу зміцненню кордонів і впорядкуванню фінансових справ. Перед смертю він заповідав синам: «Дружіть між собою. Збагачайте солдатів і не звертайте увагу на інших».

Його наступниками стали два сини — Аврелій Антонін на прізвисько **Каракалла** і **Гета**. Убивши брата, Каракалла захопив владу, винищив політичних суперників і ворогів, а потім вирушив із військами на дунайський кордон, готуючись до нових завоювань. Більшу частину свого правління він провів у війнах на східних територіях. Підготовка до походу на парфян була перервана у 217 р. раптовим убивством імператора командиром імператорської варті **Марком Макрін**ом. Він і став наступним правителем, який започаткував низку «солдатських» імператорів (тобто поставлених при владі своїми легіонами).

3. Вторгнення варварів

Через економічну кризу значно послабилася воєнна могутність імперії, особливо захист кордонів. Відчувши це, численні племена варварів почали активно нападати на римські землі з метою загарбання території та здобичі. На імперію зі сходу та півночі посунули германці, сармати, готи. З півдня — перси. Римська імперія опинилася в оточенні. Могутня колись держава змушена була тепер перейти до оборони. Але сил не вистачало, іноді імператори відкуповувалися від непроханих гостей золотом і коштовними дарунками.

У IV ст. Римська імперія остаточно перейшла до оборони. Збираючи рештки військових сил, вона з напруженням утримувала території, поступово втрачаючи свої завоювання. Водночас у Римі тривала боротьба за владу.

-
1. Назвіть причини економічної кризи II–III ст.
 2. Хто такі колони?

Чим вони відрізняються від рабів із халунами?

-
3. Розкрийте поняття *люмпен-пролетарі*, *феодальні відносини*.
 4. Що таке правління «солдатських» імператорів?
 5. Хто був першим «солдатським» імператором?
 6. Які народи римляни називали варварськими? Чому варвари напали на Рим?

§ 48. Пізня Римська імперія IV–V ст.

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Податки

2. Імператор

3. Консул

а) титул кожної з двох виборних найвищих урядових осіб, а також той, хто мав цей титул;
б) кошти, що збираються з населення і спрямовуються на утримання чиновництва;
в) верховний правитель; найвищий титул монарха; полководець, який мав цей титул протягом одного дня, коли святкував свій тріумф.

1. Реформи Діоклетіана і Константина

Царювання «солдатських» імператорів супроводжувалося численними вбивствами римської знаті, особливо senatorів. Пограбування, заворушення, невдалі завоювання дедалі більше розхищували імператорську владу.

Діоклетіан

ДОМІНАТ

(від латин. «*домінус*» — пан, господар, володар) — форма державного управління на основі безмежної влади правителя.

Зупинити подальший процес розвалу імперії зміг тільки Діоклетіан (284–305 рр.), який ціною надзвичайної жорстокості закріпився при владі. Йому довелося здійснити кілька реформ, які значно посилили владу імператора. Усю імперію було поділено на 12 областей, керованих окремими управителями. Упорядкувавши фінансові справи, він домогся зниження цін. Трохи налагодилися справи в армії. Діоклетіан поновив переслідування християн. Усе в державі було цілковито підпорядковано владі імператора, яка ґрунтувалася на силі армії та повній покорі підданих. Така особлива форма управління дістала назву **домінат**.

Сам Діоклетіан більшу частину правління провів у своєму палаці-фортеці в Іллірії (на північному заході Балкан). За деякими даними, він сам укоротив собі віку.

Наступник Діоклетіана **Константин I** прийшов до влади в 306 р. Він був дуже популярний серед солдатів, бо з юнацького віку жив у таборах, серед воїнів. Проголошений імператором, Константин розпочав завоювання, яких очікували від нього солдати. Унаслідок грошової реформи випустили нову золоту монету «солід». Фінансова система держави значно поліпшилася, це сприяло пожвавленню торгівлі та загальному зміцненню економіки.

Константин не мав постійного місця перебування. До Рима він потрапляв рідко. Столиця втратила своє значення як центр політичного життя. Основну увагу імператор приділяв східним територіям, які менше постраждали від набігів варварів, мали стійкіше господарство.

Новою столицею держави Константин обрав грецьке місто **Візантій**, розташоване на європейському березі Боспора Фракійського. Зручне місце на перехресті торгових шляхів з Європи до Азії та з Чорного моря в Середземне сприяло швидкому розвитку міста.

За короткий строк грецький Візантій перебудували, перетворивши на квітуче місто, яке назвали по-новому — **Константинополь**, на честь засновника. У 313 р. відбулось урочисте освячення міста й проголошення його столицею. Тут майже не залишилося старих римських традицій, що сприяло подальшому посиленню доміанату. Наприкінці життя, у 330 р., Константин прийняв християнство. Тепер система доміанату зміцнилася й остаточно сформувалася. Значну підтримку їй надавала християнська церква. Система доміанату відіграла велику роль у посиленні імператорської влади та захисті імперії від зовнішніх ворогів.

Константин I

2. Римська імперія в IV ст.

Величезні території, які входили до Римської імперії, дедалі важче піддавались управлінню та захисту. Імператорська влада змушена була піти на поділ держави.

У 395 р. після правління імператора **Феодосія** держава була поділена між його синами: одинадцятирічний Гонорій став правителем західних земель, а вісімнадцятирічний **Аркадій** очолив східну територію.

	РИМСЬКА ІМПЕРІЯ	
	Західна	Східна
Столиця	Рим	Константинополь
Територія	Італія, Галлія, Іспанія, територія колишнього Карфагена	Греція, Фракія, Мала Азія, провінції Близького Сходу, Єгипет
Дата падіння	476 р.	1453 р.

У середні віки за першою назвою своєї столиці — Візантія — вона дістала назву Візантія.

1. Хто призупинив розвал Римської імперії? У чому полягали його реформи?

2. Чому правління Діоклетіана і Константина називають доміанатом? У чому схожість і відмінність правління цих двох імператорів?

3. Чому виникла потреба поділу імперії на дві частини? Коли і як відбувся цей поділ?

4. Які землі увійшли до складу кожної з двох нових держав?

5. Де була розташована нова столиця?

6. Як стародавні слов'яни називали Константинополь? Пригадайте, що вам відомо про це місто з уроків української літератури та історії в п'ятому класі.

§ 49. Християнська церква

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Громада

2. Знать

3. Християнство

4. Богослов

а) релігія, що сповідує віру в Ісуса Христа;

б) сукупність людей, об'єднаних спільною діяльністю;

в) проповідник християнської релігії;

г) представники панівних родів, фамілій.

1. Оформлення церкви

Розвиток християнських общин у I–III ст. привів до поступової зміни їхнього складу. Перші християнські общини в I ст. склалися переважно з пригноблених верств населення – рабів, збіднілих селян, міської бідноти. У III ст. у складі общини перебувала значна кількість римських багатіїв і провінційної знаті. Для управління общиною обирали **пресвітерів**. У II ст. посада помічника управителя називалася **диякон** (до III ст. це була єдина посада, яку могли обіймати також і жінки – дияконеси). До їхніх обов'язків входило управління віруючими та майном общини.

Візантійський рельєф

Керівників общин, що склалися у містах, називали **єпископами**, а в столицях і великих містах – **архієпископами**. Архієпископ Рима отримав особливий титул – папа. Він став на чолі всієї християнської церкви, яка перетворилася на велику й могутню релігійну організацію, значною мірою впливаючи на державні справи Римської імперії, а з IV ст. дістала підтримку імператорської влади.

З приєднанням до общини римських аристократів і багатіїв християнська церква зосередила у своїх руках величезні багатства (той, хто вступав до общини, передавав їй своє майно), що посилювало її вплив у суспільстві та державі.

2. Константин Перший Великий, його політика щодо християнства

За часів імператора Константина християнська церква мала найбільшу підтримку від влади. Вісімнадцятирічним майбутній імператор Константин бачив Діоклетіанові знуцання над християнами. Хлопця виховували в атмосфері поваги до різних вірувань. Адже батько Константина вірив у бога Сонця Мітру, мати була християнкою. Імператор розумів, що багатобожжя не об'єднувало народ.

Богослови переказували легенду, за якою в 312 р. перед однією з битв Константин побачив над прапором одного з легіонів зображення Христа з написом: «Цим переможеш». Імператор віддав наказ розпочинати битву й переміг. Ставши

імператором, Константин витлумачив дивовижне явище перед битвою як Божий наказ. Незабром він прийняв християнство, а в 313 р. зробив цю релігію державною. Відтоді християнство завжди було союзником будь-якої державної влади й діставало від неї відповідну підтримку.

Перетворення християнства на державну релігію сприяло канонізації церкви. Але землями Римської імперії ходило чимало пророків, які вільно тлумачили вчення Ісуса, чим заважали процесу канонізації. Щоб відокремити їх від більшості християн, церква утворювала для пророків монастирі, у яких вони могли проповідувати своє вчення обмеженій кількості слухачів.

Під час становлення й початкового розвитку християнська релігія не мала єдиного тлумачення основних релігійних положень. Тому поряд з основним виникали окремі побічні тлумачення вчення Христа. Це призвело до утворення численних сект. Найвпливовішими серед них були докети, назореї, аріяни, монтаністи та гностики. Вони об'єднали вірних, які не погоджувалися з церковною владою та були незадоволені становищем у християнській церкві.

Суперечки з керівництвом християнської церкви члени сект маскували незгодою в богословських питаннях. У II–III ст. між сектами та керівництвом християнської церкви точилася гостра боротьба: керівників сект відлучали від церкви, накладали на них покарання, усіляко переслідували. Найнебезпечнішою сектою для церкви були аріяни (назва походила від імені керівника секти, александрийського єпископа Арія). З часом аріянство об'єднало у своєму складі більшість ворогів церковної та імператорської влади.

3. Перші собори

Як державна релігія величезної Римської імперії, християнство невтомно поширювало свій вплив не тільки на її території, а й за межі. Християнські місіонери потрапляли в землі варварських народів і проповідували там учення Христа, прагнучи привернути до християнства якнайбільше нових прихильників.

Коли християнство поширилося далеко за межі Римської імперії, у 325 р. в місті Нікеї (Мала Азія) відбувся **Перший Вселенський Собор**. На ньому зібралися керівники церковних організацій усіх країн імперії. Собор рішуче засудив аріянство та заборонив цю секту.

Другий Вселенський Собор відбувся в Константинополі в 381 р., де йшлося про уточнення рішень Нікейського Собору і боротьбу з численними сектами.

Третій Вселенський Собор (Ефеський) проходив у 431 р. На ньому точилася гостра боротьба за владу над усією церквою. У 449 р. у тому ж місті було скликано **Четвертий Собор**, але його рішення не були визнані більшістю керівників церкви, тому 451 р. зібрався ще один **Четвертий Собор** у місті Халкідоні. На ньому було переглянуто деякі священні канони, змінено їхній зміст і тлумачення.

КАНОНІЗАЦІЯ (від грец. «узаконення») – причислення церквою окремих осіб до розряду святих, а також узаконення положень християнського вчення.

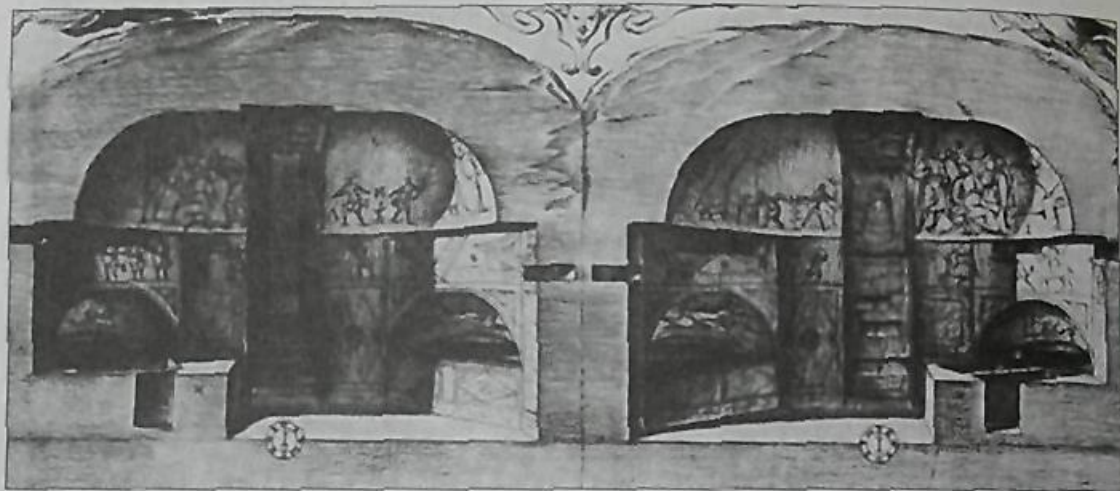
КАНОН (від грец. «норма, правило») – зібрання положень, які мають нормативний характер.

СЕКТА – відгалуження від основного релігійного вчення, релігійне угруповання.

4. Християнство — державна релігія Римської імперії

Після перетворення християнства на державну релігію декілька десятків років вона співіснувала на території імперії зі старою, язичницькою релігією. Християнські та язичницькі храми стояли поруч, прихильники двох різних релігій виконували кожен свої обряди.

Але цього християнству було вже замало — ставши панівною релігією, вона почала переслідувати язичників. На вимогу керівників церкви імператор Феодосій у 392 р. заборонив язичницьку релігію і наказав закрити її храми. Гонінь і переслідувань тепер зазнавали ті, хто шанував старих римських богів — Юпітера, Марса, Юнону, Венеру, Нептуна. Вільна від суперництва, християнська релігія почала стрімко розвиватися та поширюватися.

Фрагменти римських катакомб, — печер,
де перші християни таємно молилися

1. Коли й чому імператорська влада перетворила християнство на державну релігію?

Як це пояснює християнська легенда?

2. Як імператор використав християнство?

3. Що називалося Вселенським Собором?

4. Застосуйте і поясніть на прикладах терміни та поняття:
собор, апостол, Старий Завіт, Новий Завіт, Євангеліє.

5. Хто такі язичники, яким богам вони поклонялися?

6. Назвіть дату, до якої язичництво і християнство мирно уживалися?

7. Охарактеризуйте місто Константинополь, Західну та Східну Римські імперії. У відповіді використайте не тільки текст підручника, а й відомості, здобуті на уроках з інших предметів.

8. Чим відрізнявся зміст раннього християнського вчення від християнства як державної релігії.

9. Яку роль відігравало християнство в стародавньому суспільстві?

10. У чому причина швидкого поширення християнства по всьому Стародавньому світу?

§ 50. Падіння Західної Римської імперії

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Варвари

2. Гуни

3. Сармати

4. Легіон

5. Ромул

- а) легендарний засновник міста Рима;
б) основне військове з'єднання в римській армії чисельністю 5000 воїнів;
в) об'єднання кочових племен Центральної Азії, що в IV ст. н. е. вдерлися на територію Європи;
г) так елліни називали всіх нееллінів, а також народи, що поступалися їм у суспільному розвитку;
ґ) воєвничі племена, що в III ст. до н. е. стали насуватися зі сходу на землі скіфів.

1. Варвари і Рим

Найнебезпечнішими ворогами Римської імперії в I ст. н. е. були племена варварів. Значною силою та могутністю серед них виокремлювалися **готи**, які поділялися на остготів і вестготів. Вони завдавали відчутних ударів Римській імперії. Для стримування варварської навали імперія змушена була утримувати величезну армію — близько 140 тис. прикордонних військ і 125 тис. польової армії, що, безумовно, впливало на оборонну здатність імперії.

На початку IV ст. сталося зрушення з місця величезних мас варварських народів, які перебували на ранньому, первісному ступені розвитку. Залишаючи обжиті місця, де вони оселилися тисячі років тому, племена, згуртовані в родові об'єднання, переселялися на інші землі, часом на значну відстань. Історики називають це **Великим переселенням народів**.

З глибини степів Середньої Азії на захід, на територію Європи, посунули племена гунів. Вони пішли в степи, що на північ від Чорного моря, і зрушили з місця сарматів та остготів, які подались у свою чергу на землю вестготів.

Вестготи під тиском сусідів зі сходу почали шукати притулку на території Римської імперії. На їхнє прохання імператорська влада дозволила перейти східні кордони держави й оселитися на її землях. Сталося так, що численні римські чиновники, розбещені хабарами та розкраданням державного майна, привласнили те, що мало належати вестготам, вони наживалися за рахунок обдурювання простодушних варварів. Серед переселенців почався голод. Дехто з них змушений був продавати в рабство своїх родичів і себе.

Таке становище, урешті, призвело до вибуху повстання серед вестготів, яких охоче підтримали інші варвари, а також численні раби і колони, яким було за що ненавидіти римську владу. На придушення повстання рушили легіони на чолі з імператором Валентом. У 378 р. відбулася велика битва при Адріанополі. **251**

**ВЕЛИКЕ
ПЕРЕСЕЛЕННЯ
НАРОДІВ** —
назва масових зрушень
варварських племен
у напрямку Римської
імперії в IV ст.

Занепад Рима

Римські легіони на той час значною мірою втратили колишню силу й могутність, тепер вони вже були схожі більше на варварські натовпи, ніж на славетні «залізни» війська часів Юлія Цезаря. Велика римська армія зазнала цілковитої поразки. Під час утечі загинув і сам імператор Валент. Вестготи пересунулися на Балканський півострів і там самочинно розселилися. На Рим вони так і не пішли. Поки що в цьому не було потреби.

2. Захоплення Рима варварами

Прийшли часи, коли варвари поступово перетворилися на господарів Римської імперії. У **401 р.** племена вестготів на чолі з **Аларіхом** напали на Італію. До варварів пристали десятки тисяч рабів і колонів. Поступово заволодівши північними територіями Італії, вестготи зламали опір римської армії, підійшли до Рима й узяли його в облогу. Столиця імперії мала сильні укріплення, але вони не стали їй у пригоді. Одного разу вночі раби відчинили міську браму, і готи ввірвалися на вулиці Рима. Сталося це в **410 р.** З часів галльської навали на чолі з Бреном місто Рим було вперше захоплене ворожою армією. Готи піддали столицю імперії варварському знищенню. Ця подія справила жахливе враження на всіх свідків. Місто, що було володарем половини світу, тепер стало здобиччю дикунських племен.

Через кілька днів Аларіх подався на південь, але на десятий день після виходу з Рима раптово помер. Готи поховали свого вождя разом з усіма скарбами на дні однієї з італійських річок. Місце його поховання та перебування величезних скарбів імператорського Рима й досі залишається невідомим.

У 440-х роках за часів царювання **Аттіли (434–453 рр.)** сталося різке посилення племен **гунів**. Скориставшись із послаблення Візантії та Західної Римської імперії, гунни напали на їхні території. Візантіїцям удалося відкупитися золотом і спрямувати ворожу силу в напрямку до сусідньої Західної Римської імперії. Для відсічі гунам римляни заключили союз із місцевими варварами — франками, аланами, бургундами, вестготами. На чолі об'єданого війська було поставлено полководця **Флавія Аеція**. У попередні роки Аецій охоче набирав гунів до своїх легіонів і мав з ними добрі стосунки. Тепер їм довелося зустрітися на полі бою. У червні **451 р.** між римлянами та гунами відбулася грандіозна битва на **Каталаунських полях** (біля міста Труа). За свідченням готського історика Йордана, з обох сторін у битві брали участь понад 165 тис. воїнів (за іншими відомостями — близько 300 тис.). У цій битві гунни зазнали поразки. Їхнє величезне, але нетривке державне утворення почало розпадатися, а **по смерті Аттіли в 453 р. остаточно розвалилося**. Після зникнення загрози з боку гунів одночасно розпався і союз Римської держави з варварами. Вестготи поновили свої завоювання в Південній Галлії та Іспанії.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Аттіла в пам'яті стародавніх народів

Аттіла — цар гунів, прийшов до влади (434 р.), убивши свого двоюрідного брата та інших родичів. Йому підкорилися не тільки всі гунни, а й чимало германських племен.

Цар гунів залишився в пам'яті римлян кровожерним, жорстоким варваром, якого послало небо покарати грішних, розбещених володарів, — справжня «кара Бога». Римляни вірили, що тільки Боже диво врятувало християн. Так, в одній з легенд ідеться про те, що папа Лев I у 452 р. виїхав назустріч Аттілі озброєний тільки одним хрестом і переконав жорстокого завойовника відмовитися від наміру захопити й пограбувати Рим.

У германських же народних сказаннях Аттіла постає зовсім іншим — справедливим і добрим королем, а «Пісня про нібелунгів» навіть оспівує його як шляхетного короля Етцеля.

Де тут правда, а де вигадка — не знають навіть учені. Іноді усмішка історії залишається загадковою й нерозгаданою назавжди...

3. Утворення варварських королівств на території імперії

Після вторгнення на територію Римської імперії варвари, як правило, утворювали на ній свої держави. По смерті Аларіха вождем готів став його племінник Атаульф, який продовжив просування готів римською територією. Римські імператори змушені були примиритися з існуванням самостійних варварських держав на їхніх теренах.

Вандали захопили значну частину Африканського узбережжя. У **418 р. в Аквітанії** утворилося перше варварське **королівство вестготів**; у **429 р. в Африці** на чолі з королем Гензеріхом — **королівство вандалів**. У **443 р.** на південному сході Галлії сформувалося **королівство бургундів**. На півдні Британії вже існувало **королівство англосаксів**.

Певний час зберігалась ілюзія залежності цих нових королівств від римських імператорів, але насправді варварські королі виконували імператорські накази лише тоді, коли це збігалося з їхніми інтересами. До 450 р. римляни зберігали імперію, у якій варварські королівства були її складовими.

4. Захоплення Рима вандалами

Після подолання загрози з боку гунів римляни відчували певне полегшення. Але незабаром з Північної Африки на Італію насунула нова загроза у вигляді племен **вандалів**. У 455 р. вони без зусиль заволоділи Римом, який нікому було захищати. Протягом 14 днів вандали грабували місто. Вони не залишили в старовинних палацах ані золота, ані срібла, ані навіть міді. Усе, що не змогли взяти із собою, знищили. З того часу поняття «**вандалізм**» означає жорстоке, безцільне винищення культурних цінностей.

ВАНДАЛИ —

група східногерманських племен.

5. Падіння Західної Римської імперії

Імператор **Юлій Майоріан** (457–461 рр.) зробив останню спробу зміцнити імперію. Імператор намагався впорядкувати збирання податків, покращити життя середніх землевласників, відновити покинуті міста. Щоб полегшити фінансові справи в провінціях, Майоріан намагався скасувати їхні борги. За його правління дещо зміцнилося становище римлян у Галлії та Іспанії.

Міць імперії почала відроджуватися. Однак у цьому не була зацікавлена ані римська знать, ані варварські королі, яким заважала сильна влада.

Майоріана було вбито, разом з ним була втрачена остання надія римлян на відновлення імперії. Почалася низка швидких змін імператорів на троні, влада яких поступово втрачала навіть зовнішні ознаки. Імператори стали цілком залежними від волі варварських вождів, яким довіряли командування імператорською вартою. У 476 р. германський вождь, командир гвардії **Одоакр**, усунув від влади 16-річного імператора **Ромула Августула**, відіславши його до свого маєтку. Іронія долі полягала в тому, що останній імператор мав ім'я колишнього засновника міста Рима й першого царя Римської держави — **Ромула**. З падінням останнього імператора зникло саме поняття — Західна Римська імперія. Корону та пурпурну мантию імператора відправили до Константинополя на знак того, що в Римі імператора більше немає.

В Італії було утворено нове королівство — **державу Одоакра**. Напівпорожня й напівзруйнована столиця половини світу байдуже та незворушно поставилася до величезної історичної події — **падіння Західної Римської імперії, якою завершився найдовший відрізок історії людства — історія Стародавнього світу.**

1. Як відбувалося Велике переселення народів?
Як воно відбилося на долі Римської імперії?

2. Від якої події утворилося поняття *вандалізм*?
Яка його суть?

3. Пригадайте, коли галли захопили Рим. Підрахуйте, скільки років минуло між гальським і вестготським завоюваннями Рима.

4. Як і коли відбулося падіння Західної Римської імперії?

5. Як падіння Західної Римської імперії вплинуло на історію людства?

6. Чому загибель Західної Римської імперії поклала кінець історії Стародавнього світу?

Вузлики на пам'ять: «Пізня Римська імперія»

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ ПЕРІОДУ ПІЗНЬОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Реформи Діоклетіана	284–305 рр.
Реформи Константина	306–324 рр.
Проголошення християнства державною релігією	313 р.
Захоплення Рима готами	410 р.
Поділ Римської імперії на Західну та Східну	395 р.
Падіння Західної Римської імперії	476 р.
Велике переселення народів	поч. IV ст. н. е.

ЗМІСТ ОСНОВНИХ РЕФОРМ ДІОКЛЕТІАНА ТА КОНСТАНТИНА

Діоклетіан	Константин
Поділ країни на 4 частини, 100 провінцій. Перепис населення. Підрахунки площ родючих земель. Збільшення податків у скарбницю держави. Позитивне прикріплення селян, ремісників до землевласників. Зміцнення армії. Нищення християн.	Грошова реформа. Збільшення податків. Військова реформа. Збільшення кількості сенаторів. Нова столиця — Константинополь. Перетворення християнства на державну релігію.

ОСНОВНІ РИСИ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Внутрішні	Фінансова криза — нестача грошей. Занепад рабовласництва — використання рабської праці стає не вигідним. Поява колонів і «рабів із халупами». Епідемії та хвороби. Повстання селян проти намісників. Неузгодженість дій імператорів і сенаторів. Занепад торгівлі. Збіднення населення. Утрата сенатом своєї політичної ролі. Послаблення армії.
Зовнішні	Утрата контролю над окраїнними землями імперії. Вторгнення германських племен на сході імперії.

СТАНОВИЩЕ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

I–II ст.	Нечисленність парафіян. Ворожі відносини з римською владою. Формування церковної організації. Виникнення сект.
IV–V ст.	Збільшення числа віруючих. Християнство — державна релігія. Будівництво храмів, поступове збагачення. Скликання перших Вселенських Соборів. Формування системи церковних посад — кліру. Боротьба проти сект. Перетворення християнства на державну релігію Римської імперії.

Узагальнення за темою «Стародавній Рим»

Місто Рим виникло як невелике поселення на правому березі Тибра в землях племен латинів. Римлянами називалися латини, що стали мешканцями міста. За переконаннями римлян, заснування цього стародавнього міста відбулося 20 квітня 753 р. до н. е. Результати сучасних археологічних розкопок на місці Рима свідчать, що тут колись розташовувалося кілька селищ латинян і сабінів, які у VIII ст. до н. е. об'єдналися між собою.

Період VIII–VI ст. до н. е. називають «царським періодом». У цей час у Римі володарювали монархи – царі. У суспільстві панували традиції патріархального устрою. Усі громадяни поділялися на роди та фамілії. Утворилися основні стани суспільства – плебеї та патриції. Згодом до них додалися вершники – прошарок римських багатіїв.

VI–I ст. до н. е. – період Республіки. У 509 р. до н. е. римляни скинули монархічну владу й встановили республіканську форму правління. Щороку обирали громадян на вищі урядові посади: консулів, преторів, цензорів, едилів, квесторів. У першій половині III ст. до н. е. Рим підкорив усі народи Апеннінського півострова і став повним володарем Італії. Протягом V–III ст. до н. е. внаслідок боротьби плебеїв за свої права два основні стани римлян зрівнялись у правах і утворили єдине громадянське суспільство. Відтепер римляни були згуртованішими. Це було своєчасним, бо в III ст. до н. е. Рим розпочав боротьбу з Карфагеном за панування в Середземному морі. Протягом III–II ст. до н. е. Рим подолав ворога і став найсильнішою державою Середземномор'я. Утворилися перші завойовані заморські території – провінції, якими управляли проконсули, претори, призначені сенатом.

Христос як Добрий пастир. IV ст.

Перетворившись на могутню рабовласницьку державу, Рим подолав сильних сусідів – Македонське та Понтійське царства, придушив величезне й небезпечне повстання рабів під проводом Спартака, підкорив Галлію силою легіонів Юлія Цезаря. Але в самому Римі на той час позначилася криза республіканського ладу.

Рим з невеликого полісу перетворився на велику державу, керування якою через виборних урядовців ставало дедалі неможливішим. У I ст. до н. е. розпочалася смуга громадянських війн, установилася диктатура Сулли, згодом – Цезаря, які поступово довели доцільність одноосібної влади.

У 27 р. до н. е. Римська держава остаточно перетворилася на імперію, першим імператором якої став *Октавіан Август*. Установлення імперії призвело громадянські війни, зміцнило рабовласницький лад, підсилило захист кордонів. Але в III ст. н. е. окреслились ознаки занепаду рабовласництва. Поступово на зміну експлуатації рабів прийшла експлуатація залежних землеробів, виникли зародки феодальних відносин. Послабилася державна влада. Велика імперія розділилася на дві частини: *Західну Римську імперію* зі столицею в Римі та *Східну Римську імперію* (*Візантію*) зі столицею в *Константинополі*. Боротьба з варварами та занепад рабовласництва вкрай послабили Західну Римську імперію, яка припинила існування в 476 р. н. е. Рік її загибелі став останнім роком епохи Стародавнього світу.

Здобутки римської культури. Римляни надавали перевагу практичній користі набутих знань. Тому в Римі набули розвитку географія, біологія, фізика, математика, — ці науки мали прикладне значення. Римляни збагатили людство численними технічними винаходами (бетон, акведуки, «гвинт Архімеда» тощо).

У середині I ст. н. е. на теренах римської провінції Іудеї зародилася християнська релігія. Виникнувши як релігія пригночених незаможних людей, християнство згодом заволоділо свідомістю найрізноманітніших верств населення і поширилося по всій території імперії. Приваблива своїм ученням, християнська релігія з IV ст. н. е. перетворилася на державну релігію Римської імперії.

Оратор.
Бронзова скульптура. I ст.

Руїни акведука Клавдія

У цьому розділі ви дізнаєтеся:

- з яких історичних джерел ми отримуємо знання про стародавніх слов'ян;
- де знаходиться прабатьківщина слов'янського народу, яку територію вони заселяли;
- якими були суспільство, господарство, побут і духовний світ стародавніх слов'ян;
- про особливості слов'янської релігії та міфології, їхні головні персонажі;
- що означають поняття: «стародавні слов'яни», «венеди», «анти», «склавини»;
- якими були відносини стародавніх слов'ян із готами, гунами та Візантією.

СТАРОДАВНІ
СЛОВ'ЯНИ
ТА ЇХНІ СУСІДИ

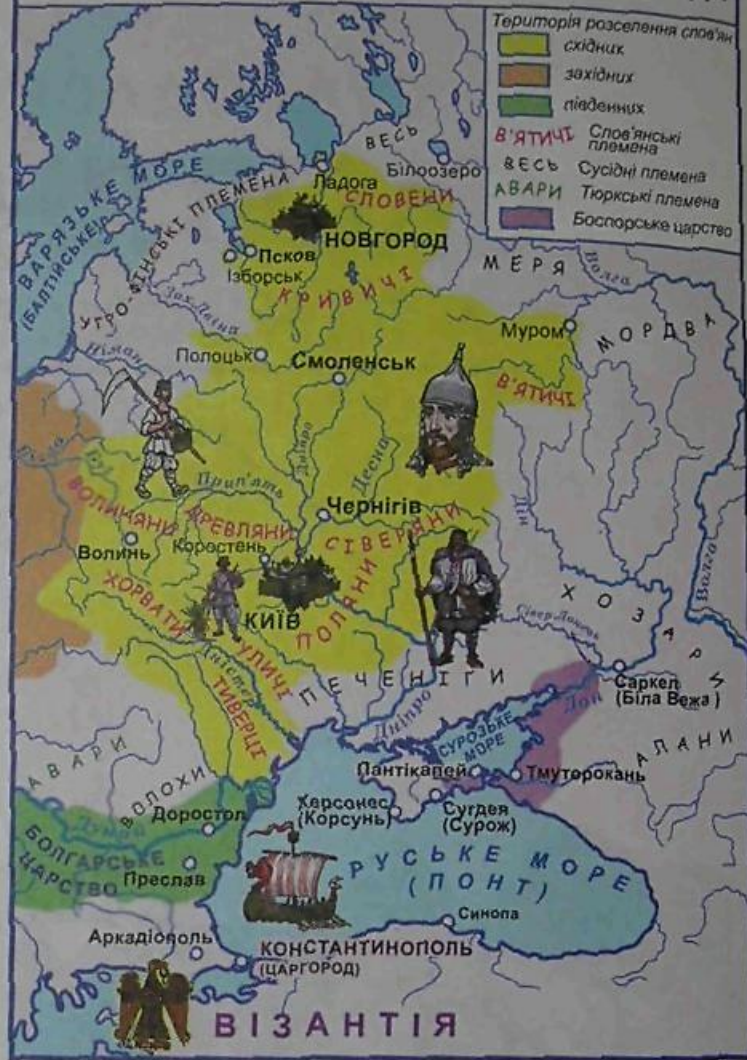

Україна —
наша Батьківщина.
Це велика європейська
країна, яка з 1991 р.
є суверенною
й незалежною
державою.

Частково
з історією нашої країни
ви ознайомилися
протягом усіх
попередніх навчальних
років і не лише на уроках
історії. Отож відомо
вам про неї чимало,
але детально,
систематичне вивчення
минулого України
розпочнеться
у сьомому класі.

А поки що поринемо
в сиву давнину й
дознаємося, які племена
є предками сучасних
українців.

СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНИ та їхні сусіди

УКРАЇНА СЬОГОДНІ

Офіційна назва країни	Україна
Столиця	Київ
Площа	603 700 км ²
Населення	47 732 079
Державна мова	українська
Грошова одиниця	гривня
Державний устрій	парламентсько-президентська республіка

§ 51. Слов'яни напередодні Великого переселення народів

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Сіверський Донець

2. Одер

3. Неоліт

4. Візантія

5. Індоевропейці

- а) новий кам'яний вік, період переходу від рибальства і мисливства до хліборобства та скотарства (бл. VI–III тис. років до н. е.);
б) держава IV–XV ст. н. е., яка утворилася після розпаду Римської імперії у її східній частині;
в) населення Європи та Азії, яке розмовляє мовами, що походять від спільної прамови;
г) прикордонна з Німеччиною річка на західних теренах Польщі;
г) річка на східних теренах України.

1. Історичні джерела з історії слов'ян

У першому параграфі цієї книжки ми з вами запам'ятали, які бувають історичні джерела. Спробуйте самостійно згадати всі різновиди джерел. Якщо пам'ятаєте, серед них ми називали археологічні, антропологічні та письмові. Звернімося до них тепер як дослідники.

Археологи й антропологи, які часто працюють спільно, визначили, що, за даними розкопок поселень первісних людей, населення середньої течії Дніпра залишалося незмінним від часів неоліту. Запам'ятаємо це.

Першими істориками, які ще в давнину писали про слов'ян, були римські автори I–II ст. н. е. — Пліній, Корнелій Тацит, грек Птоломей. Вони зазначали, що слов'яни жили на території від берегів Ельби до середньої течії Дніпра, і називали їх **венетами**. Візантійські історики IV ст. н. е. називали слов'янські племена по-різному: **анти**, **склавіни**. Мабуть, від слова «склавіни» і походить назва цієї народності — «слов'яни». Найдавніша археологічна культура слов'ян — це **зарубинецька культура** (знайдена біля с. Зарубинців на Київщині).

Антами називали племена, які в IV ст. н. е. розселилися на території України між Дністром і Сіверським Дінцем. Їхню культуру археологи назвали **черняхівською** (знайдена біля с. Черняхова, що на Київщині). Там вони створили перше державне об'єднання — **Антський союз**, який насправді ще не був державою. Антський союз розпався під ударами аварів у VII ст. н. е.

Після його розпаду залишилися групи племен, які згадуються ще в одному письмовому історичному джерелі — літописі «Повість минулих літ». У цьому рукописі зазначено назви цих племен: **поляни**, **древляни**, **уличі**, **сіверяни**, **тиверці** тощо.

Фрагмент житла часів черняхівської культури

2. Прабатьківщина слов'ян

Слов'яни — корінне населенням Європи. У цьому історики сумніву не мають. Проте достеменно невідомо, де саме слов'яни сформувались як народ.

Авторитетні дослідники вважають, що предки слов'ян від часів неоліту як народність утворилися на теренах сучасної України. Їхніми предками були індоєвропейські народи, які наприкінці III тис. до н. е. широко розселилися по Європі й Азії.

Є також гіпотеза, що формування слов'янської народності відбувалося на землях Прибалтики, звідки слов'янські племена прийшли на землі між Віслою та Одером. Частина слов'ян залишилася там, а частина вирушила на схід і поселилася в басейні Дніпра.

Про ймовірність обох тверджень свідчать певні історичні джерела, але вчені дбають про істину — остаточний результат досліджень ще не оголошено. Пошуки тривають.

3. Суспільне, господарське життя і духовний світ стародавніх слов'ян

У господарському житті слов'ян переважало **орне землеробство, скотарство та бортництво**. Слов'яни-землероби використовували дерев'яне рало із залізним наральником. Завдяки цьому вони цілком забезпечували себе хлібом і навіть продавали його сусідам.

Слов'янам було відоме і **ремесло**. Мали вони й розвинене гончарне виробництво, а також володіли навичками виплавляння бронзи та заліза. Пізніше навчилися виробляти сталь, коли стали поєднувати її з вуглецем.

Розвиток господарства приводив до майнового розшарування й утворення державних об'єднань. Є відомості, що стародавні предки слов'ян мали власні гроші.

Об'єднання племен відбувалося навколо **полян**, що мешкали в середній течії Дніпра. Предки слов'ян, зокрема ті, що належали до Черняхівської культури, жили поселеннями, які називали **городищами**. Вони були укріплені ровами, валами

БОРТНИЦТВО — лісове бджільництво.

ЧАСТОКІЛ — огорожа, паркан із кілків, жердин, палі тощо.

ПАНДЕМОНІУМ — сукупність духів, демонів у релігії.

та **частоколами**. Житла слов'яни будували у вигляді наземних халуп і напівземлянок, розташованих рядами. Будівлі були досить просторими — площа деяких сягала 100 м². Праслов'яни створили свій календар, а носії Черняхівської культури — навіть писемність.

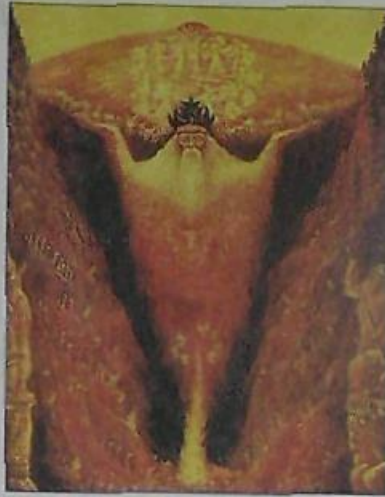
Слов'яни були **язичниками** — тобто вони обожували сили природи. Це закономірний етап розвитку релігійних вірувань будь-якого народу на ранньому етапі створення суспільства та держави.

На уроках української літератури в п'ятому класі вичимало дізналися про богів, яким поклонялися стародавні слов'яни, про духів і демонів, яких вони визнавали.

Слов'яни вшановували бога грому і блискавок — **Перуна**; бога вітру — **Стрибога**; бога-покровителя, який дає багатство, — **Дажбога**; бога сонця — **Ярила**; покровителя домашньої худоби — **Велеса**. Шанували

Бог грому і блискавок
Перун

Покровитель
домашньої худоби Велес

Богиня світової гармонії,
мати богів Лада

також богиню, яка втілювала мати-землю, — **Мокошу**. Вона була заступницею джерел, колодязів, полів, жіночого рукоділля. **Сварога** вшановували як бога вогню, поставленого на службу людині. Часто він поєднувався із сонцем. Слов'яни вважали його батьком Дажбога. Сукупність усіх богів будь-якої релігії — це пантеон.

Наші стародавні предки шанували також численних духів і демонів. Вважали, що вони населяють численні ріки, озера, джерела, колодязі та гаї. Наприклад, шанувалися велетень-Дніпро, Дунай-богатир. Добрі духи називались **оберегами** та **берегинями**. Демонами називали **упирів**, **вурдалаків** та **бісів**. Вони жили в болотах, глухих лісових хащах, шкодили людям, через що їх боялися. Сукупність духів, демонів у релігії — це **пандемоніум**.

Бог літнього
сонцевороту Купайло

1. Хто зі стародавніх істориків присвятив свої праці слов'янам?
2. Назвіть ранні слов'янські культури, які відкрили археологи на теренах України.
3. Які гіпотези висувають історики щодо прабатьківщини слов'ян?
4. Охарактеризуйте заняття стародавніх слов'ян.
5. Опишіть поселення, у яких мешкали слов'яни.
6. Назвіть слов'янських богів, зазначаючи сфери їхнього впливу.
7. Яких духів визнавали слов'яни?
8. Що означають слова *пантеон*, *пандемоніум*?
9. Поясніть на прикладах поняття та терміни: *стародавні слов'яни*, *венеди*, *анти*, *склавини*.
10. Хто з українських письменників писав про духів і демонів, у яких вірили слов'яни? Назвіть твори цих письменників.
11. Пригадайте старослов'янські міфи про богів, духів, демонів. Розкажіть один із них.

§ 52. Сусіди стародавніх слов'ян

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Ольвія

2. Колонія

3. Пантікапей

4. Херсонес

5. Кіммерія

а) поселення, засноване переселенцями з іншої країни, області. У Стародавньому світі — поселення, засновані греками, римлянами, фінікійцями на чужих землях;
б) стародавнє місто на території сучасного Криму (околиці міста Севастополя);
в) територія Північного Причорномор'я у VIII–VII ст. до н. е.;
г) стародавнє місто на території сучасного Криму (міста Керчі);
ґ) стародавнє місто VI ст. до н. е. — IV ст. н. е. на березі Дніпрово-Бузького лиману, на південь від м. Миколаєва.

1. Боспорське царство

Землі Криму та терени на північ від нього називали Боспором Кіммерійським. Саме на території Боспора й була розташована більшість грецьких колоній. У другій половині VI ст. до н. е. в результаті боротьби між цими колоніями утворилося **Боспорське царство** зі столицею в м. **Пантікапей**. У державі встановилося монархічне правління, і першими правителями стала **династія Археанактидів**. Наприкінці II ст. до н. е. Боспорське царство було підкорено понтійським царем Мітридатом VI і стало складовою частиною Понтійського царства (302–63 рр. до н. е.). З того часу головним ворогом боспорців стають **скіфи**.

Боспорське царство сплачувало Мітридату велику щорічну дань у 200 талантів срібла та близько 8000 тонн зерна. Мітридат розмістив у грецьких колоніях гарнізони й міцно утримував колоністів під своєю владою. Об'єднання всього регіону понтійським царем сприяло розквіту окремих полісів і всього Боспорського царства. Порівняно з ними грецькі міста, які контролював Рим, перебували в жалюгідному стані.

Золота маска з поховання
боспорського царя

Збори громадян Херсонеса

Частина портика громадської споруди Пантікапея

Монети Херсонеса

2. Римський період грецьких міст-держав Північного Причорномор'я

У I ст. до н. е. відбувалася напружена боротьба між Римом і Понтійським царством Мітрідата VI. У ході трьох війн Рим вийшов переможцем. Переслідуючи армію Мітрідата, римляни в 65 р. до н. е. вперше опинилися на землях Північного Причорномор'я. Вони спорудили тут укріплені табори для своїх легіонів, які стали постійними стоянками.

Під час Мітрідатових війн (89–63 рр. до н. е.) античні міста на узбережжі Понту Евксинського були поставачальниками сировини, продовольства, воїнів для армії Мітрідата. Тривала війна підірвала господарство грецьких колоній. Серед населення поширювалися ворожі настрої проти понтійського царя. Зрештою, античні міста повстали проти Мітрідата. У вирішальний момент його зрадив син Фарнак, і це було останньою краплею в боротьбі з Римом. У 63 р. до н. е. Мітрідат утратив останню надію на продовження боротьби і заподіяв собі смерть у Пантікапеї.

Після війни грецькі міста Північного Причорномор'я ввійшли до складу Римської держави. Для них розпочався новий період життя. Римляни розмістили в цих містах гарнізони.

У побут колоністів увійшла римська культура, а згодом — християнство, яке поширилось у Римі та його провінціях. Пожвавлюється розвиток господарства. У містах відновлюють укріплення. В Ольвії у Верхньому місті побудували фортецю з могутніми стінами.

Фрагмент розпису склепу Деметри

Голова статуї боспорського царя

Херсонес після поразки та загибелі Мітридата VI залишився під владою його наступників. Але волелюбні херсонесці прагнули звільнитися від гноблення й звернулися по допомогу до Риму. У I ст. н. е. римляни розмістили в Херсонесі гарнізон, який утримував під контролем південний берег Криму, зокрема міста Феодосію, Паїтікапей. Херсонес став морською базою для римського флоту.

Через античні міста-колонії Північного Причорномор'я на півдні теренів сучасної України поширюється культура античного Риму. Її вплив глибоко позначився на подальшому розвитку місцевих народів, у тому числі на формуванні культури предків слов'ян.

3. Пізні скіфи на Дніпрі та в Криму

Ми з вами стоїмо посеред широкого українського степу. Висока трава коливається під вітром, що віє до нас від Дніпра. Якщо озирнутися навкруги, ми побачимо високі кургани, що височіють над степом досить далеко один від одного. Це сліди поховання знатних скіфів — володарів цих земель. Триває IV ст. до н. е.

*Скіфи в битві з мідянами.
Зображення на перській
печатці*

Згадаймо, що відбувається в цей час в інших країнах Стародавнього світу. У Китаї формується імперія Цінь, в Індії — держава Маурійів. Рим веде завоювання Італії (Самнітські війни), Александр Македонський розпочав Східний похід. Набирає силу Карфагенська держава.

Як ви вже знаєте, скіфи населяли степи на північ від Чорного моря із VII ст. до н. е. до III ст. н. е. У VII–VI ст. до н. е. вони разом із кіммерійцями здійснили походи в Малу Азію, завдали поразки перській армії Дарія I в VI ст. до н. е., заманивши його в безмежні степи Причорномор'я. Відтоді в скіфській державі розпочалося культурне та господарче піднесення.

Найвищого розквіту скіфи досягли в IV ст. до н. е. за правління царя Атея. Цей час збігається з правлінням македонського царя Філіппа II. Певний час обидва царі були союзниками в боротьбі проти фракійців. Але після перемоги над спільним ворогом відносини між ними загострилися. У 339 р. до н. е. між скіфами та македонцями відбулася битва біля річки Дунаю, у якій перемогли македонці. Дев'яносторічний Атей загинув. Проте скіфи не були остаточно розгромлені.

Полководець Александра Македонського Зопіріон у 331 р. до н. е. вдерся в скіфські землі з тридцятитисячною армією і зазнав цілковитої поразки. Спочатку македонська армія взяла в облогу м. Ольвію, та, не здобувши його, рушила додому, проте на зворотному шляху була вщент розбита скіфами. Македонська воєнна слава була заплямована такою поразкою. Тим часом Александр воював проти персів (того року він виграв у Дарія III битву під Гавгамелами і заволодів Вавилоном).

З III ст. до н. е. починається послаблення й занепад скіфської держави. Воно було спричинене кліматичними змінами (почастішали посухи). До того ж із заходу вторглися кельти, а зі сходу — племена сарматів. Скіфська держава припинила своє існування. Скіфська культура справила величезний вплив на праслов'ян. Розвиток релігії, мистецтва, ювелірної майстерності позначився на пізній культурі місцевих народів.

4. Сармати

У III ст. до н. е. зі сходу на землі скіфів насувалися нові прибульці — войовничі племена **сарматів**, або **савроматів**. Їхня назва походить від іранських слів «саоромант», що означає «підперезаний мечем».

Розквіт їхньої могутності припадає на I ст. н. е., коли вони утворили великий союз племен.

Сармати широко розселились у степах Причорномор'я в II–I ст. до н. е. Другою хвилею була поява на цих землях сарматських племен язигів і роксоланів у I ст. н. е. Ці степовики витіснили з території середньої течії Дніпра племена Зарубинецької культури, які були предками слов'ян.

Наступна хвиля сарматського вторгнення на землі Причорномор'я припала на II ст. н. е. Племена **аланів** вирушили на захід до кордонів Римської імперії. Тоді ж відбулося вторгнення **готів**. У III ст. н. е. вони витіснили сарматів із причорноморських степів. У IV ст. н. е. сармати були розбиті **гунами** і разом із готами відійшли за Дунай.

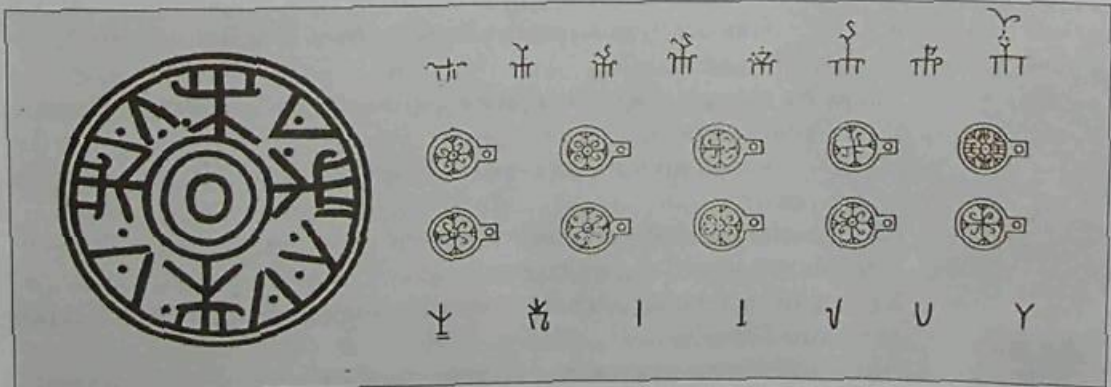
Сармати були войовничим народом, уся влада в їхньому суспільстві була зосереджена в руках воєнної знаті й передавалась у спадщину. Сарматські жінки були майстерними вершницями, а мечем і луком володіли не гірше від чоловіків. У бою сарматки билися разом із чоловіками, не поступаючись їм силою та майстерністю. Сармати перевершували скіфів жорстокістю та презирством до смерті. Як писав про сарматів римський історик Корнелій Тацит: «Коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій не може чинити їм опору». Рабовласництво в сарматів не було розвинене — своїх полонених вони здебільшого продавали грекам, лише частину використовували в господарстві. Основним заняттям сарматів було скотарство, вони розводили велику рогату худобу, коней та овець; володіли ремеслами: ткацтвом, зброярством, виготовленням ліпного та шкіряного посуду; рибалили. Важливе значення в їхньому господарстві мала торгівля з грецькими містами Причорномор'я.

АЛАНИ — сарматські племена іранського походження.

ГОТИ — плем'я давніх германців — вихідців зі Скандинавії, яке в I ст. до н. е. розселилось у пониззі Вісли.

ГУНИ — об'єднання кочових племен Центральної Азії, що в IV ст. н. е. вдерлися на територію Європи.

ЗБРОЯРСТВО — вид ремесла; виготовлення зброї.

Загадкові сарматські знаки

5. Готи та гуни на теренах України

Готи на північ від Чорного моря утворили свою державу, яку згадують під назвою **Гетика**. Її столиця, так зване «Дніпрове місто», розташовувалася на дніпровських порогах поблизу нинішнього с. Башмачки Запорізької області. Із цих земель готи почали вторгнення на Балкани і Малу Азію, виступаючи проти послабленої вже Римської імперії. Вони намагалися воювати зі своїми північними сусідами — слов'янськими племенами антів, але зазнали невдачі. У 375 р. вождь готів **Вінітарій** підступно вбив антського князя **Божа** разом із 70 старійшинами. Але це не дало результатів. Наступного 376 р. готи були розгромлені кочовими племенами гунів, які були союзниками антів.

Вершник гун

Захопивши величезні землі від Дону до Дунаю, гунни, на чолі зі своїм царем **Аттілою**, у середині V ст. н. е. рушили на захід, за Рейн. Однак армія Західної Римської імперії в 451 р. в битві на Каталаунських полях завдала їм поразки. Аттіла невдовзі помер (453 р.) з невідомої причини. Після цього могутність гунської держави пішла на спад (про поразку гунів ми вже читали на останніх сторінках, присвячених історії Риму).

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Різні історичні джерела тлумачать походження назви «слов'яни» по-різному. Деякі стверджують, що слово «слов'яни» походить від слів *світло, богиня Слави, Сонця*. Візантійський історик Прокопій писав про слов'ян: «Вони високі й надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі й не русяві... Вони зовсім не злі й не підступні».

Багато історичних письмових джерел містять інформацію про слов'ян. Найвідоміші з них:

- праці греків: «батька історії» Геродота, знаменитих аедів Гомера, Есхіла, Гесіода та ін.;
- твори римлянина Тацита;
- дослідження візантійця Прокопія Кесарійського («Історія війн»);
- історичні праці гота Йордана («Про походження та діяння гетів», «Гетика»);
- «Повість минулих літ» Нестора.

1. Закінчіть речення.

- а) Праслов'яни — це племена, що ... б) Рід відрізняється від племені тим, що ... в) Готи — це ... г) Гуни — це ... г) Скіфи — це ... д) Сармати — це ... е) Суспільне життя праслов'ян відрізнялося від суспільного життя мешканців міст-колоній у Північному Причорномор'ї тим, що ...

2. Покажіть на карті території розселення народів, які були сусідами стародавніх слов'ян.
3. Назвіть грецькі колонії на берегах Чорного моря. Як називали це море греки?

4. Що нового внесли римляни в життя мешканців грецьких міст-держав, які взяли під контроль?
5. Хто такий Мітридат VI? Як його ім'я пов'язане з історією Стародавнього Риму?

6. Що відбувалося в державах Стародавнього світу, коли на теренах сучасної України розселилися скіфи?

§ 53. Слов'яни під час Великого переселення народів

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Скандинавія

2. Вандали

3. Анти

4. Венеди

а) слов'янські племена первісних часів, які населяли територію від німецької річки Ельби до Дніпра;

б) територія Північної Європи, яку заселяють норвежці, шведи, данці, ісландці;

в) група давніх германських племен, які завоювали частину Римської імперії та Рим;

г) племена, які в IV ст. н. е. розселилися на території України між Дністром і Сіверським Дінцем.

1. Напрямки розселення слов'ян

Згадаємо про те, що протягом II–VII ст. в Азії та Європі розпочалися значні переміщення племен, які потім були названі **Великим переселенням народів**. Причини його пов'язані з початком розкладу родоплемінних відносин, що змушувало народи шукати нові землі для поселення.

Племена готів рухалися зі Скандинавії в південно-му напрямку. Вони тиснули племена вандалів. Велетенська орда готів, просуваючись землями Волині й долиною Південного Бугу, розрізала масив слов'янських племен венедів, що належали до Зарубинецької культури, і відтіснила їх на схід до Наддніпрянщини та на південь до берегів Дністра.

Це змусило слов'ян об'єднатися й утворити союз племен; одним з таких союзів стала **держава антив**. Саме анти стримали навалу готів у Східній Європі. Пізніше готів, як ви знаєте, розбили гуни. Землі сучасної України опинилися під їхньою владою. Анти вимушено стали союзниками гунів у їхніх походах.

Разом із гунами анти атакували кордони Римської імперії. Пізніше, разом зі склавінами, вони здійснили похід на землі Візантійської імперії, розселяючись на правому березі Дунаю та на Балканах.

На землях сучасної України анти просувалися на Наддніпрянщину й Приазов'я. У V–VI ст. держава антив досягнула найвищого розквіту. Але боротьба з новим ворогом — племенами **аварів** — виснажила ці племена. На початку VII ст. їхня держава розпалася, і після 602 р. про антив не згадується в жодному письмовому джерелі.

АВАРИ —
тюркські племена.

Святкове вбрання
антів

2. Витоки українського народу

Велике розселення слов'ян відбувалося в кількох напрямках. Після Великого переселення народів у різних районах Європи жили різні групи слов'ян.

Частина великого масиву склавинів, яка подалася на захід, стала основою для утворення **словаків, моравів, чехів** і частини **поляків**.

Племена слов'ян, що осіли на землях Балканського півострова і на обох берегах Дунаю, змішувалися з **даками** та **романським населенням**. При цьому анти пішли в глиб Балкан, а склавини — уздовж Дунаю в напрямку його витоків. Так утворилися дві групи західних слов'ян — **сербська** і **полабська**.

Сучасна наука вважає предками українського народу саме племена склавинів.

МОРАВІЯ —
історична область
на теренах Чехії.

ДАКИ —
жителі Римської
провінції Дації,
яка розташовувалася
на теренах сучасної
Румунії.

Полянка у святковому
вбранні

Повсякденне вбрання
волинян і полян

Частина антів змішалися зі склавинами та з групами неслов'янських народів. Після цього вони розселилися в середній течії Дніпра, на Лівобережжі. Після розпаду Антського союзу найбільшою в цьому масиві виявилася група слов'янських племен **полян**. Поселення, що стало зародком Києва, було засновано на землях полян наприкінці V ст. н. е. Пізніше з цього об'єднання в IX ст. утвориться держава під назвою **Київська Русь**. Але до цього мали ще пройти століття...

Велике переселення народів привело до формування сучасної етнополітичної карти Європи. Цей період вважають межею між історією Стародавнього світу і Середніх віків.

1. Що таке Велике переселення народів?
2. Назвіть причини Великого переселення народів.
3. Що та коли трапилося з державою антів?

4. Назвіть дати історичних подій: а) Великого переселення народів; б) вторгнення готів, гунів; в) існування Антської держави.
5. Покажіть на карті та назвіть межі прабатьківщини слов'ян.
6. Які ви знаєте групи слов'ян? Розділіться з товаришами і складіть розповідь про кожен групу.

Вузлики на пам'ять: «Стародавні слов'яни та їхні сусіди»

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН

	Історичне джерело	Назви слов'янських племен
Античні	греки: Геродот, Птоломей; римляни: Пліній, Корнелій Тацит	венеди
Візантійські	Прокопій Кесарійський	анти, склавини
Слов'янські	Нестор Літописець («Повість минулих літ»)	поляни, древляни, уличі, сіверяни, тиверці

АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Зарубинецька	Черняхівська
Знайдена на Київщині (с. Зарубинці)	Знайдена на Київщині (с. Черняхів)

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ, ЩО ВПЛИНУЛИ НА ЖИТТЄВИЙ УКЛАД СЛОВ'ЯН

Вторгнення готів	Велике переселення народів	Вторгнення гунів
III ст.	IV ст.	IV ст.

ГОЛОВНІ ПЕРСОНАЖІ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ

Перун, Дажбог, Сварог, Велес, Волхв, Мокоша, Жива, Мареш, Світовид, Радигост, берегині, обереги, мавки, русалки, водяник, лісовик, упирі, вурдалаки, біси

ЖИТТЄВИЙ УКЛАД СЛОВ'ЯН

Суспільне життя слов'ян	Духовне життя
Жили родами, пізніше племенами. Віче — збори старійшин племені.	Віра в духів, живу природу, шанування землі, звичаїв роду. Поклоніння богам.

ГОСПОДАРСТВО

Заняття	землеробство, скотарство, мисливство, тваринництво, бортництво
Ремесла	гончарство, чинбарство, ткацтво, виробництво й обробіток заліза

Трипільська народність і культура були підґрунтям для майбутнього фундаменту українського народу та його культури. Трипільці передали в спадщину свої найкращі людські якості: працьовитість, наполегливість, згуртованість, любов до рідної землі.

На формування слов'янської народності та культури вплинули так чи інакше всі племена, які в різні часи мешкали на території сучасної України.

Історична наука вважає предками українського народу племена склавинів.

Між Минулим і Майбуттям

Там, де Південний Буг розливається і перетворюється на широкий лиман, упадаючи в Чорне море, над водою вздовж високого берега простяглися вулиці між будинками з тесаного темно-жовтого каміння. Вони зовсім безлюдні та мовчазні. Коли йдеш між стінами будинків, здається, що повітря тут незвично густе й в'язке. Мабуть, так відчувається мовчання часу, спресованого вагою кількох тисячоліть.

*Знахідки
археологічних розкопок
в Ольвії*

Відчуття матеріалізуються – і вулиці одразу ж наповнюються тінями людей, які жили тут протягом століть. Ви чуєте їхні голоси, лунають кроки, і напівзруйновані стіни перетворюються на стрункі, вишукані будівлі затишних і гостинних осель. Ми бачимо Ольвію такою, якою вона була двадцять п'ять століть тому. Квітуче, багатолюдне, напрочуд гарне місто на мальовничому березі широкого лиману.

Цей край дуже нагадував грекам рідну Елладу, тому вони вирішили саме тут заснувати колонію, відтворити куточок рідного краю, де кожен може відчути себе щасливим. Сама назва міста Ольвія в перекладі з давньогрецької означає «щаслива». Напевно, колоністи насправді були щасливими, бо навіть через тисячоліття серед руїн відчуваєш, з якою дбайливістю, любов'ю греки облаштовували це місто, як воно виблискувало чистотою та охайністю. Ми мандруємо вулицями, мовчки стоїмо перед храмами, заходимо у двори – нас не запрошували, але господарі не образяться. Вони наче на кілька хвилин вийшли з дому в справах.

Мила, чарівна Ольвіє! Не випадково саме сюди повернулися ми після річних мандрів між епохами. Тут зворотний вихід із минулого. Дихання давнини відчувається гостріше, ніж будь-де. Сонце таке ж спекотне, як дві тисячі років тому, вітерець лагідно віє з берега, стіни будинків теплі на дотик, як і колись. Це чарівне місце — останній крок нашої подорожі. Ми повертаємося додому, але тільки на певний час. Іноді запитуєш себе, чому минуле так вабить? Чому так нестримно жадаєш зазирнути хоч краєчком ока в давнину, дізнатися, як там усе відбувалося насправді? Відповідь знайти непросто. Напевно, все це пояснюється тим, що минуле — це частина сьогодення. Дійсність виростає з минулого. Воно для нас є корінням, яке неможливо відрубати. Без коріння ми, як дерево, засохнемо.

Наступного навчального року ми знову відчуємо в серці смуток за минулими століттями. Вони покличуть нас до нових вражень і пригод, до нових знань. Такі вже люди — вони ніколи не зупиняться в пізнанні Всесвіту, самих себе, свого минулого.

Закінчиться літо, розпочнуться заняття в школі й нестримно захочеться повернутися туди, де перервалося наше перебування в сивій давнині, — у 476 рік, у часи падіння Західної Римської імперії. Саме тоді розпочався новий період в історії людства — він називається **середньовіччя**.

Вас, семикласників, очікують продовження мандрівки в часі. Ви побачите, як утворювалася імперія франків, познайомитеся з їхнім володарем Карлом Великим. Вирушите в хрестовий похід верхи, поряд з англійським королем Ричардом Левине Серце. Побачите, як хрестоносці штурмують Єрусалим і Константинополь. Разом із сміливим Колумбом попливете на Захід, щоб дістатися до берегів американського континенту. Побачите, як інквізиція чинила суд над незламними Жанною д'Арк і Яном Гусом, як творили свої безсмертні шедеври Мікеланджело, Рафаель, Леонардо да Вінчі. Саме там, у середньовіччі, зачарує вас своїми сонетами Петрарка...

Безмежне море вражень очікує вас наступного навчального року. Але ми переконані — цьогорічна подорож у часі до Стародавнього світу назавжди залишиться в пам'яті й серцях. Хай вам щастить, розумники й мрійники!

*Жанна д'Арк
на коронації Карла VII.
Жан Август Доменік Енгр*

*Так уявив
середньовічний художник
героїв давньогрецьких
міфів*

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

4,5 млн років тому	поява австралопітеків, перших людиноподібних істот
1,75 млн років тому	поява презинджантропів
1,5 млн років тому	поява пітекантропів
100 тис. – 35 тис. років тому	існування неандертальців
40 тис. років тому	виникнення людини сучасного фізичного типу («гомо сапієнс»)
3 тис. до н. е.	утворення Шумерської держави в Межиріччі
Близько 3100 р. до н. е.	утворення єдиної держави в Єгипті
Близько 3000 р. до н. е.	утворення критської цивілізації
XXIII–XVIII ст. до н. е.	існування індської (харапської) цивілізації
Початок 2 тис. до н. е.	утворення династії Ся в Китаї
2000 р. до н. е.	поява ахейців на Балканському півострові
1792–1750 рр. до н. е.	правління царя Хаммурапі у Вавилоні
Середина XVIII ст. до н. е.	завоювання Єгипту гіксосами
Близько 1500 р. до н. е.	правління фараона Єгипту Тутмоса III
Близько 1450 р. до н. е.	виверження вулкана на о. Фера, що спричинило загибель критської цивілізації
1424–1388 рр. до н. е.	правління фараона Ехнатона в Єгипті
Близько XIII–XII ст. до н. е.	Троянська війна
Близько 1100 р. до н. е.	поява дорійців на Балканському півострові
Кінець XI ст. до н. е.	утворення Ізраїльсько-Іудейського царства
VIII ст. до н. е.	період розквіту могутності Ассирійського царства
776 р. до н. е.	перші Олімпійські ігри
753 р. до н. е.	утворення міста Рима
612 р. до н. е.	руйнування Ніневії, столиці Ассирії
594 р. до н. е.	реформи Солона
562–527 р. до н. е.	правління Пісистрата в Афінах (з перервами)
550 р. до н. е.	створення Перської держави
538 р. до н. е.	завоювання персами Вавилону
525 р. до н. е.	завоювання персами Єгипту
509 р. до н. е.	реформи Клісфена в Афінах, встановлення республіки в Римі

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

492 р. до н. е.	перший похід персів на Грецію на чолі з Мардонієм
490 р. до н. е.	другий похід персів, битва при Марафоні
480 р. до н. е.	похід Ксеркса на Грецію. Саламінська битва
450 р. до н. е.	складання в Римі «законів дванадцяти таблиць»
444–429 р. до н. е.	правління Перікла в Афінах
431–404 рр. до н. е.	Пелопоннеська війна
399 р. до н. е.	смерть Сократа
338 р. до н. е.	битва при Херонеї, підкорення Греції Македонією
336–323 рр. до н. е.	правління Александра Македонського
334–324 рр. до н. е.	похід Александра на Схід
264–241 рр. до н. е.	Перша Пунічна війна
218–202 рр. до н. е.	Друга Пунічна війна
221–202 рр. до н. е.	існування імперії Цинь у Китаї
202 р. до н. е. – 220 р. н. е.	існування імперії Хань
149–146 рр. до н. е.	Третя Пунічна війна, руйнування Карфагена
146 р. до н. е.	завоювання Греції римлянами, знищення Коринфа
103 р. до н. е.	воєнна реформа Марія в Римі
82–79 рр. до н. е.	диктатура Сулли в Римі
74–71 рр. до н. е.	повстання рабів під проводом Спартака
60 р. до н. е.	утворення першого тріумвірату в Римі
49–44 рр. до н. е.	громадянська війна в Римі, встановлення диктатури Цезаря
43 р. до н. е.	створення другого тріумвірату
30 р. до н. е.	встановлення імперії в Римі та початок правління Октавіана Августа
313 р.	перетворення християнства на державну релігію Римської імперії
330 р.	перенесення столиці імперії до Константинополя
395 р.	поділ Римської імперії на Західну та Східну (Візантійську)
410 р.	захоплення Рима готами
476 р.	падіння Західної Римської імперії

А

- Ава́ри** — тюркські племена.
- А́вгуст** (від латин. «*божественний*») — почесний титул римського імператора Октавіана.
- Авгу́стул** (від латин. «*маленький Август*») — так прозвали імператора за його малоліття.
- Австрало́пітєк** — перша стадія процесу утворення людини. Істота, що перейшла до прямої ходи.
- Аге́ла** (з доричного діалекту — «*зграя*») — назва груп, у які гуртувалися спартанські діти для виховання та навчання.
- А́горá** — ринкова площа грецького поліса, осередок громадського життя.
- А́еди** — мандрівні співаки, які створювали й поширювали зразки усної народної творчості.
- Акаде́мія** — філософська школа, заснована Платоном. Знаходилася в гаю, названого іменем міфічного героя Академа, від чого й походить її назва.
- Акведу́к** — римський наземний водогін у вигляді жолоба на високих кам'яних підпорах.
- Акка́д** — стародавня столиця могутньої держави в Месопотамії (тепер це місто Абу-Хабба на території Іраку).
- Акрóполь** (від грец. «*верхнє місто*» або «*міська фортеця*») — укріплена цитадель у грецькому полісі.
- Акупу́нкту́ра** (від давньогрец. «*вколювання голками*») — спосіб лікування вколюванням спеціальних голок у певні точки.
- Ала́ни** — плем'я іранського походження.
- Алеба́рда** — старовинна зброя — сокира у вигляді півмісяця, насаджена на спис.
- А́менхоте́п** — мовою єгиптян — «Амон задоволений». Династичне ім'я єгипетських фараонів.
- Амо́н** — так називали бога сонця у Верхньому Єгипті.
- Аморéї** — племена-вихідці з Аравії. У XXIV–XVI ст. до н. е. розселилися по Сирійському степу. Близько 1894 р. до н. е. захопили Вавилон і заснували царство, але згодом змішалися з місцевим населенням Межиріччя, Сирії, Палестини.
- А́мфора** — велика посудина (для вина, олії та інших рідин) яйцеподібної форми з двома вертикальними ручками.
- Анти́чна цивіліза́ція** (від латин. «*стародавня*») — під цим словом розуміють цивілізації Стародавніх Греції та Риму.
- Араме́ї** — семітська народність, спочатку кочова, яка у XII ст. до н. е. заснувала кілька держав у Сирії та Месопотамії.
- Арбалéт** — сталевий лук, укріплений на дерев'яному ложі з механізмом для натягування тятиви.
- Аргона́вти** — ті, що плавали на «Арго» («Арго» — назва корабля, що означає «швидкий»); міфічні мандрівники за золотим руном.
- Ареопа́г** — рада, що складалася з родової аристократії, головний державний орган, потім судовий трибунал з карних злочинів в Афінах.
- А́ристос** — від грец. «*найкращий*».
- Арсена́л** — склад зброї.
- Архóнти** (від грец. «*правителі*») — назва вищої державної посади в Афінах.
- Ассі́рія** — одна з найбільших азійських держав, що існувала наприкінці III тис. до н. е. до VII ст. до н. е. Назва походить від назви міста Ассур (Ашшур).
- Ато́н** — бог сонячного диска в Стародавньому Єгипті.
- А́тріум** — у давньоримських будинках — приміщення з верхнім освітленням, де приймали гостей.
- А́тика** — великий півострів на південному сході Балкан.

Ахейці — одне з основних давньогрецьких племен.

Ахетатон — «обрій Атона», назва нової столиці Єгипту, створеної за наказом Ехнатона.

Б

Багатство — накопичення у великій кількості цінностей, грошей, майна в руках окремих осіб.

Базіліка — велика зала для судових засідань, ринкової торгівлі, дружніх зустрічей.

Басилей — племінна, воєнна знать в Елладі гомерівського періоду.

Беотія — область у Середній Греції.

Біблія (бібл.) — 1. Книга з паперу.

2. Священна книга всіх християн, у якій викладено основи християнської моралі.

«**Благорідні**» — так називали себе арії.

Бортництво — лісове бджільництво.

Брахманізм — одна з релігій, що склалася на основі ведизму.

Брут (від латин. «селию») — прізвище римського патриція, одного з убивць Гая Юлія Цезаря.

Будда (мовою санскрит — «просвітлений») — релігійне ім'я засновника буддизму принца Шак'я Муні (Сіддхартха Гаутама).

Буддизм — релігія, що виникла в Індії в VI ст. до н. е. і названа за ім'ям свого легендарного засновника Будди.

Буле (від грец. «рада») — державна рада, що керувала державою в період між народними зборами в Афінах.

В

Вавилон (у перекладі з аккадської «*бавілім*» — ворота до раю) — назва найбільшого міста Двोरіччя, згодом столиці Перської держави.

Вазопис — живопис на стінках керамічного посуду.

Вандали — група східногерманських племен.

Варвари — так елліни називали всіх нееллінів, а також народи, що поступалися їм у суспільному та культурному розвитку.

Варни — замкнені стани в Стародавній Індії, що різняться між собою за своїм місцем у суспільстві.

Веди — найдавніші пам'ятки арійської релігійної літератури.

Велика Китайська стіна — оборонна споруда в Стародавньому Китаї для захисту від кочівників з Півночі, єдина штучна будова, яку видно з космічної орбіти.

Велике переселення народів — умовна назва масових переселень варварських племен у напрямку Римської імперії в IV ст.

Венеди — слов'янські племена первісних часів, які населяли територію від німецької річки Ельби до Дніпра.

Верховний понтифік — головний жрець Риму.

Віршники — стан; у V–IV ст. до н. е. — верстви римських громадян, які мали тримати в господарстві коня і служити в кавалерії. Пізніше ця назва закріпилася за прошарком римських багатіїв. «Фінансова аристократія» в римському суспільстві.

Весталка — жриця богині Вести; за звичаєм залишалася неодруженою та не мала дітей.

Вето (від латин. «забороняю») — право заборони на рішення сенату, яке мали народні трибуни в Стародавньому Римі.

Виробне господарство — такий вид господарства, при якому людина вже не збирала в готовому вигляді продукти харчування, а їх виробляла.

Військова сила — добре озброєна постійна армія.

Влада — право та можливість розпоряджатися, керувати.

Вождь — проводир племені, війська.

Воєнна демократія — стан суспільства, у якому зберігаються права родових 277

общинників, але поступово набирають силу воєнні вожді.

Г

- Галли** — кельтські племена, що населяли всю Західну Європу, а згодом і північ Італії.
- Галлія** — стародавня область на теренах сучасної Франції, Швейцарії, Бельгії.
- Ганнібал і Сципіон** — два талановитих полководці і герої Другої Пунічної війни. Померли в один рік — 184 р. до н. е.
- Гегемон** (від грец. «пан») — володар, хазяїн, господар у суспільних і політичних відносинах.
- Гегемонія** (від грец. «панування») — повна влада.
- Гелеспонт** — стародавня назва протоки Дарданелли.
- Гелієя** — суд присяжних в Афінській державі, який розбирав судові справи між громадянами.
- Геометричний орнамент** — прикрашання керамічного посуду простими візерунками — прямими та хвилястими лініями, крапками, трикутниками тощо.
- Герої** — міфологічні створіння, діти богів та простих людей, напівбоги.
- Геронт** (з грец. *gerontos* — стара людина) — член ради старійшин у Спарті.
- Герусія** — колегія «геронтів» — старців у Спартанській державі, урядовців не молодших 60 років. Обиралися пожиттєво.
- Гетайри** (від грец. «друзі») — македонська важка кіннота зі шляхетних юнаків, що з дитинства були друзями царя.
- Гіксоси** — сирійські кочові племена. Мовою єгиптян «гик-зхус» — царі пастухів.
- Гіматій** — верхній одяг еллінів у вигляді плаща для чоловіків і жінок. У чоловіків застібувався під правцею.
- Гімнасій** — заклад для дітей повноправних громадян для фізичного та мистецького виховання.
- Гомо сапієнс** (від латин. *homo sapiens* — людина розумна) — людина сучасного фізичного типу, яка виникла близько 40 тис. років тому.
- Гопліти** — важкоозброєні піхотинці в грецькій армії.
- Горгона** — міфологічна жіноча істота, погляд якої перетворював усе живе на каміння.
- Гордий** (від латин. «пихатий») — прізвисько останнього римського царя, якого було вигнано з Рима за його нестерпну вдачу та свавілля.
- Господарчі відносини** — взаємний обмін продуктами ремісничого та сільськогосподарського виробництва між державами, торгівля.
- Готи** — плем'я давніх германців — вихідців зі Скандинавії, яке в I ст. до н. е. розселилось у пониззі Вісли.
- Громадянська війна** — війна між громадянами однієї держави за владу.
- Гроші** — умовні предмети, які позначають вартість товару, підлягають обміну. Перші гроші були у вигляді предметів — камінців, рідкісних мушель, шкур тварин, худоби, зерна тощо (так звані предметні гроші). Металеві гроші з'явилися на межі II–I тис. до н. е., а карбовані монети — у VII ст. до н. е. в Малій Азії.
- Гуманність** — скромність, справедливість, стриманість, любов до людей.
- Гуни** — кочові племена Центральної Азії, що в IV ст. н. е. вдерлися на територію Європи.

А

Даки — жителі римської провінції Dakii, яка була розташована на теренах сучасної Румунії.

Дао — у китайській філософії — шлях, закон існування, загальний закон природи.

Даосізм («Дао-цзи», від «Дао» — загальна гармонія і порядок та «цзи» — філософ) — філософське вчення, яке розглядало світ як єдине ціле.

Де́ви — так індійці називали своїх богів, духів.

Дем — селище в Стародавній Греції.

Деміу́рги — мандрівні ремісники, які виконували роботу на замовлення.

Демокра́тія (від грец. «*влада народу*») — форма державного управління за активної участі всього населення.

Де́мос (від грец. «*народ*») — вільне, незатне, трудове, громадянське населення держави.

Держава — особливий спосіб організації суспільства, що забезпечує панівне становище одних верств суспільства над іншими.

Деспоти́чна мона́рхія (від давньогрец. «*деспот*» — пан, володар, «*монархія*» — влада одного) — держава з необмеженою владою верховного володаря.

Деце́мвіри (від латин. «десять мужів») — законодавча комісія з десяти найшанованіших громадян у Стародавньому Римі. Діяла в 451–450 рр. до н. е.

Децима́ція — у римській армії — форма покарання, страта кожного десятого воїна за жеребом.

Джу́нглі — непролазні хащі дерев і чагарнику, тропічний ліс.

Дикта́тор — магістратура, яку запроваджували в особливо тяжкий для держави час; диктатора обирали на строк не довше ніж півроку.

Дикта́тура — у Стародавньому Римі — надзвичайні повноваження, влада або період влади диктатора.

Дина́стія — послідовне правління представників одного роду.

Диплома́т — у міжнародних відносинах — представник інтересів своєї держави.

Діадо́хи — полководці Александра Македонського, які після його смерті вели між собою боротьбу за владу.

Діо́ніс — грецький бог, покровитель виноробів.

«**Довгі стіни**» — дві паралельні стіни завдовжки понад 11 км, що з'єднували

Афіни з Піреєм. Зруйновані після перемоги спартанців у 404 р. до н. е.

Доміна́т (від латин. «*домінус*» — пан, господар, володар) — форма державного управління на основі безмежної влади правителя.

Дріопіте́ки — найдавніші мавпи, існували 12–8 млн років тому.

Е

Еволю́ція (від латин. *evolutio* — *розгортання, розвиток*) — поступовий, дуже повільний розвиток живих організмів від найпростіших форм до сучасного вигляду.

Евпатрі́ди — родова знать, аристократія в давньогрецькому суспільстві в ранній період держави.

Еге́йська культура — культура народів, які оселялися на островах Егейського моря та на півдні Балкан у III–II тис. до н. е.

Еклесі́я (від грец. «*зібрання покликаних*») — назва народних зборів в Афінах, до яких скликали особливі глашатаї.

Експлуата́ція — становище, за якого бідна частина населення змушена працювати на багатіїв, тобто віддавати їм значну частину продуктів своєї праці.

Елізі́ум — у грецькій релігії — місце вічного блаженства для тих, хто прожив добродесне життя.

Елліні́зм (від грец. «*елліноподібний*») — явище в грецькій культурі та суспільних відносинах IV–III ст. до н. е.

Емпорі́й — торговельний пункт у вигляді поселення на нових землях.

Епіго́ни — так за доби еллінізму і пізніше називали нащадків воїнів і полководців Александра Македонського; у III ст. до н. е. — це сини героїв, які боролися за владу.

Епіго́нство — сучасний термін, що означає нетворче, неоригінальне наслідування якогось діяча, наряду (у політиці, науці, мистецтві).

Естафета — передача термінового повідомлення гінцями один одному.

Етруски — одне з найзначніших племен Стародавньої Італії, римські історики називали їх тусками. Розквіт культури етрусків припадає на кінець II — початок I тис. до н. е.

Ефіб — юнак, що проходив військову підготовку до надання громадянства (з 18–20 років) у Стародавній Греції.

Ехнатон — «бажаний Атонові» — друге ім'я фараона-реформатора Аменхотена IV.

Є

Євангеліє (від грец. «добра звістка») — священний текст християн, оповідь про життєвий шлях Ісуса Христа.

Єгипет (від грец. «айгюптос» — «помешкання бога Птаха») — назва країни.

Ж

Жрець — особа, що здійснювала богослужіння, жертвоприношення в язичеських релігіях.

З

Загінне полювання — спосіб спільного полювання, за якого мисливці, лякаючи тварин галасом і зброєю, змушували їх бігти просто в пастку.

Закріплення селян до землі — примусове поселення селян на певній території із забороною пересуватися в інші місця, при обов'язковій сплаті податків володарю землі.

Збіральництво — у первісних людей засіб добування їжі шляхом розшукування їстівних рослин і плодів.

Зброярство — вид ремесла; виготовлення зброї.

Звичаєве право — використання традицій та звичаїв як законів при вирішенні спірних питань.

Зевгіти (від грец. «зевгос» — ярмо) — майнова група населення в Афінах, яку запровадив Солон під час своїх реформ.

Зикура́т — культова вежа в архітектурі Месопотамії.

Знать — люди, відомі своїми подвигами, заслугами; заможні люди та їхні нащадки.

Зовнішня торгівля — торгівля за межами країни, між державами та народами.

Золоте рунó — золота шкіра чарівного барана, яка здавна зберігалася в Колхиді.

Зрбувальна (іригаційна) система — мережа каналів для постачання води.

І

Ідол — у язичників — статуя, що зображує бога.

Ієрогліф — від грец. «ієрос» — священний та «гліфо» — вирізаю, фігурний знак.

Ізраїльське царство — давня держава в Північній Палестині.

«Іліада» (від грец. «оповідання про Іліон») — поема про Троянську війну.

Іллірійці — індоевропейські племена, які жили в давнину на північному заході Балканського півострова і частково на південному сході Апеннінського півострова.

Ілоти (від грец. «гелоти») — захисники Гели, презирлива назва підкореного ахейського населення в Спартанській державі. Перебували на становищі державних рабів.

Імператор — верховний правитель; найвищий титул монарха; особа, що має цей титул.

Імперія — держава, створена з країн, підкорених державою-завойовницею.

Індська цивілізація — інша назва — харапська, за назвою міста Харappa. IV–III тис. до н. е.

Індуїзм — релігійна система, що склалася на основі брахманізму та буддизму.

Інсули — 3–6-поверховий цегляний будинок у Стародавньому Римі з кімнатами або квартирами для здавання внайми.

Ібнія — західне узбережжя Малої Азії, заселене греками, які створили там

- свої колонії Мілет, Галікарнас, Смирна, Ефес.
- Ірідодіагно́стика** — визначення хвороби за станом райдужної оболонки ока; використовувалася як метод діагностики єгипетськими жерцями.
- Істр** — стародавня назва річки Дунай.
- Ісус, Іісус або Іошуа** — давньоєврейське ім'я, яке в перекладі означає «бог спасає».
- Іта́ліки** — племена, що населяли Апеннінський півострів.
- Іудаї́зм** — давньоєврейська релігія, віра в бога Яхве.
- Іуде́я** — римська провінція в Південній Палестині.

К

- Каліграфі́я** (від грец. «*красиве писання*») — мистецтво гарного і чіткого письма.
- Кандида́т** — той, кого намічено для обрання, призначення або прийняття куди-небудь.
- Кано́н** (від грец. «*норма, правило*») — зібрання положень, які мають нормативний характер.
- Каноніза́ція** (від грец. «*узаконення*») — причислення церквою окремих осіб до розряду святих, а також узаконення положень християнського вчення.
- Капіте́ль** — верхня частина колони, оздоблена прикрасами.
- Капітолі́йський пагорб** — один із семи пагорбів, на яких виникло місто Рим.
- Ка́рма** — у буддизмі, брахманізмі сукупність усіх добрих і поганих справ, учинених людиною в попередніх існуваннях (життях), що визначає її долю в майбутньому.
- Карфаге́н** — стародавня місто-держава в Північній Африці (у районі сучасного міста Туніса). Засноване фінікійцями в XI ст. до н. е.
- Касі́ти** — гірські племена, що жили у II–I тис. до н. е. на теренах сучасного Західного Ірану.
- Ка́ста** — суспільна група, яка має обмежену кількість та чітко визначений склад групи населення, утворені з людей однієї професії.
- Квэ́стор** — посада скарбника, судді в римській армії. У Римі квестори були суддями, помічниками консулів.
- Китайська писемність** — склалася наприкінці III тис. до н. е.
- Кікля́дські острови** — Делос, Парос, Наксос, Фера та ін.
- Кіні́зм** — філософське вчення, що проповідувало зневагу до багатства, розкоші, надбань культури; кініки — прихильники кінізму.
- Класи** — великі групи людей, що виникають у суспільстві разом із нерівністю. Поділяються на панівні та пригноблені.
- Клино́пис** — писемність стародавніх народів Передньої Азії; клиноподібні знаки, які наносилися на глину або камінь.
- Кнос** — столиця Критської держави.
- Князі́вство** — територія, якою управляє князь — голова роду, племені або союзу племен.
- Когор́та** — загін римського війська, що становив десяту частину легіону.
- Коло́бни** — дрібні орендарі землі, які з часом ставали залежними, а потім кріпаками.
- Коло́нія** — поселення, засноване переселенцями з іншої країни, області. У Стародавньому світі — поселення, засновані греками, римлянами, фінікійцями на чужих землях.
- Коло́с Родо́ський** — скульптурне зображення бога Сонця Геліоса — шосте чудо світу. Колос (від грец. «*статуя*») — так кажуть про щось виняткове величиною чи важливістю.
- Колхі́да** — країна на чорноморському узбережжі Кавказу.
- Коме́дія** (від грец. «*селянська пісня*») — різновид театральної вистави, що склався в сільській місцевості Аттики.
- Комі́ції** — так називали в Римі народні збори.

Консул — титул кожної з двох виборних найвищих урядових осіб; той, хто мав цей титул.

Контрибуція — грошове відшкодування переможцю у війні.

Конфуціанство — філософське вчення, яке виправдовувало нерівність і закріплювало владу імператора.

Крiза — небезпечно глибокий занепад.

Крiптії — у Стародавній Спарті звичай полювати на ілотів, убиваючи ймовірних ватажків. Це було справою юнаків, «іспит кров'ю» для підлітків.

Круговá порúка — взаємна відповідальність у певному середовищі, групі тощо; взаємне приховування, порятунк.

Культура — згуртування племен, які ще не знали державності, але були поєднані господарчими та культурними зв'язками.

Кургáн — насип над стародавньою могилою.

Кúрос — ранньогрецькі статуї у вигляді виструнченого юнака.

Кшáтрїї — одна з чотирьох вищих варн у Стародавній Індії, що складалася з військової аристократії.

Л

Лабірінт — палац із численними кімнатами та коридорами на Криті в м. Кносі (від давньогрец. «лабрис» — сокира з подвійним лезом); численні зображення лабрису прикрашають кімнати та коридори палацу з дуже заплутаною системою переходів).

Лакóніка — область на півострові Пелопоннес.

Латїни — племена Стародавньої Італії, землі яких названо Лациї; відгалуження італіків.

Легіон — основна організаційна одиниця в армії. Складався з центурій, пізніше когорт.

Леонід Спартанський — (від грец. «лев») — спартанський цар (508–480 рр. до н. е.).

Лéсові ґрунтi — складаються з гірської осадової породи сірувато-жовтого, іноді бурого або червонувато-бурого кольору.

Лéта — за релігійними віруваннями стародавніх греків — озеро забуття у потойбічному світі. Усі, хто випив тієї води, забували своє минуле. Звідси вислів «канути в Лету», тобто в забуття.

Лігурійці — збірна назва стародавніх племен, що жили в середині I тис. до н. е. у північно-західній Італії та південно-східній Галії.

Лікей — школа філософії Арістотеля, розташована в гаю Аполлона Лікейського («вовчого»).

Логографія (від грец. logos — слово і grapho — пишу, креслю) — вид писемності, де кожне зображення позначає певне слово.

Лю́мпен-пролетаріáт — прошарок нетрудового громадянства.

Льодовиковий період — часи від 600 тис. до 10 тис. років тому, коли природні умови значно змінилися. Клімат на планеті став більш холодним і вологим.

М

Магістрáти — вищі урядовці в Римі: консули, претори, цензори, едили, потім і народні трибуни.

Майновий ценз — показник, який характеризує кількість майна, що належить певній особі.

Малюнкóве письмо — письмо у вигляді малюнків, які передають загальний зміст повідомлення.

Маніпул — підрозділ римського легіону, що нараховував 120 осіб — по дванадцять чоловік у десяти шеренгах.

Мантейóни — особливі храмові установи, жерці яких могли спілкуватися з богами від імені людей, більш відома латинська назва «оракул».

Мастáба — поховальне приміщення з кількох кімнат, вирубане в скелястому плато на невеликій глибині. Іноді будувалася з каменю на поверхні землі.

Матріархат (від давньогрец. «*влада матері*») — первісна форма роду, у якому жінкам належала провідна роль в управлінні й господарстві.

Меотіда — Азовське море.

Месопотамія — від давньогрец. «*Межиріччя*», інша назва країни — *Дворіччя*.

Мессенія — сусідня з Лаконікою країна на захід від Спарти.

Метєки — у Стародавній Греції — переселенці з інших міст, позбавлені громадянських прав у давньогрецькому полісі.

Метрополія — місто-засновник колоній.

Міто — сплата державі за право проїзду через її територію або за право торгувати в тутешніх місцях.

Мінбс — ім'я, а можливо, титул критських царів.

Мінотавр — у грецькій міфології фантастична істота, людина з головою бика, що мешкала в Лабіринті на о. Криті.

Містерії — таємничий обряд.

Місто-держава — держава, яка утворилася в межах однієї общини; поселення, що стало містом.

Міфи — фантазії про далеке минуле у вигляді цікавих сказань.

Монарх — повновладний одноосібний володар держави.

Монументальне будівництво — таке, що вражає своїми розмірами, величністю, грандіозністю. Це архітектурна або скульптурна споруда на честь визначної події або видатної особи (від латин. *monere* — *нагадувати*).

Моравія — історична область на теренах Чехії; морави — плем'я, що жило на теренах Моравії.

Мумія — тіло померлого, просякнуте спеціальною смолою для запобігання його розкладанню.

Н

Навпакта — місто в Етолії (Середня Греція).

Надлишковий продукт — вироби які, виходять за межі потреб

їх (надлишки). Накопичуються у вигляді багатства.

Намісник — місцевий управитель, якому підкорялися війська і чиновники.

«**Народи моря**» — можливо, це егейці — жителі критської цивілізації, та ахейці — жителі мікенської цивілізації.

Народний трибун — у Стародавньому Римі — урядовець, призначений захищати інтереси стану плебеїв.

Народні збори — зібрання всіх членів роду, племені, громади для обговорення певних справ.

Наука — система знань про закономірності розвитку природи і суспільства.

Неандерталець — людина давнього фізичного типу, предок сучасної людини. Жив на Землі від 100 до 35 тис. років тому.

Неоліт — новий кам'яний вік, період переходу від рибальства і мисливства до хліборобства та скотарства (близько 6–3 тис. років до н. е.).

Неолітична революція — так у науці називається перехід людства від збиральництва та мисливства (привласнювальне господарство) до рільництва і скотарства (виробне господарство), який відбувся за часів неоліту.

Нінма́х — у шумерів — богиня підземних надр.

Нірва́на — заспокоєння та згасання; стан повного подолання людських почуттів, бажань, досягнення вічного блаженства й абсолютного спокою.

Нобілітєт (від латин. «*нобіліс*» — відомий, знаменитий) — плебейсько-патриціанська знать, вищі кола римського суспільства.

О

Обмінна торгівля — форма торгівлі, за якої грозовима править один із видів товару.

Ода — хвалебна пісня, складена в урочистому, запопадливому стилі.

Одеон — зал для проведення музичних і спортивних змагань.

Октавіан (від латин. «колишній Октавій») — так називали Гая Октавія після всиновлення його Цезарем.

Олігархія (від грец. «*влада небагатих*») — правління аристократів, родової знаті.

Олімп — гора в Греції, місцеперебування давньогрецьких богів.

Оптимати — захисники інтересів аристократії.

Оракул — жрець, який здійснював пророчтва.

Оратор — той, хто володіє мистецтвом виголошування промов.

Ордер — конструкція архітектурної споруди, особливий порядок архітектурної композиції.

Остракізм (від грец. «*остракон*») — черепок, жереб, «суд черепкуванням» в Афінах.

П

Палеоліт (від давньогрец. «*палайос*» — давній, «*літос*» — каміння) — період від появи людиноподібних істот до 6 тис. років до н. е.

Пандемоніум — сукупність духів, демонів у релігії.

Пантеон (від грец. «*усі боги*») — храм усім богам; сукупність всіх богів будь-якої релігії.

Папа — глава християнської церковної організації; найперший християнський священик, архієпископ міста Рима.

Папірус (від грец. *papyrus*) — нільський очерет — багаторічна трав'яниста рослина, із стебел якої в Стародавньому Єгипті виготовляли папір, одяг, взуття, плоти тощо.

Парфянське царство — держава (250 р. до н. е. — 224 р. н. е.), територія якої охоплювала землі між Дворіччям і річкою Інд. Назва походить від іранського племені парфян.

Патріції (від латин. «ті, що мають батьків») — римська знать. Назва вищого римського стану.

Патріархат (від давньогрец. слів *pater* — *батько* і *arch* — *влада*) — форма організації роду, за якої провідне місце належить чоловікам.

Педагог (від грец. «*вихователь, дитоводитель*») — як правило, з-поміж рабів; прислужник і доглядач за дітьми в родині.

Первісне стадо — рання форма об'єднання первісних людей (зазвичай 20–30 дорослих осіб із дітьми).

Первосвященик — верховний жрець.

Перистіль — внутрішній двір, оточений портиком.

Перієки (від грец. «*ті, що живуть навколо*») — вільне негромадянське населення в Спарті.

Петрогліф (від грец. *petros* — *камінь* і *glyphe* — *різьблення*) — стародавнє зображення на скелях, каменях, стінах печер.

Писемність — засіб графічного зображення інформації.

Піктографічне письмо — малюнкове письмо. Піктографія — від латин. *пиктус* — *малюнок* і грец. *графо* — *пишу*.

Піраміда — велика кам'яна споруда з чотирикутною основою і трикутними боковими поверхнями, які утворюють на вершині будівлі гострий кут; служила гробницею фараонів.

Пірей — торговий та військовий порт Афін, який мав дві зручні гавані — Зею та Муніхій.

Пірр — цар Епіру, держави на північному заході Балканського півострова; далекий родич Александра Македонського.

Пітекантроп — людиноподібна істота, фізичний тип, наступний за австралопітеком, існувала близько 1,5–1 млн років тому.

Плебей — спочатку незнатне громадянське населення Риму. Згодом серед них також утворилася плебейська знать.

Плебс — незнатне трудове населення Римської держави.

Плém'я — об'єднання кількох родів, які мають між собою родинні стосунки.

Пѳлба — злакова рослина, різновид пшениці.

Пѳліс — місто-держава, тобто держава в межах однієї общини. Центром такої держави було головне місто, навколо якого розташовувалося кілька селищ — демів.

Пѳнт Евксійський (від грец. «*море гостинності*») — грецька назва Чорного моря.

Пѳнтіфік — член найвищої жрецької колегії в Стародавньому Римі, верховний жрець божества.

Пѳнтонний міст — міст, прокладений на палубах плавучих засобів (понтонів).

Пѳпулярі — прибічники інтересів трудящих верств.

Пѳртик — розміщена перед входом у будинок відкрита галерея, утворена колонами або стовпами, що підтримують перекриття.

Президжантрон («*гомо габіліс*» — людина вміла) — істота, яка існувала понад 1,75 млн років тому і робила перші спроби створення знарядь праці.

Престѳл — крісло володаря, символ верховної влади.

Преторіанці — у Стародавньому Римі — солдати особистої охорони полководця, згодом — солдати привілейованої імператорської гвардії, що брала активну участь у палацових переворотках.

Приватна власність (від латин. *privatus* — особистий, приватний) — форма привласнення, за якої знаряддя праці та продукти праці належать окремим особам.

Привілеї — особливі переваги, пільги, які надаються окремим особам, групам людей або певному стану, класу.

Прикладні знання — знання, що мають практичне значення, необхідні для повсякденного використання.

Прінцепс — перший у списку сенаторів. Головував на засіданнях сенату і перший висловлювався.

Принципат — державний устрій у Стародавньому Римі, за якого зберігались

республіканські установи, але влада фактично належала принцепсу.

Пританія — $1/10$ частина буле.

Провінція — підкорена країна, управителі якої призначалися римським сенатом.

Продуктивність праці — швидкість вироблення продукції виробниками.

Проконсул — намісник провінції, що призначався сенатом із колишніх консулів.

Прокуратор — у Стародавньому Римі — управитель господарства; за часів імперії — урядовець, що видав податками, управитель імператорськими провінціями.

Проскріпції (від латин. «згідно із записом») — страта осіб, зазначених у списку.

Прямоходіння — спосіб пересування людиноподібних істот на задніх кінцівках.

Публікола — від латин. «*улюбленець народу*».

Пуни (від латин. «*пунире*» — карати, мститися — «кара Божа») — так римляни презирливо називали карфагенян.

П'ятсотмірники — афінські багатії, на яких покладався громадський обов'язок — літургія. Власним коштом вони мали звести в місті споруду громадського призначення або збудувати бойовий корабель.

Р

Раби — невільники, що піддаються експлуатації.

Раджі — племінні вожді серед індоєвропейських народів.

Ранньокласові відносини — початковий етап формування класів і держави в суспільстві, для якого характерна незрілість і непорядкованість суспільних відносин.

Рапсоди — творці міфологічних циклів (зібрання кількох пісень до однієї глави).

Революція — поняття, яке означає докорінні зміни, що відбулися за короткий час.

Регіон — територія, яка має географічні, господарчі тощо особливості.

Релігія — погляди та уявлення, за основу яких узято віру в існування надприродних сил — богів, духів, душ, у їхнє панування над світом.

Ремесло — поточне виготовлення певного різновиду предметів господарювання на основі ручної праці.

Республіка (від латин. «справа народу») — форма державного управління через обраних народом урядовців.

Реформа — докорінна перебудова.

Рим (від латин. «Рома» — місто Ромула). Назва головного міста Римської держави.

Ритуал — сукупність обрядів, що супроводжують релігійну відправу і становлять її зовнішнє оформлення.

Рід — форма об'єднання людей, які мають між собою родинні зв'язки.

Родова громада — об'єднання членів одного роду, що ведуть спільне господарство. У роді могло бути кілька общин.

С

Сабіни — народність Італії, що жила між річками Тибром і Адро. Об'єдналися з латинами.

Самніти — італійське плем'я в Середній Італії, яке підкорили римляни на початку III ст. до н. е.

Сансара — у брахманізмі, буддизмі — учення про кругообіг життя в природі й переселення душ померлих в інші тіла.

Санскрит — літературна давньоарійська мова Стародавньої Індії.

Саркофаг — мармурова чи золота поховальна труна.

Сатрапія — адміністративна одиниця. Частина держави, що керується царським намісником — сатрапом.

Секта — відгалуження від основного релігійного вчення, релігійне угруповання.

Семіти — група народів, що населяють або населяли Північну та Східну Африку і частину Азії. До них належать

стародавні вавилоняни, ассирійці, фінікійці та ін., а також сучасні народи: араби, євреї, ефіопи.

Сенат — рада старійшин, найвищий орган державної влади.

Сирєни — міфологічні птахи із жіночим обличчям, які чарівним співом заманивали мореплавців у пастку та поїдали їх.

Сіріус — зірка, яку єгиптяни називали «Сотіс».

Сисітії — спільна трапеца 10–15 сусідських родин у Стародавній Спарті, для якої страви готували в загальному котлі, продукти купували в складчину.

Сицилія — великий острів у Середземному морі.

Сім пагорбів: Капітолій, Авентин, Паладин, Квіринал, Вімінал, Есквілін, Целій. За назвами пагорбів потім стали іменуватися квартали чи райони міста Рима.

Склеп — закрите підземне приміщення, у якому знаходяться труни з померлими.

Собор — зібрання вищих християнських священників.

Солід — золота монета пізньої Римської імперії.

Спартя — інша назва Лакедемон, тобто держава в Лаконіці.

Спартіати — повноправні громадяни Спарти.

Старійшини — найшанованіші, найстаріші члени роду, радники при вождях, перші представники родової знаті.

Стоїцизм — філософське вчення, яке зародилося в Греції. Визнавало, що все життя наперед визначається долею.

«Сто шкіл» — так називали сукупність філософських учень у Китаї.

Стратег — воєначальник, якого обирали народні збори.

Сусідська громада (сільська, територіальна) — громада, утворена працівниками, що не є родичами між собою.

Суспільство — сукупність людей, об'єднаних певними (господарчими,

політичними тощо) відносинами та спільною територією.

Суфети — вищі державні посади в Карфагені; обиралися по двоє на кожен рік.

Сцїлла, Харїбда — жахливі казкові створіння, що чатували на мореплавців на берегах вузької протоки.

Т

Тактика — військове мистецтво, що включає теорію і практику ведення бою.

Талант — міра вартості вагою близько 27 кг.

Талассократія (від давньогрец.) — морське володарювання.

Таліон (від латин. «таліо») — помста. У законах Хаммурапі — форма відшкодування матеріальних та фізичних збитків.

Тартар — у грецькій міфології — місце, де мученики терпіли страшні муки, горіли на вічному вогні за свої земні гріхи.

Театр (від грец. «місце для видовищ») — мистецтво, яке склалося в Стародавній Греції за правління Пісистрата.

Тераси — смуги рівної землі, які сходять з пагорбів.

Терми — лазні, якими користувалися широкі кола міського плебсу. Римські багатії мали у власних будинках свої баньнеуми — банні приміщення.

Тиран — від грец. «одноосібний правитель».

Тоба — традиційний римський одяг — довга тканина, обгорнена навколо тіла.

Торгівля — обмін товарами через посередництво грошей. Сприяє розвитку господарства, але неодмінно призводить до майнової нерівності.

Трагедія (від грец. «цанова пісня») — вистава з напруженою дією, із загибеллю головної дійової особи. Перед виставою на жертovníку різали козеня на честь Діоніса. Жалісні передсмертні

крики жертви змішувалися з першими акордами вистави.

Трактат — наукова праця, де докладно розглянуто якесь конкретне питання чи окрему проблему; міркування на спеціальну тему.

Трапедзїти — люди, що обмінювали іноземні гроші на місцеві за певну платню.

Трибали — римська назва давньогрецьких племен філе.

Трїтія — територія, яка об'єднувала жителів 10 демів у стародавній Аттиці.

Трієра — швидкісний бойовий корабель із веслами, розташований у три ряди з обох бортів. У носовій частині мав гострий металевий таран.

Тріумвірат (від латин. «союз трьох мужів») — форма політичного союзу в Римі в I ст. до н. е.

Трїумф — найвища винагорода республіки, урочистий проїзд полководця вулицями Рима в супроводі всього війська.

Трудові загони — поділ селян і ремісників за професіями у Стародавньому Єгипті. Кожен загін включав людей різних професій.

Тюрки — велика група споріднених за мовою народів (узбеків, киргизів, якутів, турків тощо).

Ф

Фаланга — грецький бойовий порядок у вигляді щільно зімкнених шеренг важкої піхоти.

Фамлія — назва сім'ї, частини роду.

Фараон (від давньоєгип. «*нар-о*» — великий дім) — той, що живе в палаці. Правитель Єгипту.

Фемістокл — видатний політичний діяч. Лідер демократичних сил Афін (525–460 рр. до н. е.).

Феодальні відносини — нові суспільні відносини, які передбачали експлуатацію не рабів, а залежних селян.

Фермоїли (від грец. «теплі ворота») — ущелина поряд із гарячими підземними джерелами у Калідромських горах.

Філа — об'єднання сімей одного роду.

Філістимляни (від давньоєвр. «*фліш-тім*») — народ, що з XII ст. до н. е. заселяв південно-східне узбережжя Середземного моря, належав до так званих «народів моря». Війни, які вів цей народ, описані в Біблії. У VIII ст. до н. е. філістимлян підкорила Ассирія. Від назви цього народу походить назва держави Палестина.

Філософія (від грец. «*любов до мудрості*») — наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення.

Фінікія — давня країна на східному узбережжі Середземного моря (тепер територія Лівану та Сирії).

Фланг — правий або лівий край бойового порядку.

Фобос — кошти, що вносилися до скарбниці більшістю учасників союзу.

Фбрум — площа в містах Стародавнього Риму, на якій відбувалися народні збори, влаштовувалися торги і здійснювався суд.

Х

Ханаан — стародавня назва території Фінікії, Сирії та Палестини.

Хаос — безлад, відсутність будь-якого порядку.

Хапі — так єгиптяни називали розлив ріки Ніл. Божество Хапі зображувалось у вигляді товстуна, який несе богам дарунки землі.

Хети — назва племен і народностей, що заселяли центральну й східну частини Малої Азії та Північну Сирію в II — на початку I тис. до н. е.

Хіос — острів в Егейському морі неподалік від Іонічного узбережжя.

Хітон — одяг у вигляді довгої безрукавної сорочки у стародавніх греків.

Хор — група акторів у давньогрецькому театрі, які разом, злагоджено, час від часу коментували хід вистави.

Христос — від грец. «Месія, посланець Божий».

Хуррити — давні племена на території Північної Месопотамії.

Ц

«Царські роботи» — у Єгипті трудова діяльність на користь держави або фараона: ремонт каналів, спорудження пірамід тощо.

Централізована влада — система управління, за якої вся територія країни перебуває під повною владою верховного володаря.

Центри мікенської культури — Мікени, Аргос, Тірінф, Фліунт.

Церемонія — прийнятий або встановлений порядок здійснення якого-небудь урочистого обряду, а також сам обряд.

Цизальпінська Галлія — провінція на півночі Італії, заселена галлами в IV ст. до н. е.

Циклоп — міфологічне створіння у вигляді одноокого велетня.

Ч

«Червонобріві» — у Стародавньому Китаї — повстанці, які фарбували брови в червоний колір.

Чинівник — людина на державній посаді.

Ш

Шадуф — у Стародавньому Єгипті — пристрій, схожий на колодязний «журавель», для підняття води на вищій рівень.

Шумери — стародавній народ, який жив у Південній Месопотамії в IV–II тис. до н. е.

СТАРОДАВНІЙ СВІТ ОЧИМА СВІДКІВ

Додатковий навчальний матеріал

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

Геродот про будівництво піраміди

...Одним було... наказано з каменоломень в Аравійських горах тягти каміння до Нілу, а після того, як каміння переправлено через ріку на суднах, іншим він наказав приймати його і тягти до пасма, що називається Лівійським. Працювали ж безперервно кожні три місяці по сто тисяч чоловік. А часу минуло, як кажуть, десять років, поки народ тяжко працював, прокладаючи шлях, по якому тягали каміння... А на спорудження самої піраміди пішло, як кажуть, двадцять років...

Сама ж піраміда зроблена так: за допомогою уступів... Коли спершу її зробили такою, камені, що залишилися, почали піднімати машинами, зробленими з коротких кусків дерева; камінь піднімали із землі на перший ряд уступів; коли ж камінь потрапив на своє місце, його клали на другу машину, що стояла на першому ряді уступів; звідси на другий ряд камінь піднімали за допомогою другої машини; бо скільки було рядів уступів, стільки було й машин, або ж була одна і та сама машина, яку легко можна було пересувати з одного ряду на другий, коли хотіли підняти камінь... Спочатку були оброблені верхні частини піраміди, а після того — несучі їхні частини; останніми були оброблені наземні й найнижчі, що лежать на землі...

(За Геродотом. «Історія»)

Уривок з пісні, що прославляє Ніл

Слава тобі, Ніле.
Ти плинеш, щоб Єгипет оживити.
Коли ти не квапишся — життя все завмирає.
Коли ти у гніві — гроза по країні проходить.
Убогим стає і старе, і мале.

Коли ти весь повен — співає земля,
Від радості все оживає.
Даруєш ти хліб нам і їжу щедротно.
Ти твориш усе пречудовне,
І славлять тебе юнаки і малеча.
Вітають тебе — як царя.

Напис на стовпі (Хвала царівні)

Люба! Любе кохання її!
Люба! Любе кохання її перед всіми царями!
Люба! Любе кохання її перед всіми мужами!
Мила вона перед всіми жінками!
Люба в коханні царівна!
Ні з жінок, ні з дівчат щонайкраща не буде їй рівна!
В неї коси від темряви ночі темніші,
Від ягід тернових чорніші.
В неї зуби міцніші від зубців кременних в серпочка,
А рукою прислонені груди — немов два квітчасті віночки...

Переклад Лесі Українки

ПЕРЕДНЯ АЗІЯ В ДАВНИНУ

Опис Вавилону Геродотом

...Як тільки викопали рів, то взятую звідти землю почали використовувати для виготовлення цегли. Зробивши достатню кількість сирих цеглин, випалювали їх у печах. Замість цементу будівельники брали гарячий асфальт і через кожні тридцять рядів цегли закладали поміж каменями плетінки з очерету. Спочатку таким способом укріпили край рову, а потім і сам мур. Зверху на мурі по краях звели по дві одноповерхові башти, які стояли одна проти одної. Між баштами залишався простір, щоб проїхав четверик коней. Кругом на мурі було 100 воріт цілком із міді...

...Місто складається з двох частин. Через нього тече річка на ймення Євфрат... По обидва боки річки мур, вигинаючись, доходить до самої річки, а звідси по обидва береги йде мур з випалених цеглин. А саме місто складається суспіль із три- та чотирьоповерхових будинків і перетинається прямими вулицями.

...Цариця Нітокріс змінила течію ріки Євфрату, який раніше перетинав місто прямо посередині. Для цього Нітокріс звеліла прокопати канал вище від міста, і таким чином ріка стала така звивиста, що, наприклад, повз одне селище в Ассирії вона текла тричі... Це було одно діяння Нітокріс. Потім за її велінням по обидва боки річки насипали греблю дивовижної величини і висоти. Після цього на значній відстані вище від Вавилону вона наказала викопати водойму для озера недалеко від ріки такої глибини, щоб усюди виступили підґрунтові води. Вийняту з ями землю цариця звеліла використовувати для річкової греблі. Коли басейн був готовий, вона наказала привезти каміння і облицювати ним край водойми. Виконала ж цариця обидві ці роботи — зробила річку звивистою і перетворила всю прокопану місцевість у болото — не тільки для того, щоб численними звивинами уповільнити течію річки, а й для того, щоб зробити річковий шлях до Вавилону більш звивистим і, нарешті, щоб після плавання мандрівникам треба було ще робити великий об'їзд озера сушею.

(За Геродотом. «Історія»)

Із псалмів Давидових

Блажен той муж, воістину блажен,
котрий не був ні блазнем, ні вужем.
Котрий вовік ні в празники, ні в будні
не піде на збіговиська облудні.
І не схибнеться на дорогу зради,
і у лукавих не спита поради.
І не змінє совість на харчі, —
душа його у Бога на плечі.
І хоч про нього скажуть: навіжений,
то не біда, — він все одно блаженний.
І між людей не буде одиноким,
стоятиме, як древо над потоком.
Крилаті з нього вродяться плоди,
і з тих плодів посиються сади.

І вже йому ні слава, ні хула
не зможе вік надборкати крила.
А хто від правди ступить на півметра, —
душа у нього сіра й напівмертва.
Не буде в ній ні сили, ні мети,
лиш без'язики корчі німоти.
І хто всіляким ідолам і владам
ладен кадити херувимський ладан,
той хоч умре з набитим гаманцем, —
душа у нього буде горобцем.
Куди б не йшов він, на землі і далі,
дощі розмиють слід його сандалій.
Бо так воно у Господа ведеться —
дорога нищих в землю западеться!

СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ

В описах Мегасфена і Неарха (IV ст. до н. е.)

Одежою індійці користуються полотняною... Це полотно чи біліше від усякого іншого полотна, чи здається білішим, бо самі вони темного кольору. Є в них полотняний хітон до половини гомілки. Частина накидки закриває плечі, частина обмотана кругом голови. І серезки зі слонової кістки носять індійці, які дуже багаті; бо не всі індійці носять їх. Бороди ж... індійці фарбують у різні кольори... Високопоставлені індійці носять влітку зонтики. Сандалії носять з білої шкіри, причому вони багато оздоблені; і підосви сандалій у них розмальовані і високі, щоб здаватися вищим на зріст.

В індійців не один вид зброї, а піші в них мають лук, причому за довжиною лук дорівнює тому, хто носить його, і ставлячи його вниз на землю і впершись у нього своєю ногою, вони так стріляють, відтягуючи тятиву якомога більше назад, бо стріла в них трохи менша трьох ліктів, і ніщо не витримує стріли, пущеної індійським мужем-стрільцем, ні щит, ні панцир, ні коли б було що-небудь міцніше. У лівих руках у них легкі щити із сириці. У декого замість луків — дротики. Меч носять усі, широкий і не менше трьох ліктів завдовжки; і його, коли почнеться в них рукопашна битва — це не часто в індійців трапляється, — вони обома руками піднімають для удару, щоб сильніший був удар. Вершники в них мають два дротики... і щит, менший, ніж у піхотинців.

Будовою тіла індійці сухорляві та високі на зріст і набагато легші в ході від інших людей. Засобами пересування для більшості індійців є верблюди, коні й осли, а для багатих — слони. Бо слон є в індійців царським способом пересування; другим по честі за ним — четвірка коней; третім же — верблюди; їздити на одному коні — ганьба. Індійці їдять хліб... ті принаймні з них, які не горці, а ці їдять звірине м'ясо.

(Арріан. Індія)

Із «Законів Ману» (II ст. до н. е. — I ст. н. е.)

«Закони Ману» — найважливіший з усіх староіндійських збірників законів — за брахманською традицією вважається установленням Ману, міфічного пра-батька людей.

- I, 31 — А для процвітання світів він (Брахма) створив із своїх уст, рук, стегон і ступень брахмана, кшатрія, вайш'ю і шудру [відповідно].
- I, 88 — Так, навчання Вед і вивчення їх, принесення жертв за себе і за інших, а також давання і одержання [милостині] він установив для брахманів.
- I, 89 — Охорону підданих, а також давання милостині, жертвоприношення, вивчення Вед і помірність у втіхах він вказав для кшатріїв.
- I, 90 — Пасіння худоби, а також давання милостині, жертвоприношення, вивчення Вед, торгівлю і лихварство — для вайш'ї.
- I, 91 — Але тільки одне заняття Владика вказав для шудри — обслуговування цих каст із покорою...

Гімн до Сонця

Сонце святе, що все віда, встає перед поглядом світу,
Коні блискучі несуть його. І перед сонцем,
Оком світовим, зникають, як злодії, темрява й зорі.

Промені, наче палкї вогні, освітили живучих.
Сурія, прудкий їздець! ти нам світло приносиш,
Сяєвом небо сповняєш! Перед богами ти сходиш,
Перед людьми, перед небом, всі бачать тебе і дивують.
Ти очищаєш, від лиха борониш! Ти світлом вкриваєш
Землю і люди, а небо й повітря ти нам заливаєш.
Міряєш ночі і дні, споглядаєш створіння наземні.
Сім ясних коней твій повіз везуть, о Сурія, Боже!
Боже-споглядачу, маєш вінець ти з проміння над чолом.
Їде твій повоз, сім коней упрігти у ярма окремі.
Вглядівши сяйво Твоє, що блищить після темряви ночі,
Падаєм ниць: Ти найвищий з богів! Ти найкраще світло!
О доброчинець, зійшовши сьогодні високо на небо,
Тугу з серденька мого прожени, а з лиця мого блідість.
Кидаю блідість пташкам лісовим, щоб мені не марніти,
А жовтяницю на жовтї квіти я кину.
Син Адіти встав потужний, — він ворога мого поборе!
Сам же не маю я сили змагатися з лихом жерущим.

Переклад Лесі Українки

СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

Уривки з народної пісні «У сьомому місяці»

У сьомий місяць спека вже спадає,
Зоря вогню пливе на захід.
В дев'ятім місяці на зиму
Жінки нам одяг подають.
Холодний вітер в перший місяць,
Мороз пекучий в місяць другий —
Як зимувать без теплої одежі!
Ми в третій місяць лагодимо сохи,
Ми починаємо орати у четвертий,
Обід жінки намносять, діти —
І радується бог полів!

...Весною сонце жар несе.
І пісня іволги лунає.
Із кошиком дівчина йде,
Щовковиці листочки піжні
Збирає тихо, сонце — височенько,
А в дівчини вже серце знемагає:
Їй з милим швидше б разом повернутись.

3 «Історії другої династії Хань» Фан Юя

...У будівлях знатних людей з'єднані до купи кількасот домів, їхні родючі поля займають усю землю, рабів і рабинь тисячі юрб, а рабів зі злочинців у них лічать на десятки тисяч. Їхні човни, вози і торгаші роз'їжджають кругом на всі чотири сторони, мають збитки і наживають, нагромаджують і ховають, повно їх у столиці і в містах. Коштовних подарунків і дорогих товарів не можуть вмістити величезні приміщення, на коней, корів, овець, свиней не стає гір і долин.

Чарівними юнаками і красивими жінками переповнені розкішні зали. Співачки і музикантки стоять рядами в далеких покоях. Гості чекають прийому і не сміють увійти. Коляски і вершники стикаються один з одним і не сміють в'їхати. М'ясо корів, овець, свиней не встигають з'їсти, і воно протухає. Вино, чисте й густе, не встигають випивати, і воно псується. Він тільки-но погляне, а люди вже слідкують за його поглядом, зрадіє чи розгнівається, а людей уже турбує його настрій. В усьому цьому — безмежна насолода знатних, в усьому цьому — розкішне багатство начальників.

(За хрестоматією з історії стародавнього світу.

Упорядники О. П. Крижанівський та ін.)

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

Плутарх про законодавство Лікурга

Найважливішим і найсміливішим із перетворень, здійснених Лікургом, був передел землі. Усе багатство в цей час зосередилося в руках небагатьох, а бідняки, які втратили свою землю, погрожували повстати і знищити владу багатіїв. Лікург переконав співгромадян відмовитися від володіння землею на користь держави з тим, щоб ніхто більше не міг продавати або купувати землю. Усю землю поділили на однакові ділянки, і кожна спартанська сім'я одержала однаковий з іншими наділ. Цим Лікург хотів знищити бідність і багатство і примусити всіх громадян жити в однакових умовах, щоб ніхто не був вище за іншого. Кожна ділянка могла забезпечити сім'ю ячмінним борошном, олією і вином, чого, на думку Лікурга, було досить людині, щоб зберегти здоров'я і не мати нужди в найнеобхіднішому.

(Знамениті греки. Життєписи Плутарха)

Про Тіртея

...Афіни і Спарта завжди були суперниками. Однак під час війни з месенцями спартанці були вимушені попросити допомоги в афіняни, і ті вирішили допомогти... Порадившись з оракулом, афіняни вирішили не гнівити богів, але зробити все можливе, щоб користі від їхньої допомоги не було жодної. От і відрядили на допомогу сусідам «полководця» — кульгавого вчителя музики Тіртея. Побачили спартанці, кого прислали їм афіняни, затаїли глибоку образу. Проте що вони могли зробити? Їхні війська готові були вже й відступити назад, до Спарти.

Та ось з останніх рядів вийшов Тіртей і почав декламувати свої вірші, сповнені презирства до смерті і любові до батьківщини. Сталося диво — спартанці кинулися на ворога і перемогли. Згодом Тіртея було обрано почесним громадянином Спарти. Можливо, саме з того часу перед кожною битвою спартанці приносили жертву музам, а не богам війни?..

Добре вмирати тому, хто, боронячи рідну країну,
 Поміж хоробрих бійців падає в перших рядах.
 Гірше ж немає нічого, як місто своє і родючі
 Ниви покинуть і йти жебракувати в світи,
 З матір'ю милою, з батьком старим на чужині блукати,
 Взявши з собою діток дрібних і жінку смутну.
 Буде тому він ненависний, в кого притулку попросить,
 Лихо та злидні тяжкі гнатимуть скрізь втікача.
 Він осоромить свій рід і безчестям лице своє вкриє,
 Горе й зневага за ним підуть усюди слідом.
 Тож як справді не знайде втікач поміж людом ніколи
 Ані пошани собі, ні співчуття, ні жалю, —
 Будемо батьківщину і дітей боронити відважно.
 В битві поляжемо ми, не пожалієм життя.

Переклад Григорія Кочура

*(За хрестоматією із зарубіжної літератури для 8 класу.
 Упорядники Ю. І. Ковбасенко та ін.)*

СТАРОДАВНІЙ РИМ

Про Спартака

Принижена людська гідність урешті покликала гладіаторів до свободи. У 74 р. до н. е. в школі гладіаторів м. Капуї змовилися повстати близько 200 рабів. До них приєдналися інші невільники, але в останні дні перед повстанням хтось випадково підслухав їх під час таємної зустрічі й доніс у сенат. До Капуї терміново вирушили гінці з повідомленням про змову. Капуанський префект оточив школу міською вартою, але відчайдушним, шаленим натиском гладіатори пробилися крізь римські когорти. Близько 70 гладіаторів подалися на гору Везувій, де в зручному місці на скелястому майданчику влаштували свій табір. Ватажком повсталі обрали Спартака, фракійця за походженням. Обдарована людина, талановитий полководець, Спартак за короткий час перетворив юрбу втікачів на сильний загін бійців. До табору повсталых приєднувалися раби з навколишніх маєтків.

Спартак хотів за допомогою повстання звільнити рабів. Він задумав вивести своїх озброєних бійців з Італії через Альпи і розпустити по рідних землях.

Римська влада спочатку не приділила достатньої уваги втечі купки рабів, мабуть, на той час це був звичайний випадок. Але загін Спартака зростав, і врешті було вирішено надіслати для його знищення кілька когорт. Римляни замкнули єдиний вихід з табору в долину і стали очікувати, поки раби, знесилені голодом, здадуться. Однак ті сплели з виноградних лозин міцні драбини й спустилися вночі стрімким скелястим урвищем. Раптовим ударом з тилу вони знищили римські когорти, захопивши зброю та обладунки. Звістка про цю подію поширилася всією Італією і до Спартака збиралося по кількисот рабів на день.

Спартак, перш ніж стати гладіатором, деякий час проходив службу в римській армії, тож добре знав військову справу. Своїх бійців ватажок повстання організував у легіони за римським зразком. Армія зросла до 70 тисяч. Завдаючи поразки римським

військам, що надсилав проти нього сенат, Спартак рухався на північ. Розбивши армію проконсула Цизальпінської Галлії, він відкрив собі шлях через Альпи. Проте його армія забажала залишитися в Італії, мабуть, заради помсти своїм гнобителям і багатій здобичі. Спартак був змушений продовжити війну, хоча й розумів, що перемогти Римську державу йому не вдасться. І все ж таки армія рабів тепер становила велику загрозу для Риму, і воювати проти Спартака було призначено полководця зі стану вершників Марка Ліцинія Красса.

Маючи значний воєнний досвід, Красс розпочав енергійні дії проти повсталих. Розбивши кілька невеликих загонів, що відокремилися від армії Спартака, він відтіснив рабів на південний край Італії — півострів Бруттій. Перегородивши весь півострів ровом і стіною 55 км завдовжки, Красс чекав, поки повсталі здадуться. Спроба Спартака домовитися з піратами про перевезення рабів на острів Сицилія не вдалася, — пірати не наважилися відкрито допомагати ворогам Риму, а може, були підкуплені сенатом. Вони взяли від рабів платню за перевезення і вночі потайки відпливли в море, кинувши їх напризволяще. Становище армії різко погіршилося. Тоді бурхливої зимової ночі Спартак повів своє військо на прорив римських укріплень. Обдуривши Красса хитрим маневром, він вирвався з пастки, хоча й зазнав великих втрат.

Утративши надію на перемогу над Спартаком, Красс умовив сенат відкликати до Італії армії Помпея та Лукулла, що воювали в Іспанії та Азії. Значні збройні сили римлян рушили на батьківщину. Спартак розумів, що, з'єднавшись, три ворожі армії неодмінно здолають його. Маючи на меті розбити римлян поодиноці, він сам атакував Красса біля річки Брандан (71 р. до н. е.). У шаленій битві армію рабів було розгромлено. Сам Спартак героїчно загинув на полі бою. Війська Помпея і Лукулла винищили та полонили значну частину переможених воїнів-рабів. Шість тисяч полонених Красс наказав розп'ясти на хрестах уздовж дороги з Капуї до Рима. Але залишки армії Спартака ще кілька років воювали в Італії. Римська держава ще змогла знайти сили придушити повстання рабів. Рабовласницький лад у Римі ще не вичерпав усіх можливостей для розвитку. Красс і Помпей були обрані консулами на 70 р. до н. е.

Квінт Горацій Флакк

До Мельпомени

(уривок)

Звів я пам'ятник свій. Довше, ніж мідь дзвінка,
Вищий од пірамід царських, простоїть він.
Дош його не роз'їсть, не сколихне взимі,
Впавши в лють, Аквілон; низка років стрімких —

Часу біг коловий — в прах не зітре його.
Смерті весь не скорює; не западе в імлу
Частка краща моя. Поміж потомками
Буду в славі цвісти, поки з Весталкою

Йтиме понтифік-жрець до Капітолію...
Переклад Андрія Содомори

Навчальне видання

ГОЛОВАНОВ Сергій Олександрович
КОСТИРКО Світлана Василівна

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Підручник для 6 класу

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Редактор *М. Г. Жук*

Коректор *Н. В. Чурікова*

Завідувач редакції *О. О. Нечипоренко*

Художнє оформлення та редагування *В. С. Мітченка*

Макет і верстка *О. Г. Здор*

Препрес *О. Г. Здор, К. Б. Свіргуненко*

Ілюстрації до шмуцтитулів *О. Литвинов*

Ілюстровані мапи *С. Позняк*

В оформленні використані роботи художників

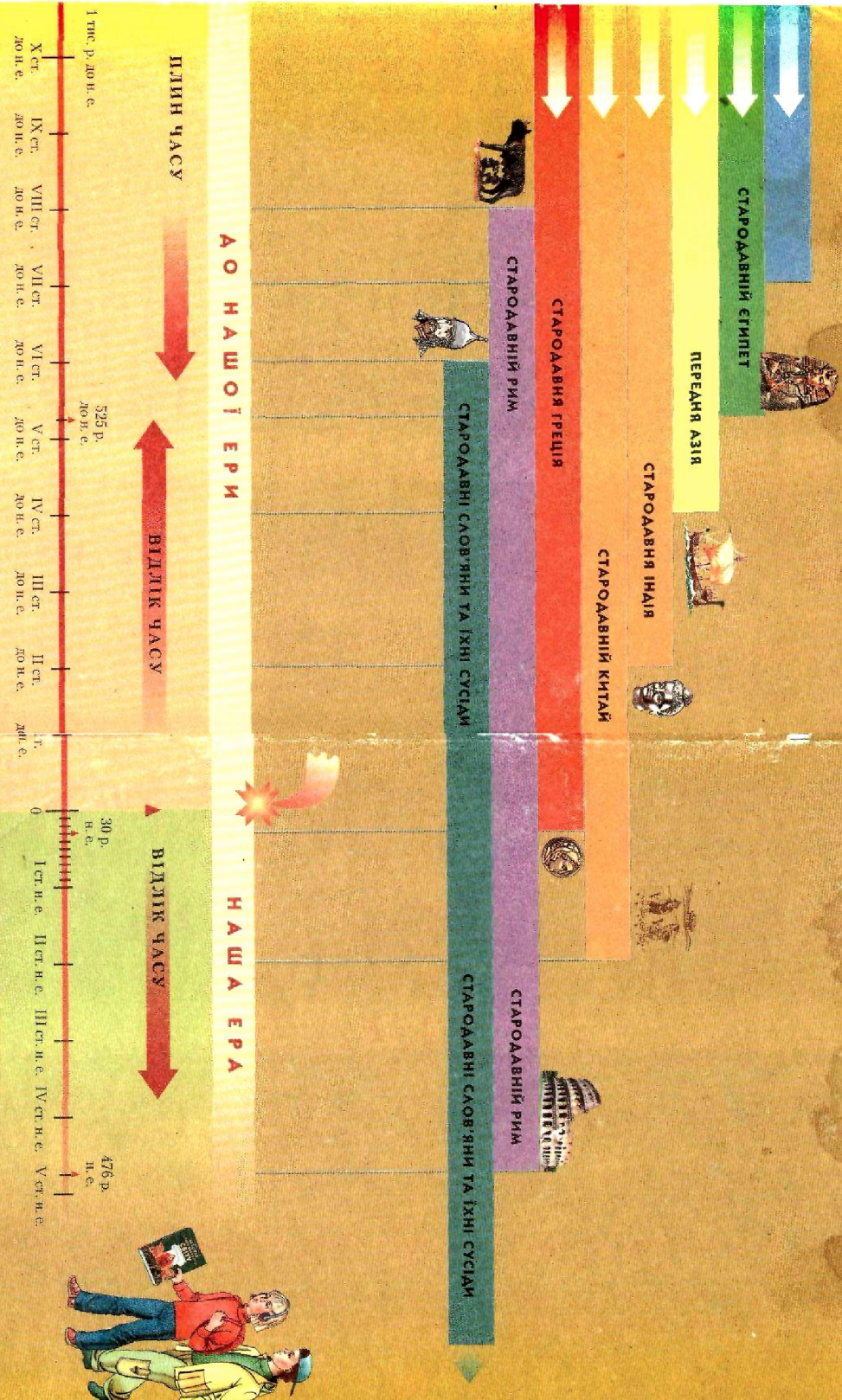
*фра Аиджеліко (с. 241), П. Біла (с. 252), З. Васіної (с.: 41, 42, 269, 270),
Р. Воскресенського (с. 264), Ж. Л. Давида (с. 8), Ж. А. Д. Енгра (с. 273), Л. Жемчужникова (с. 11),
Я. Йорданса (с. 242), В. Карачіо (с. 8) В. Крижанівського (с. 263), А. Куца (с. 8),
В. Мітченка (с.: 30–32, 34–37, 39, 47, 233–235), В. Пойди (с. 219), Дж. Б. Т'єоло (с. 234);
репродукції творів стародавніх митців і фотографії С. Голованова (с. 272).*

Підписано до друку 20.06.2006. Формат 70х100/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Петербург. Друк офс. Ум. друк. арк. 23,87. Обл.-вид. арк. 33,26.
Ум. фарбовідб. 97,4. Тираж 200 000 прим.
Зам. № 6152.

ТОВ «Видавництво «Грамота»,
Кловський узвіз, 8, Київ, 01021.
Тел./факс (044) 253-92-64, тел. 253-90-17.
Електронна адреса: gramota@ukrpost.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
у ДП «Державна картографічна фабрика»;
вул. 600-річчя, м. Вінниця, 19, 21100.

1 тис. р. до н. е.

X ст. до н. е. IX ст. до н. е. VIII ст. до н. е. VII ст. до н. е. VI ст. до н. е. V ст. до н. е. IV ст. до н. е. III ст. до н. е. II ст. до н. е. I ст. до н. е.

30 р. н. е.

476 р. н. е.

I ст. н. е. II ст. н. е. III ст. н. е. IV ст. н. е. V ст. н. е.

ДО НАШОЇ ЕРИ

НАША ЕРА

ВІДЛІК ЧАСУ

ВІДЛІК ЧАСУ

ВІДЛІК ЧАСУ

СТАРОДАВНІЙ РИМ

СТАРОДАВНІ ГРЕЦІЯ

СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

СТАРОДАВНІЙ ЕГИПЕТ

ПЕРЕДНЯ АЗИЯ

СТАРОДАВНІ ІНДІЯ

СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

СТАРОДАВНІЙ РИМ

СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

допомога

**Підручники
видавництва «Грамота» —
надійний компас
у безмежному океані знань.
Мандрівка цим океаном
триває протягом усього життя.
Щасти тобі, юний друже!**

**Навчально-методичний комплект
«ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ. 6 клас»
за програмою 12-річної школи**

Підручник

(автори *С. О. Голованов, С. В. Костирко*)

**Методичні зауваги та орієнтовне календарно-тематичне планування
(автор *С. О. Голованов*)**

Книга для вчителя

(автори *Н. О. Бевза, С. О. Голованов*)

**Дидактичні матеріали для тематичного оцінювання
(автор *С. В. Костирко*)**

Книга для додаткового читання

(автори *С. О. Голованов, Н. О. Бевза*)

Контурні карти

(автори *С. О. Голованов, М. Г. Бішин та ін.*)

Робочий зошит

(автори *С. О. Голованов, Н. О. Бевза, М. Г. Бішин*)

**Цікавинки на уроках історії Стародавнього світу
(автори *С. О. Голованов, Н. О. Бевза, М. Г. Бішин*)**

ГРАМОТА